

Міністерство внутрішніх справ України
Харківський національний університет внутрішніх справ

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО УКРАЇНИ

Особлива частина

Навчальний посібник

Рекомендовано Міністерством освіти і науки,
молоді та спорту України

2-ге видання, змінене

За загальною редакцією О. М. Шуміла

Харків 2017

УДК 349.6(477)(075.8)

ББК 67.9(4УКР)307я73

Е40

Авторський колектив:

- О. М. Шуміло* (кер. авт. кол.), кандидат юридичних наук, доцент – передмова, розділи 1, 4, 8 (у співавторстві з І. А. Шуміло);
І. В. Бригадир, кандидат юридичних наук, доцент – розділи 2, 3;
В. А. Зуєв, кандидат юридичних наук, доцент – розділи 5 (у співавторстві з В. І. Книшом та В. В. Шеховцовим), 6, 7;
В. І. Книш, кандидат юридичних наук – розділ 5 (у співавторстві з В. А. Зуєвим та В. В. Шеховцовим);
В. В. Шеховцов, кандидат юридичних наук, доцент – розділ 5 (у співавторстві з В. А. Зуєвим та В. І. Книшом);
І. А. Шуміло, кандидат юридичних наук, доцент – розділ 8 (у співавторстві з О. М. Шумілом)

Рецензенти:

- А. П. Гетьман*, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, Національний університет «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого»;
В. І. Курило, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, Навчально-науковий інститут земельних ресурсів та правознавства Національного університету біоресурсів і природокористування України;
М. М. Чабаненко, кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри трудового та аграрного права, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

Рекомендовано Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів (лист № 1/11-14411 від 12 вересня 2012 р.)

Перше видання навчального посібника побачило світ у 2014 році.

ISBN 978-966-610-217-4

© Харківський національний університет
внутрішніх справ, 2017

© Шуміло О. М., Бригадир І. В., Зуєв В. А. та ін., 2017

© Шуміло О. М., загальна редакція

ЗМІСТ

ВСТУП	10
РОЗДІЛ 1. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОХОРОНИ	
Й ВИКОРИСТАННЯ ВОД	12
§ 1.1. Актуальні проблеми правової охорони вод в Україні	12
§ 1.2. Води як об'єкт правового регулювання.....	15
§ 1.3. Водне законодавство України	19
§ 1.4. Право власності на води та право користування водними об'єктами (їх частинами) на умовах оренди.....	27
§ 1.5. Управління в галузі використання й охорони вод та відтворення водних ресурсів.	30
§ 1.6. Право водокористування.....	43
§ 1.7. Правова охорона вод	51
§ 1.8. Спори з питань використання та охорони вод і відтворення водних ресурсів. Відповідальність за порушення водного законодавства	57
Запитання для самоконтролю.....	63
Теми рефератів.....	64
РОЗДІЛ 2. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОХОРОНИ	
Й ВИКОРИСТАННЯ НАДР	66
§ 2.1. Загальні проблеми охорони та використання надр в Україні	66
§ 2.2. Надра як об'єкт правової охорони та використання	68
§ 2.3. Законодавство України про надра	72
§ 2.4. Право надрокористування: види та характеристика.....	76
§ 2.5. Права та обов'язки надрокористувачів	82
§ 2.6. Правова охорона надр.....	83
§ 2.7. Юридична відповідальність у сфері охорони та використання надр. Вирішення спорів у галузі надрокористування	86
Запитання для самоконтролю.....	91
Теми рефератів.....	92
РОЗДІЛ 3. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОХОРОНИ Й ВИКОРИСТАННЯ	
РОСЛИННОГО СВІТУ	93
§ 3.1. Рослинний світ як об'єкт правової охорони	93
§ 3.2. Законодавство України про рослинний світ	97
§ 3.3. Використання об'єктів рослинного світу	100
§ 3.4. Правова охорона рослинного світу.....	106
§ 3.5. Юридична відповідальність за правопорушення у сфері охорони та використання об'єктів рослинного світу.....	111
Запитання для самоконтролю.....	115
Теми рефератів.....	116

РОЗДІЛ 4. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОХОРОНИ

Й ВИКОРИСТАННЯ ЛІСІВ	117
§ 4.1. Актуальні проблеми правової охорони лісів в Україні	117
§ 4.2. Ліси як об'єкт правової охорони та використання в Україні	119
§ 4.3. Лісові правовідносини	124
§ 4.4. Нормативно-правове регулювання лісових правовідносин	125
§ 4.5. Право власності на ліси.....	131
§ 4.6. Право користування лісами, лісові сервітути	134
§ 4.7. Державне регулювання та управління	
у сфері лісових відносин.....	143
§ 4.8. Організація лісового господарства	149
§ 4.9. Ведення лісового господарства.....	162
§ 4.10. Охорона та захист лісів.....	173
§ 4.11. Контроль за охороною, захистом, використанням і	
відтворенням лісів	176
§ 4.12. Вирішення спорів у сфері охорони, захисту,	
використання та відтворення лісів, відповідальність	
за порушення лісового законодавства	180
Запитання для самоконтролю.....	186
Теми рефератів.....	186
РОЗДІЛ 5. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОХОРОНИ Й ВИКОРИСТАННЯ	
ТВАРИННОГО СВІТУ	188
§ 5.1. Загальна характеристика тваринного світу	
та проблем його охорони та використання	188
§ 5.2. Загальна характеристика законодавства	
про тваринний світ.....	192
§ 5.3. Об'єкти тваринного світу, їх правове	
визначення та право власності на них.....	196
§ 5.4. Загальна характеристика використання	
об'єктів тваринного світу.....	202
§ 5.5. Правове регулювання ведення мисливського	
господарства та здійснення полювання.....	205
§ 5.6. Правове регулювання здійснення	
промислового рибальства.....	213
§ 5.7. Правове регулювання здійснення любительського	
та спортивного рибальства.....	219
§ 5.8. Організаційно-правові заходи щодо	
охорони тваринного світу.....	225

§ 5.9. Особливості міжнародної торгівлі об'єктами тваринного світу, що перебувають під загрозою зникнення	231
§ 5.10. Юридична відповідальність за порушення законодавства про тваринний світ	234
Запитання для самоконтролю.....	244
Теми рефератів.....	244
РОЗДІЛ 6. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОХОРОНИ І ВИКОРИСТАННЯ АТМОСФЕРНОГО ПОВІТРЯ	246
§ 6.1. Атмосферне повітря як об'єкт правової охорони: сучасний стан та проблеми	246
§ 6.2. Стандартизація та нормування в галузі охорони атмосферного повітря	250
§ 6.3. Заходи щодо охорони атмосферного повітря.....	257
§ 6.4. Порядок реалізації управлінських заходів щодо охорони атмосферного повітря.....	266
§ 6.5. Клімат та озоновий шар як об'єкти правової охорони.....	271
§ 6.6. Юридична відповідальність за порушення законодавства про охорону атмосферного повітря.	277
Запитання для самоконтролю.....	285
Теми рефератів.....	286
РОЗДІЛ 7. ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ТЕРИТОРІЙ ТА ОБ'ЄКТІВ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ	288
§ 7.1. Загальна характеристика ПЗФ України та проблеми його формування.....	288
§ 7.2. Загальна характеристика законодавства про ПЗФ України..	292
§ 7.3. Загальна характеристика правового режиму територій та об'єктів ПЗФ України.....	299
§ 7.4. Особливості правового режиму природних заповідників, біосферних заповідників і національних природних парків	304
§ 7.5. Особливості правового режиму регіональних ландшафтних парків, заказників, пам'яток природи, заповідних урочищ.....	309
§ 7.6. Особливості правового режиму ботанічних садів, дендрологічних парків, зоологічних парків і парків-пам'яток садово-паркового мистецтва	311
§ 7.7. Порядок створення територій та об'єктів ПЗФ України та їх оголошення	314
§ 7.8. Особливості використання територій та об'єктів ПЗФ України.....	316

§ 7.9. Форми власності на території та об'єкти ПЗФ України й особливості правового режиму цих земель	324
§ 7.10. Юридична відповідальність за порушення законодавства про ПЗФ України.	328
Запитання для самоконтролю.....	332
Теми рефератів.....	332
РОЗДІЛ 8. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА ОХОРОНА ДОВКІЛЛЯ	334
§ 8.1. Участь України у міжнародному співробітництві в галузі охорони навколишнього природного середовища	334
§ 8.2. Обов'язок іноземних юридичних осіб і громадян та осіб без громадянства щодо додержання законодавства України про охорону навколишнього природного середовища.....	345
Запитання для самоконтролю.....	348
Теми рефератів.....	348
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	349
ДОДАТКИ	355
Додаток 1	358
Додаток 2	356
Додаток 3	361
Додаток 4	362
Додаток 5	367
Додаток 6	374
Додаток 7	375
ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК	381

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АМК України – Антимонопольний комітет України

АРК – Автономна Республіка Крим

БК України – Бюджетний кодекс України від 8 липня 2010 р.

БУВР – басейнове управління водних ресурсів

ВК України – Водний кодекс України від 6 червня 1995 р.

ВР України – Верховна Рада України

ВС України – Верховний Суд України

ГДК – гранично допустимі концентрації

ГДР – гранично допустимий рівень

ГК України – Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р.

ГПК України – Господарсько-процесуальний кодекс України від 6 листопада 1991 р.

Держводагентство України – Державне агентство водних ресурсів України (правонаступник *Держкомводгоспу України* – Державного комітету України по водному господарству)

Держгеонадра України – Державна служба геології та надр України

Держгірпромнагляд України – Державна служба гірничого нагляду та промислової безпеки України (правонаступник *Державного комітету України з промислової безпеки, охорони праці та гірничого нагляду*)

Держземагентство України – Державне агентство земельних ресурсів України (правонаступник *Держкомзему України* – Державного комітету України із земельних ресурсів)

Держлісагентство України – Державне агентство лісових ресурсів України (правонаступник *Держкомлісгоспу України* – Державного комітету лісового господарства України)

Держлісоохорона України – Державна лісова охорона України

Держрибагентство України – Державне агентство рибного господарства України (правонаступник *Держкомрибгоспу України* – Державного комітету рибного господарства України)

Держстандарт України – Державний комітет стандартизації, метрології та сертифікації України

Держстат України – Державна служба статистики України (правонаступник *Держкомстату України* – Державного комітету статистики України)

ДПА України – Державна податкова адміністрація України

ДТК – довгострокове тимчасове користування

ЕКОСОР – Економічна і соціальна рада при Організації Об'єднаних Націй

ЄЕК ООН – Європейська економічна комісія при Організації Об'єднаних Націй

ЄОЗР – Європейська і середземноморська організація захисту роллин

ЄС – Європейський Союз

ЗК України – Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р.

ЗР – забруднюючі речовини

ЗУ – закон України

КАС України – Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 р.

КЗпП України – Кодекс законів про працю України від 10 грудня 1971 р.

КК України – Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р.

КМ України, Уряд України – Кабінет Міністрів України

КС України – Конституційний Суд України

КТК – короткострокове тимчасове користування

КУпАП – Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р.

КУпН України – Кодекс України про надра від 27 липня 1994 р.

ЛК України – Лісовий кодекс України від 21 січня 1994 р.

МВС України – Міністерство внутрішніх справ України

МЕБ – Всесвітня організація охорони здоров'я тварин

Мінприроди України – Міністерство екології та природних ресурсів України (правонаступник *Міністерства охорони навколишнього природного середовища України*)

Мінпромполітики України – Міністерство промислової політики України

Мінтранс України – Міністерство транспорту України

Мін'юст України – Міністерство юстиції України

МНС України – Міністерство надзвичайних ситуацій України

МОЗ України – Міністерство охорони здоров'я України

НАУ – Національний аграрний університет

НЛТУ – Національний лісотехнічний університет

НПП – національні природні парки

ОБСЕ – Організація з безпеки і співробітництва в Європі

ОЗХЗ – Організація із заборони хімічної зброї
ООН – Організація Об'єднаних Націй
ОЧЕС – Організація Чорноморського економічного співробітництва
ПЗУ – природно-заповідні установи
ПЗФ України – природно-заповідний фонд України
ПК України – Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 р.
РЛП – регіональні ландшафтні парки
СанПіН – санітарні правила і норми
СБУ – Служба безпеки України
СЕКЦА – група країн Східної Європи, Кавказу і Центральної Азії
СЗЗ – санітарно-захисні зони
СНД – Співдружність Незалежних Держав
УкрНДЛГА – Український науково-дослідний інститут лісового господарства та агролісомеліорації
ЦК України – Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р.
ЦПК України – Цивільний процесуальний кодекс України від 18 липня 1963 р.
ЮНЕСКО – Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization – UNESCO)
CITES – Конвенція про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення
FSC – Рада з управління лісами
PEFC – Програма підтримки сертифікації лісів

*Світлій пам'яті
видатного українського вченого-правника,
професора Олексія Олексійовича Погрібного
(1950–2011)*

ВСТУП

Навчальний посібник «Екологічне право України. Особлива частина» – результат праці авторського колективу, об'єднаного спільною ідеєю – надати читачеві допомогу в освоєнні навчальних курсів «Екологічне право» й «Екологія». Виклад навчального матеріалу у виданні здійснюється шляхом послідовного правового аналізу підгалузей екологічного права особливої частини, а саме: водного, гірничого, лісового права, правової охорони рослинного й тваринного світу, охорони атмосферного повітря та природно-заповідного фонду. У зв'язку з тим, що в загальній частині через брак місця нами не було розглянуто міжнародно-правову охорону довкілля, це зроблено тепер. Таким чином, запропоноване видання є логічним продовженням навчального посібника «Екологічне право України. Загальна частина», виданого 2010 р. цим самим авторським колективом.

Автори видання поставили за мету якомога ближче торкнутися реальних проблем правової охорони довкілля, що існують у нашій країні, як-то: прогалини законодавства, відсутність економічного стимулювання природокористувачів, «ліберальне» екологічне оподаткування тощо, тобто того кола питань, з яким має справу практикуючий юрист, працюючи в галузі екологічного права.

Разом із тим головною метою посібника є надання необхідних відомостей для засвоєння особливої частини навчальної дисципліни «Екологічне право» – підготовки до іспиту, написання реферату чи дипломної магістерської роботи, підготовки до семінарських та практичних занять. Цей посібник також стане в нагоді всім, хто вивчає навчальний курс «Екологія» у вишах чи опановує його самостійно.

За своєю структурою навчальний посібник складається з восьми розділів. Вони відповідно присвячені: правовому регулюванню охорони й використання вод, надр, рослинного світу, лісів, тваринного світу та атмосферного повітря; правовому режиму територій та об'єктів природно-заповідного фонду й міжнародно-правовій охороні довкілля. Кожен розділ закінчується запитаннями для самоконтролю й

пропонованими темами рефератів. Наприкінці посібника розміщено додатки та предметний покажчик.

Для економії місця авторами запропоновано список скорочень, а посилення на нормативно-правовий акт робиться тільки один раз, перший, унизу сторінки. Далі по тексту посилення на його публікацію вже не повторюється. З огляду на часті зміни й доповнення у нормативній базі читачам доречніше користуватися офіційними електронними публікаціями, які враховують останні зміни та доповнення.

Автори сподіваються, що запропонований посібник буде корисним для тих, хто вивчає «Екологічне право» та «Екологію» та практикує в цій галузі і будуть вдячні за відгуки й побажання щодо змісту цієї праці.

Автори висловлюють вдячність шановним рецензентам рукопису цього посібника докторам юридичних наук А. П. Гетьману та В. І. Курилу, а також кандидату юридичних наук М. М. Чабаненку за важливі рекомендації щодо поліпшення його якості.

РОЗДІЛ 1

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОХОРОНИ Й ВИКОРИСТАННЯ ВОД

§ 1.1. Актуальні проблеми правової охорони вод в Україні

Вода є унікальним елементом земної поверхні, і саме через наявність її великої кількості нашу Землю ще називають «блакитною планетою». Незважаючи на такі запаси води, більша її частина міститься в океанах і морях, і тільки 0,6 % загальної кількості живильної вологи є придатними для споживання людьми. Уже сьогодні існує загроза виникнення й загострення проблем із питною водою на кшталт проблем з використанням енергоносіїв, таких як нафта, газ і вугілля. За рівнем водозабезпечення Україна посідає одне з останніх місць у Європі. Водні ресурси нашої держави використовуються, а отже й забруднюються, у декілька разів інтенсивніше, ніж в інших країнах¹. Вони забезпечують існування людей, тваринного й рослинного світу і є обмеженими й уразливими природними об'єктами.

Держава опікується проблемами охорони та раціонального використання вод шляхом видання нормативно-правових актів, присвячених цій проблемі. Так, ЗУ «Про Державну програму економічного і соціального розвитку України на 2010 рік»² у п. 3.1.6 передбачав забезпечення реалізації державної політики у сфері охорони та раціонального використання водних ресурсів. Цілями й очікуваними результатами мали стати: запровадження механізмів управління водними ресурсами на засадах басейнового принципу управління та досягнення таких показників забруднюючих речовин, у разі надходження яких до Азовського і Чорного морів не відбуватимуться якісні негативні зміни стану морської екосистеми. Також у 2010 р. передбачалося розроблення проекту ЗУ «Про прибережну смугу морів».

На рівні закону затверджено Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року³. У них, зокрема, зазначено, що водокористування в Україні здійснюється

¹ Зелений пакет: посіб. для вчителя/Регіон. екол. центр для Центр. та Схід. Європи, 2010. С. 18.

² Про Державну програму економічного і соціального розвитку України на 2010 рік: закон України від 20.05.2010 № 2278-VI // Відомості Верховної Ради України. 2010. № 33. Ст. 470.

³ Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року: закон України від 21.12.2010 № 2818-VI // Офіційний вісник України. 2011. № 3. Ст. 158.

переважно нераціонально, збільшуються непродуктивні витрати води, внаслідок забруднення і виснаження зменшується обсяг придатних до використання водних ресурсів. Практично всі поверхневі водні джерела й ґрунтові води забруднено. Основні речовини, які призводять до забруднення, – сполуки азоту та фосфору, органічні речовини, які легко окислюються, отрутохімікати, нафтопродукти, важкі метали, феноли. Інтенсивна евтрофікація внутрішніх водойм призводить до погіршення стану Чорного й Азовського морів.

За рівнем раціонального використання водних ресурсів та якості води Україна, за даними ЮНЕСКО, посідає 95-те місце серед 122 країн світу. До того ж за запасами доступної для використання води наша держава не належить до водозабезпечених країн світу. На одного українця припадає 0,67 тис. м³ річного стоку, а за визначенням ЄЕК (Європейської економічної комісії) ООН, держава, водні ресурси якої не перевищують 1,5 тис. м³ на одного мешканця, вважається водонезабезпеченою. До речі, Україна посідає передостаннє місце щодо запасів питної води на душу населення серед країн СНД⁴.

Система державного управління в галузі охорони вод потребує невідкладного реформування у напрямку переходу до інтегрованого управління водними ресурсами. Функції управління в галузі охорони, використання й відтворення вод розподілено між різними центральними органами виконавчої влади, що призводить до їх дублювання, неоднозначного тлумачення положень природоохоронного законодавства та неефективного використання бюджетних коштів.

Питне водопостачання України майже на 80 % забезпечується використанням поверхневих вод. Екологічний стан поверхневих водних об'єктів і якість води в них є основними чинниками санітарного й епідемічного благополуччя населення. Водночас більшість водних об'єктів за ступенем забруднення віднесено до забруднених і дуже забруднених.

Підземні води України у багатьох регіонах (АРК, Донбас, Придніпров'я) за своєю якістю не відповідають нормативним вимогам до джерел водопостачання, що пов'язано передусім з антропогенним забрудненням. Особливе занепокоєння викликає стан забезпечення водою сільського населення, оскільки централізованим водопостачанням забезпечено лише 25 % сільських населених пунктів України.

⁴ Сальник М. Чи дійсно *aqua vitae* – живильна? // Іменем Закону. 2011. № 24 (5774). С. 19.

Забруднення води нітратами призводить до виникнення різноманітних захворювань, зниження загальної резистентності організму і як наслідок до підвищення рівня загальної захворюваності, зокрема на інфекційні й онкологічні захворювання. Невідповідність якості питної води нормативним вимогам є однією з причин поширення багатьох інфекційних та неінфекційних хвороб.

Крім забруднення вод, зменшується їх загальний обсяг у водосховищах. Так, зокрема, з кожним роком зменшуються обсяги питної води в АРК. Цю негативну тенденцію можна спостерігати на прикладі Партизанського водосховища, яке для Криму відіграє роль Байкалу за чистотою води, близькою за якість до питної, тому, звісно, її небажано використовувати для зрошення. Перший заступник голови Республіканського комітету Криму з водогосподарського будівництва та зрошувального землеробства Едип Гафаров заявив, що в цьому водосховищі ще у 2004 р. було 30 млн м³ води, а в 2010 р. – вже 20 млн м³. Однією з причин зниження обсягів води є санітарні скиди для наповнення Альмінського водосховища, з якого в подальшому вода використовується для зрошення земель. Таким чином, виникає загроза того, що не залишиться питної води, але разом із тим загострюється питання, де брати воду на зрошення. Незважаючи на заходи, що вживаються, в Альмінському водосховищі також спостерігається зниження обсягів води. У 2004 р. в ньому містилось 5,5 млн м³, а в 2010 – вже тільки 1,5 млн м³, хоча невдовзі рівень води вдалося підняти⁵.

Ураховуючи дефіцит водних ресурсів в АРК, місцева влада й органи місцевого самоврядування беруть участь у розробці рекомендацій щодо реалізації інтегрованого управління водними ресурсами шляхом залучення всіх зацікавлених осіб через створення водних рад як нових органів самоорганізації населення⁶.

⁵ С каждым годом в Крыму уменьшаются объемы питьевой воды // Новости Крыма, Крым. служба новостей: сайт. 17.06.2011. URL: <http://news.allcrimea.net/news/2011/6/17/1308295800/>.

⁶ Шуміло О. М. Правові засоби залучення заінтересованих осіб (інституцій) до інтегрованого управління водними ресурсами (на прикладі АРК) // Форум права. 2010. № 1. С. 428–433. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2010_1_68.pdf.

§ 1.2. Води як об'єкт правового регулювання

У преамбулі ВК України⁷ зазначено, що в умовах нарощування антропогенних навантажень на природне середовище, розвитку суспільного виробництва та зростання матеріальних потреб виникає необхідність розробки й додержання особливих правил користування водними ресурсами, їх раціонального використання та екологічно спрямованого захисту.

ВК України дає нормативне визначення *вод*, причому під терміном «води» слід розуміти всі води (поверхневі, підземні, морські), що входять до складу природних ланок колообігу води. У свою чергу, води поділяються на підземні, розташовані нижче рівня земної поверхні в товщах гірських порід верхньої частини земної кори в усіх фізичних станах, та поверхневі – води різних водних об'єктів, розташовані на земній поверхні. Води зосереджуються у водному об'єкті – природному або створеному штучно елементі довкілля. Це може бути море, річка, озеро, водосховище, ставок, канал, водоносний горизонт.

Таким чином, до «вод» слід відносити лише ті води, які перебувають у безпосередній взаємодії з навколишнім природним середовищем незалежно від походження водного об'єкта (штучного або природного) та враховуються у *державному водному кадастрі*⁸. Останній являє собою систематизований звід відомостей про поверхневі, підземні й внутрішні морські води та територіальне море (далі – водні об'єкти); обсяги, режим, якість і використання вод (водних об'єктів) та водокористувачів (крім вторинних). У разі вилучення частини вод із навколишнього природного середовища, наприклад шляхом забору для питного водопостачання, відразу припиняються й водні (екологічні) правовідносини, трансформуючись у господарсько- чи цивільно-правові. Це загальне правило, яке дозволяє відносити ресурс до екологічного об'єкта чи товарно-матеріальних цінностей.

Таким чином, основною ознакою водного об'єкта є його нерозривний зв'язок із навколишнім природним середовищем. При цьому не має значення природне або штучне його походження. Якщо вказаного зв'язку немає, то немає і власне водного об'єкта, передбаченого ВК України⁹.

⁷ Водний кодекс України: закон України від 06.06.1995 № 213/95-ВР // Відомості Верховної Ради України. 1995. № 24. Ст. 189.

⁸ Про затвердження Порядку ведення державного водного кадастру: постанова КМ України від 08.04.1996 № 413 // Зібрання постанов Уряду України. 1996. № 10. Ст. 292.

⁹ Шумило А. М. Проблемы ответственности за нарушение водного законодательства: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Харьков, 1993. С. 23.

Не всі правові системи оперують правовим поняттям «води». Так, для прикладу, у Великій Британії контроль за забрудненням у Законі про водні ресурси від 1991 р. застосовується тільки стосовно вод, які визначаються як «контрольовані води», а Агентство захисту навколишнього середовища Об'єднаного Королівства може здійснювати державний контроль лише цього виду вод. У ст. 104 британського Закону про водні ресурси наведено визначення контрольованих вод, які охоплюють:

1) внутрішні прісні води – озера, ставки, ріки або струмки (потoki), вміст води яких перевищує встановлений рівень вмісту прісної води;

2) ґрунтові води – води, що містяться у підземних пластах: колодязях, бурових свердловинах та водовмісних шарах ґрунту;

3) прибережні води – охоплюють усі так звані естуарні води відповідно до встановлених лімітів умісту прісної води у ріках та потоках;

4) територіальні води – морські води в межах відповідних територіальних обмежень¹⁰.

Таким чином, прецедентна система права чітко не відрізняє «води» з правової точки зору від «вода» у хіміко-фізичному розумінні цього терміна. «Вода» визначається в Науково-технологічному словнику Чеймберз (Chambers, 1988) як безбарвна рідина без запаху та смаку, що складається з хімічних елементів водню та кисню. Вона займає велику частину земної поверхні та міститься в усіх живих організмах, а крім того, що є життєво необхідною, є унікальним поєднанням розчинної сили, теплоємності, хімічної стабільності, діелектричної проникності та поширеності.

Досить популярним у водному законодавстві є посилання на поняття *водних потоків*. З метою встановлення режиму правового регулювання британський Закон про водні ресурси 1991 р. визначає водний потік у § 221 таким чином (окрім винятків): «усі ріки, струмки, канали, протоки, штучні стоки, дренажні штовальні, стічні канами, стічні труби, водоводи й усі протоки, крізь які тече вода, за винятком основних та інших труб, які:

а) належать органам влади або господарюючому суб'єкту у сфері водокористування;

б) використовуються господарюючим суб'єктом у сфері водокористування або будь-якою іншою особою з виключною метою забезпечення постачання води до будь-яких володінь»¹¹.

¹⁰ Wolf S., Stanley N. Wolf and Stanley on environmental law. 4th ed. Cavendish; London, 2003. P. 126.

¹¹ Stookes P. A Practical Approach to Environmental Law. N.Y.: Oxford Univ. Press Inc., 2005. P. 374.

Наведені положення не охоплюють собою всіх законодавчих особливостей Великої Британії у сфері охорони вод – у її нормативній базі можна зустріти інші визначення, наприклад у законодавчому розумінні заподіяння шкоди відповідним суспільним відносинам.

Слід пам'ятати, що з правової точки зору в українському законодавстві *водні об'єкти* відрізняються від *водних ресурсів*. Останні ВК України визначає як обсяги поверхневих, підземних і морських вод відповідної території. На жаль, проблему співвідношення понять природних (зокрема водних) ресурсів і водних об'єктів до теперішнього часу достатньо не розроблено. Законодавець, маючи на увазі охорону навколишнього природного середовища, вживає різні поняття – об'єкти та ресурси – в близькому значенні, натомість саме слово «ресурси» (від французького – *resource*) означає допоміжні засоби, тоді як у дійсності далеко не всі водні об'єкти беруть участь чи можуть бути потенційно задіяні в господарському обігу.

Це можна продемонструвати за допомогою чинного законодавства. Більшість норм ВК України має бланкетний характер і відсилає до галузевих кодексів у разі порушення норм водного законодавства чи правозастосування. Деякі кодекси України оперують термінами «водні об'єкти» та «водні ресурси» в тотожному значенні. Це ЦК України¹² та ГК України¹³. Новітній ПК України¹⁴, КУпАП¹⁵, а також природоохоронні кодекси – КУпН¹⁶ та ЗК України¹⁷ – оперують дефініцією «водні об'єкти». Водночас КК України¹⁸ передбачає кримінальну відповідальність щодо забруднення «водних ресурсів».

Найбільш правильним є вживання поняття водного об'єкта, тому що воно надає можливість розрізнити, які саме природні об'єкти складають водний об'єкт, які нормативні акти слід застосовувати в тій чи іншій

¹² Цивільний кодекс України: закон України від 16.01.2003 № 435-IV // Офіційний вісник України. 2003. № 11. Ст. 461.

¹³ Господарський кодекс України: закон України від 16.01.2003 № 436-IV // Офіційний вісник України. 2003. № 11. Ст. 462.

¹⁴ Податковий кодекс України: закон України від 02.12.2010 № 2755-VI // Офіційний вісник України. 2010. № 92, ч. 1. Ст. 3248.

¹⁵ Кодекс України про адміністративні правопорушення: закон України від 07.12.1984 № 8073-X // Відомості Верховної Ради УРСР 1984. Додаток до № 51. Ст. 1122.

¹⁶ Кодекс України про надра: закон України від 27.07.1994 № 132/94-BP // Відомості Верховної Ради України. 1994. № 36. Ст. 340.

¹⁷ Земельний кодекс України: закон України від 25.10.2001 № 2768-III // Відомості Верховної Ради України. 2002. № 3–4. Ст. 27.

¹⁸ Кримінальний кодекс України: закон України від 05.04.2001 № 2341-III // Відомості Верховної Ради України. 2001. № 25–26. Ст. 131.

життєвій ситуації. При цьому слід пам'ятати, що природний об'єкт є неподільним у навколишньому природному середовищі, але розбивається на окремі правові складові згідно з чинним законодавством¹⁹.

Отже, водний об'єкт містить такі складові, правовідносини щодо яких окремо врегульовано спеціальними нормативними актами: безпосередньо води – ВК України; землі водного фонду – ЗК України; надра як частина земної кори, що розташована під дном водоймищ, – КУпН; атмосферне повітря – ЗУ «Про охорону атмосферного повітря»²⁰; тваринний світ, об'єкти якого перебувають у стані природної волі, у напіввільних умовах чи в неволі у воді, – ЗУ «Про тваринний світ»²¹; водорості – ЗУ «Про рослинний світ»²²; природно-заповідний фонд, окреслений ділянками водного простору, – ЗУ «Про природно-заповідний фонд України»²³; об'єкти екомережі (об'єкти водного фонду) – ЗУ «Про екологічну мережу України»²⁴. Залежно від того, які природні складові задіяно в тих чи інших правовідносинах щодо водного об'єкта, слід користуватися окремим нормативним актом чи їх сукупністю (див. додаток 1, рис. Д.1.1, Д.1.2). Наприклад, у випадках оренди ставка для розведення товарної риби слід укладати угоду щодо оренди не тільки вод, але й земель водного фонду. Дії винної особи в разі кваліфікації її протиправного діяння щодо охорони та використання вод слід аналізувати з позицій не тільки водного правопорушення, але й додержання норм і правил стосовно інших природних складових водного об'єкта.

¹⁹ Бондар Л. О., Курзова В. В. Екологічне право України: навч. посіб. 2-ге вид., допов. та перероб. Харків: Бурун Книга, 2008. С. 122; Науково-практичний коментар Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», прийнятого 25.06.1991 р. № 1264-XII зі змінами і доповненнями, станом на 09.02.2006 р./за заг. ред. О. М. Шуміла. Харків: Фактор, 2006. С. 46–50.

²⁰ Про охорону атмосферного повітря: закон України від 16.10.1992 № 2707-XII // Відомості Верховної Ради України. 1992. № 50. Ст. 678.

²¹ Про тваринний світ: закон України від 13.12.2001 № 2894-III // Офіційний вісник України. 2002. № 2. Ст. 47.

²² Про рослинний світ: закон України від 09.04.1999 № 591-XIV // Відомості Верховної Ради України. 1999. № 22–23. Ст. 198.

²³ Про природно-заповідний фонд України: закон України від 16.06.1992 № 2456-XII // Відомості Верховної Ради України. 1992. № 34. Ст. 502.

²⁴ Про екологічну мережу України: закон України від 24.06.2004 № 1864-IV // Відомості Верховної Ради України. 2004. № 45. Ст. 502.

§ 1.3. Водне законодавство України

Ураховуючи особливу цінність для життя людей водних ресурсів, суспільство розробило загальнообов'язкові правила й норми щодо охорони та використання вод. ВК України як основний нормативний акт водного права в комплексі із заходами організаційного, правового, економічного та виховного впливу сприяє формуванню водно-екологічного правопорядку й забезпеченню екологічної безпеки населення України, а також більш ефективному, науково обґрунтованому використанню вод та їх охороні від забруднення, засмічення та вичерпання.

Разом із тим слід пам'ятати загальні правила систематизації екологічного законодавства. У нашому навчальному посібнику «Екологічне право України. Загальна частина» у додатках (табл. 1)²⁵ наведено «Систему екологічного законодавства України». Виокремлено стовпчик нормативних актів, які регулюють правову охорону та використання вод стосовно певних природних об'єктів.

Основним нормативним актом у галузі водних правовідносин є Конституція України²⁶ із центральною нормою, що водні ресурси, розташовані в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності українського народу.

Наступний щабель в ієрархії нормативних актів займають міжнародні нормативно-правові акти, які регулюють міжнародні водні правовідносини України як незалежної держави. До них слід віднести такі конвенції: щодо втручання у відкритому морі у випадках аварії, які призводять до забруднення нафтою від 29.11.1969; про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовище існування водоплавних птахів²⁷ від 02.02.1971; про запобігання забрудненню моря скидами відходів та іншими матеріалами від 29.12.1972; Конвенцію Організації Об'єднаних Націй з морського

²⁵ Екологічне право України. Загальна частина: навч. посіб./за заг. ред. О. М. Шуміла. Харків: Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2010. С. 281–283.

²⁶ Конституція України: закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.

²⁷ Про участь України в Конвенції про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовище існування водоплавних птахів: закон України від 29.10.1996 № 437/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. 1996. № 50. Ст. 279.

права²⁸ від 10.12.1982; про оцінку впливу на навколишнє середовище у транскордонному контексті²⁹ від 25.02.1991; про охорону та використання транскордонних водотоків та міжнародних озер³⁰ від 17.03.1992; про захист Чорного моря від забруднення³¹ від 21.04.1992; щодо співробітництва по охороні та сталому використанню ріки Дунай (Конвенція про охорону ріки Дунай)³² від 29.06.1994; про право несудохідних видів використання міжнародних водотоків від 21.05.1997; про охорону підводної культурної спадщини³³ від 06.11.2001. Україна стала також правонаступницею багатосторонньої Угоди про охорону вод ріки Тиси та її притоків від забруднення від 28.05.1986, де країнами-учасницями були Угорщина, Румунія, СРСР, Чехословаччина та Югославія. Україна укладає й інші двосторонні угоди з прикордонними країнами щодо охорони та використання вод. Як приклад можна навести угоди між Урядом України та Урядом Республіки Молдова про спільне використання та охорону прикордонних вод³⁴ й Урядом Угорської Республіки з питань водного господарства на прикордонних водах³⁵.

²⁸ Про ратифікацію Конвенції Організації Об'єднаних Націй з морського права 1982 року та Угоди про імплементацію Частини XI Конвенції Організації Об'єднаних Націй з морського права 1982 року: закон України від 03.06.1999 № 728-XIV // Відомості Верховної Ради України. 1999. № 31. Ст. 254.

²⁹ Про ратифікацію Конвенції про оцінку впливу на навколишнє середовище у транскордонному контексті: закон України від 19.03.1999 № 534-XIV // Відомості Верховної Ради України. 1999. № 18. Ст. 153.

³⁰ Про приєднання України до Конвенції про охорону та використання транскордонних водотоків та міжнародних озер: закон України від 01.07.1999 № 801-XIV // Відомості Верховної Ради України. 1999. № 34. Ст. 282.

³¹ Конвенція про захист Чорного моря від забруднення: від 21.04.1992 // Офіційний вісник України. 2006. № 44. Ст. 2983.

³² Про ратифікацію Конвенції щодо співробітництва по охороні та сталому використанню ріки Дунай (Конвенція про охорону ріки Дунай): закон України від 17.01.2002 № 2997-III // Відомості Верховної Ради України. 2002. № 21–22. Ст. 143.

³³ Конвенція про охорону підводної культурної спадщини: від 06.11.2001 // Офіційний вісник України. 2009. № 8. Ст. 260.

³⁴ Угода між Урядом України та Урядом Республіки Молдова про спільне використання та охорону прикордонних вод: від 23.11.1994 // Офіційний вісник України. 2007. № 34. Ст. 1373.

³⁵ Угода між Урядом України та Урядом Угорської Республіки з питань водного господарства на прикордонних водах: від 28.07.1993 // Офіційний вісник України. 2006. № 50. Ст. 3370.

Відносини в галузі охорони навколишнього природного середовища, а саме щодо охорони та використання вод в Україні, регулюються ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища»³⁶, а також розробленим відповідно до нього водним законодавством. Цей закон містить у собі основні еколого-правові інститути, які застосовуються і в водному праві. Наприклад, це такі інститути, як право власності на природні об'єкти, управління, відповідальності, природокористування тощо.

Безперечно, ВК України є центральним законодавчим актом у галузі водного права, розробленим відповідно до ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища». Окрім нього, водні правовідносини врегульовано такими ЗУ: «Про виключну (морську) економічну зону України»³⁷, «Про затвердження Загальнодержавної програми охорони та відтворення довкілля Азовського і Чорного морів»³⁸, «Про внесення зміни до статті 23 КУпН щодо видобування підземних вод»³⁹, «Про внесення змін до Водного і Земельного кодексів України щодо прибережних захисних смуг»⁴⁰, «Про Загальнодержавну цільову програму «Питна вода України» на 2011–2020 роки»⁴¹, «Про питну воду та питне водопостачання»⁴², «Про Загальнодержавну програму розвитку водного господарства»⁴³.

³⁶ Про охорону навколишнього природного середовища: закон УРСР від 25.06.1991 № 1264-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. 1991. № 41. Ст. 546.

³⁷ Про виключну (морську) економічну зону України: закон України від 16.05.1995 № 162/95-ВР // Відомості Верховної Ради України. 1995. № 21. Ст. 152.

³⁸ Про затвердження Загальнодержавної програми охорони та відтворення довкілля Азовського і Чорного морів: закон України від 22.03.2001 № 2333-ІІІ // Відомості Верховної Ради України. 2001. № 28. Ст. 135.

³⁹ Про внесення зміни до статті 23 Кодексу України про надра щодо видобування підземних вод: закон України від 22.12.2010 № 2849-VI // Офіційний вісник України. 2011. № 3. Ст. 164.

⁴⁰ Про внесення змін до Водного і Земельного кодексів України щодо прибережних захисних смуг: закон України від 02.12.2010 № 2740-VI // Відомості Верховної Ради України. 2011. № 18. Ст. 122.

⁴¹ Про Загальнодержавну цільову програму «Питна вода України» на 2011–2020 роки: закон України від 20.10.2011 № 3933-17 // Голос України. 2011. № 213.

⁴² Про питну воду та питне водопостачання: закон України від 10.01.2002 № 2918-ІІІ // Відомості Верховної Ради України. 2002. № 16. Ст. 112.

⁴³ Про Загальнодержавну програму розвитку водного господарства: закон України від 17.01.2002 № 2988-ІІІ // Відомості Верховної Ради України. 2002. № 25. Ст. 172.

Крім законодавчих актів, ВР України ухвалює постанови, спрямовані серед іншого і на врегулювання водних правовідносин: «Про Національну програму екологічного оздоровлення басейну Дніпра та поліпшення якості питної води»⁴⁴, «Про Концепцію розвитку водного господарства України»⁴⁵ та «Про розроблення програми забезпечення населення, яке проживає на забруднених внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС територіях, якісною питною водою»⁴⁶.

Президент України видає укази, частина яких також регулює охорону та використання вод. Такими є укази Президента України «Про Положення про Державне агентство водних ресурсів України»⁴⁷, «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 27 лютого 2009 р. «Про стан безпеки водних ресурсів держави та забезпечення населення якісною питною водою в населених пунктах України»»⁴⁸, «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11 листопада 2002 р. «Про стан безпеки водних ресурсів держави та якість питної води в містах і селах України»»⁴⁹, «Про систему реагування на надзвичайні ситуації на водних об'єктах»⁵⁰.

⁴⁴ Про Національну програму екологічного оздоровлення басейну Дніпра та поліпшення якості питної води: постанова ВР України від 27.02.1997 № 123/97-ВР // Офіційний вісник України. 1997. Ч. 12, кн. 1. Ст. 31.

⁴⁵ Про Концепцію розвитку водного господарства України: постанова ВР України від 14.01.2000 № 1390-XIV // Відомості Верховної Ради України. 2000. № 8. Ст. 54.

⁴⁶ Про розроблення програми забезпечення населення, яке проживає на забруднених внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС територіях, якісною питною водою: постанова ВР України від 06.10.2004 № 2063-IV // Відомості Верховної Ради України. 2005. № 2. Ст. 58.

⁴⁷ Про Положення про Державне агентство водних ресурсів України: указ Президента України від 13.04.2011 № 453/2011 // Офіційний вісник України. 2011. № 29. Ст. 1259.

⁴⁸ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 27 лютого 2009 року «Про стан безпеки водних ресурсів держави та забезпечення населення якісною питною водою в населених пунктах України»: указ Президента України від 06.04.2009 № 221/2009 // Офіційний вісник України. 2009. № 26. Ст. 863.

⁴⁹ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11 листопада 2002 року «Про стан безпеки водних ресурсів держави та якість питної води в містах і селах України»: указ Президента України від 04.02.2003 № 75/2003 // Офіційний вісник України. 2003. № 6. Ст. 226.

⁵⁰ Про систему реагування на надзвичайні ситуації на водних об'єктах: указ Президента України від 15.06.2001 № 436/2001 // Офіційний вісник України. 2001. № 25. Ст. 1108.

Нормативні акти уряду України й органів державної влади досить докладно регулюють питання водокористування та охорони вод, неправомірного використання водних об'єктів тощо, застосовуючи для цього весь арсенал існуючих правових інструментів від ліцензування та дозвільної системи до притягнення до юридичної відповідальності, від створення системи пільгових умов водокористування до системи прогресивних платежів, поєднуючи управлінські та заохочувальні господарсько-правові методи. До таких актів можна віднести постанови КМ України «Про затвердження Порядку погодження та видачі дозволів на спеціальне водокористування та внесення змін до Постанови КМ України від 10 серпня 1992 р. № 459»⁵¹, «Про затвердження Правил охорони поверхневих вод від забруднення зворотними водами»⁵², «Про Порядок розроблення і затвердження нормативів гранично допустимого скидання забруднюючих речовин та перелік забруднюючих речовин, скидання яких нормується»⁵³, «Про затвердження Правил охорони внутрішніх морських вод і територіального моря від забруднення та засмічення»⁵⁴, «Про затвердження Порядку ведення державного водного кадастру»⁵⁵, «Про затвердження Порядку визначення розмірів і меж водоохоронних зон та режиму ведення господарської діяльності в них»⁵⁶, «Про затвердження Порядку

⁵¹ Про затвердження Порядку погодження та видачі дозволів на спеціальне водокористування та внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 10 серпня 1992 р. № 459: постанова КМ України від 13.03.2002 № 321 // Офіційний вісник України. 2002. № 12. Ст. 590.

⁵² Про затвердження Правил охорони поверхневих вод від забруднення зворотними водами: постанова КМ України від 25.03.1999 № 465 // Офіційний вісник України. 1999. № 13. Ст. 518.

⁵³ Про Порядок розроблення і затвердження нормативів гранично допустимого скидання забруднюючих речовин та перелік забруднюючих речовин, скидання яких нормується: постанова КМ України від 11.09.1996 № 1100 // Зібрання постанов Уряду України. 1996. № 17. Ст. 490.

⁵⁴ Про затвердження Правил охорони внутрішніх морських вод і територіального моря від забруднення та засмічення: постанова КМ України від 29.02.1996 № 269 // Зібрання постанов Уряду України. 1996. № 8. Ст. 241.

⁵⁵ Про затвердження Порядку ведення державного водного кадастру: постанова КМ України від 08.04.1996 № 413 // Зібрання постанов Уряду України. 1996. № 10. Ст. 292.

⁵⁶ Про затвердження Порядку визначення розмірів і меж водоохоронних зон та режиму ведення господарської діяльності в них: постанова КМ України від 08.05.1996 № 486 // Зібрання постанов Уряду України. 1996. № 10. Ст. 318.

користування землями водного фонду»⁵⁷, «Про затвердження Порядку здійснення державного моніторингу вод»⁵⁸ та «Про затвердження Програми комплексного протипаводкового захисту в басейні р. Тиси у Закарпатській області на 2002–2006 роки та прогноз до 2015 року»⁵⁹.

До різновидів відомчих нормативних актів щодо охорони вод можна віднести, наприклад, такі, як лист Мінприроди «Про надання роз'яснення [щодо збору за спеціальне використання води]»⁶⁰ або наказ Мінприроди «Про затвердження Методики розрахунку розмірів відшкодування збитків, заподіяних державі внаслідок порушення законодавства про охорону та раціональне використання водних ресурсів»⁶¹, накази України «Про затвердження Державних санітарних правил і норм «Вода питна. Гігієнічні вимоги до якості води централізованого господарсько-питного водопостачання»»⁶² або «Про затвердження Державних санітарних норм та правил «Гігієнічні вимоги до води питної, призначеної для споживання людиною»»⁶³; Держводагентства України лист «Щодо оформлення права видобування і використання підземних

⁵⁷ Про затвердження Порядку користування землями водного фонду: постанова КМ України від 13.05.1996 № 502 // Зібрання постанов Уряду України. 1996. № 11. Ст. 326.

⁵⁸ Про затвердження Порядку здійснення державного моніторингу вод: постанова КМ України від 20.07.1996 № 815 // Зібрання постанов Уряду України. 1996. № 15. Ст. 403.

⁵⁹ Про затвердження Програми комплексного протипаводкового захисту в басейні р. Тиси у Закарпатській області на 2002–2006 роки та прогноз до 2015 року: постанова КМ України від 24.10.2001 № 1388 // Офіційний вісник України. 2001. № 43. Ст. 1932.

⁶⁰ Про надання роз'яснення [щодо збору за спеціальне використання води]: лист Мінприроди України від 15.03.2011 № 5515/16/10-11-МП // Бухгалтер. 2011. № 17.

⁶¹ Про затвердження Методики розрахунку розмірів відшкодування збитків, заподіяних державі внаслідок порушення законодавства про охорону та раціональне використання водних ресурсів: наказ Мінприроди України від 20.07.2009 № 389 // Офіційний вісник України. 2009. № 63. Ст. 2242.

⁶² Про затвердження Державних санітарних правил і норм «Вода питна. Гігієнічні вимоги до якості води централізованого господарсько-питного водопостачання»: наказ МОЗ України від 23.12.1996 № 383 // Офіційний вісник України. 1997. Ч. 16. Ст. 131.

⁶³ Про затвердження Державних санітарних норм та правил «Гігієнічні вимоги до води питної, призначеної для споживання людиною: наказ МОЗ України від 12.05.2010 № 400 // Офіційний вісник України. 2010. № 51. Ст. 1717.

вод»⁶⁴ або його ж накази «Про затвердження Порядку організації та проведення перевірок суб'єктів господарювання, що використовують водні ресурси або здійснюють господарську діяльність у межах земель водного фонду»⁶⁵ та «Про затвердження Переліку річок та водойм, що віднесені до водних об'єктів місцевого значення»⁶⁶, накази Державної податкової адміністрації (ДПА України) «Про особливості адміністрування збору за спеціальне водокористування у 2007 році»⁶⁷ та «Про особливості адміністрування збору за спеціальне використання водних ресурсів у 2007 році»⁶⁸, накази Держземагентства України «Щодо порядку надання земель водного фонду в користування та припинення права користування ними»⁶⁹.

На нижчих щаблях джерел водного права перебувають нормативно-правові акти органів місцевої влади та локальні нормативні акти.

До актів органів місцевої влади можна віднести постанову ВР АРК «Про порядок надання в користування поверхневих водних об'єктів (їхніх частин) місцевого значення в Автономній Республіці Крим на умовах оренди»⁷⁰, рішення Луганської обласної ради народних

⁶⁴ Щодо оформлення права видобування і використання підземних вод: лист Держкомводгоспу України від 16.08.2010 № 3837/9/11-10 // Все про бухгалтерський облік. 2010. № 87.

⁶⁵ Про затвердження Порядку організації та проведення перевірок суб'єктів господарювання, що використовують водні ресурси або здійснюють господарську діяльність у межах земель водного фонду: наказ Держкомводгоспу України від 07.12.2009 № 223 // Офіційний вісник України. 2010. № 1. Ст. 54.

⁶⁶ Про затвердження Переліку річок та водойм, що віднесені до водних об'єктів місцевого значення: наказ Держкомводгоспу України від 03.06.1997 № 41 // Офіційний вісник України. 1998. № 2. Ст. 60.

⁶⁷ Про особливості адміністрування збору за спеціальне водокористування у 2007 році: лист ДПА України від 17.01.2007 № 619/7/15-0817 // Вісник податкової служби України. 2007. № 5.

⁶⁸ Про порядок обчислення і справляння збору за спеціальне використання водних ресурсів: лист ДПА України від 25.05.2007 № 5096/6/15-0816 // Офіційний вісник нормативно-правових актів з митної справи, фінансів, податків та бухгалтерського обліку. 2007. № 27–28.

⁶⁹ Щодо порядку надання земель водного фонду в користування та припинення права користування ними: лист Держкомзему України від 18.10.2010 № 19547/20/6-10. URL: <http://www.metodrada.com.ua/page7/news359/>.

⁷⁰ Про порядок надання в користування поверхневих водних об'єктів (їхніх частин) місцевого значення в Автономній Республіці Крим на умовах

депутатів «Про передачу водних об'єктів у користування виконкомам місцевих рад у Білокуракинському районі» (2008), Київської обласної державної адміністрації «Про додаткові заходи щодо упорядкування використання водних об'єктів загальнодержавного значення в Київській області» (2011), Рішення Чернівецької міської ради «Про стан малих річок та перспективи використання міських озер» (2005), наказ Полтавської облдержрибінспекції «Про встановлення весняно-літньої заборони на лов риби, інших водних живих ресурсів у рибогосподарських водних об'єктах в 2000 році».

Особливістю чинного природоохоронного законодавства України, зокрема водного, є те, що в разі необхідності і за відсутності чинного нормативно-правового акта України слід використовувати законодавство СРСР. Постановою ВР України «Про порядок тимчасової дії на території України окремих актів законодавства Союзу РСР»⁷¹ встановлено, що до ухвалення відповідних актів законодавства України на території країни застосовуються акти законодавства Союзу РСР з питань, які не врегульовано законодавством України, за умови, що вони не суперечать Конституції й законам України. Водночас слід зазначити, що згідно зі статтею 3 ЗУ «Про правонаступництво України»⁷² закони Української РСР та інші акти, ухвалені ВР Української РСР, діють на території України, оскільки вони не суперечать законам України, ухваленим після проголошення незалежності.

Найбільше це стосується відповідних правил, методик і державних стандартів. Так, слід урахувати й використовувати, наприклад, Санітарні правила і норми охорони поверхневих вод від забруднення (СанПіН 4630-88 від 04.07.1988), Санітарні правила і норми охорони прибережних вод морів від забруднення в місцях водокористування населення (СанПіН 4631-88 від 06.07.1988), Правила охорони поверхневих вод від 21.02.1991, ГОСТ 17.1.5.02-80 «Охорона природи. Гідросфера. Гігієнічні вимоги до зон рекреації водних об'єктів» та «Методичні вказівки щодо гігієнічного контролю забруднення морського середовища».

Таким чином, водне законодавство України досить докладно вирішує питання водокористування, права власності й охорони вод від забруднення, засмічення і т. ін.

оренди: постанова ВР АРК від 18.05.2011 № 388-6/11 // Крымские известия. 2011. № 95.

⁷¹ Про порядок тимчасової дії на території України окремих актів законодавства Союзу РСР: постанова ВР України від 12.09.1991 № 1545-XII // Відомості Верховної Ради України. 1991. № 46. Ст. 621.

⁷² Про правонаступництво України: закон України від 12.09.1991 № 1543-XII // Відомості Верховної Ради України. 1991. № 46. Ст. 617.

§ 1.4. Право власності на води та право користування водними об'єктами (їх частинами) на умовах оренди

Згідно зі статтею 13 Конституції України, ст. 324 ЦК України та ст. 6 ВК України води (водні об'єкти) є виключно власністю українського народу й надаються тільки у користування. Народ України здійснює право власності на води (водні об'єкти) через Верховну Раду України, Верховну Раду АРК і місцеві ради. Це положення закріплено також і у статті 4 ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища», де вказано, що природні ресурси України є власністю народу України.

Згадані норми чинного законодавства України мають переважно декларативний характер і мали на меті продемонструвати демократичний характер нової держави та принципові напрями її політики. Слід визнати, що «народ» не є юридичним поняттям і не може бути суб'єктом права власності, оскільки він не може бути персоніфікованим. Народ виробляє, висловлює та здійснює свою волю, а також виступає зовні у вигляді представницьких органів держави. Від імені народу України право розпорядження природними ресурсами здійснює ВР України.

Чинне водне законодавство до теперішнього часу не приведено у відповідність до новітнього законодавства України, яке встановлює й інші (крім державної) форми власності на природні ресурси. Так, ЗК України в частині 3 ст. 78 передбачає, крім комунальної та державної власності, приватну власність на землю. Тому слід урахувати такі обставини. Водні об'єкти, як уже вказувалося раніше, складаються не лише з вод, але й із земель водного фонду. Правовідносини щодо охорони та використання цієї категорії земель врегульовано земельним законодавством, тому виникає така колізія: води, на відміну від земель, не можуть належати комусь на праві приватної власності.

Через це зараз у національному праві існує така конструкція щодо земель водного фонду. Відповідно до частини 2 ст. 59 ЗК України громадянам та юридичним особам за рішенням органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування можуть *безоплатно* передаватись у власність замкнені природні водойми (загальною площею до трьох гектарів). Власники на своїх земельних ділянках можуть у встановленому порядку створювати рибогосподарські, протиерозійні та інші штучні водойми. Але землі під штучними водоймами не можуть бути визнані приватними. Отже, землі водного фонду можуть належати комусь на праві приватної власності, якщо вони відповідають таким критеріям:

- 1) їхня загальна площа не перевищує трьох гектарів;
- 2) вони є замкненими;
- 3) вони є природними, а не створеними штучно;
- 4) вони входять до складу сільськогосподарських угідь.

Перші три ознаки прямо вказано в тексті статті, а четверта ознака випливає з аналізу законодавства, що регулює діяльність фермерського господарства, особистого селянського господарства та сільськогосподарських кооперативів. Так, ЗУ «Про фермерське господарство»⁷³ передбачає в ч. 8 ст. 7, що землі водного фонду, які входять до складу сільськогосподарських угідь, не можуть передаватися у приватну власність для ведення фермерських господарств, за винятком невеликих – до трьох гектарів – ділянок під замкненими природними водоймами у складі угідь фермерського господарства. Фермерське господарство має право будувати замкнену водойму на земельній ділянці, що належить фермерському господарству чи його членові на праві приватної власності.

ГК України у статті 150, зокрема, передбачає, що суб'єктам господарювання може передаватися у власність земля із закритими водоймами, серед іншого громадянам для ведення фермерського господарства, а також сільськогосподарським підприємствам – для господарської діяльності. Порядок надання землі у власність визначається виключно законом з урахуванням необхідності визначення гарантій ефективного використання землі суб'єктами господарювання, запобігання її безгосподарному використанню та псуванню.

Таким чином, води можуть надаватися лише на праві користування – оренди. Водне законодавство не передбачає, на відміну від земельного законодавства, права постійного користування водами для державних і комунальних суб'єктів господарювання. Воно лише оперує правом постійного користування землями водного фонду, які надаються водогосподарським спеціалізованим організаціям, іншим підприємствам, установам та організаціям, у яких створено спеціалізовані служби по догляду за водними об'єктами, прибережними захисними смугами, смугами відведення, береговими смугами водних шляхів і гідротехнічними спорудами, та підтримання їх у належному стані.

Єдиним різновидом права користування, крім суто еколого-правових загального та спеціального, є право використовувати водні

⁷³ Про фермерське господарство: закон України від 19.06.2003 № 973-IV // Відомості Верховної Ради України. 2003. № 45. Ст. 363.

об'єкти на умовах оренди. У сучасному водному праві України відсутній правовий інститут водного сервітуту, хоча і в земельному, і в лісовому праві України він уже є, що відображено у відповідних галузевих кодексах.

Водні сервітути існували ще з часів римського права. Їх змістом в головним чином було *servitus aquae ducendae ex castellumo* – водойма, якою користуються також і сусіди; *servitus aquae ductus*, *servitus aquae ducendae* – право проводити воду по чужій ділянці або над нею, *servitus aquae haustus* – право набирати воду на чужій ділянці і т. ін.

У користування на умовах оренди водні об'єкти (їх частини) місцевого значення та ставки, розташовані в басейнах річок загальнодержавного значення, можуть надаватися водокористувачам лише для ріборозведення, виробництва сільськогосподарської та промислової продукції, а також у лікувальних та оздоровчих цілях. Передання орендарем права на оренду водного об'єкта (чи його частини) іншим суб'єктам господарювання забороняється.

Орендодавцями водних об'єктів (їх частин) місцевого значення є Верховна Рада АРК та обласні ради. Окремі повноваження щодо надання водних об'єктів (їх частин) місцевого значення в користування Верховна Рада АРК та обласні ради можуть передавати відповідним органам виконавчої влади на місцях чи іншим державним органам. Верховна Рада АРК затвердила *типовий договір оренди поверхневого водного об'єкта місцевого значення*⁷⁴ (див. Додаток 2).

В інших областях України застосовують форму *зразкових договорів надання водних об'єктів загальнодержавного значення у тимчасове користування на умовах оренди*, як це зробили у Донецькому регіоні⁷⁵.

Орендодавцями водних об'єктів загальнодержавного значення є КМ України та місцеві державні адміністрації. Розподіл повноважень щодо передання водних об'єктів загальнодержавного значення визначається КМ України відповідно до ВК та інших законів України.

⁷⁴ Про Порядок надання в користування поверхневих водних об'єктів місцевого значення на умовах оренди: постанова ВР АРК від 22.09.2006 № 175-5/06 // Сборник нормативно-правовых актов АР Крым. 2006. № 9. Ст. 740.

⁷⁵ Про Тимчасовий порядок щодо підготовки правових актів з надання водних об'єктів загальнодержавного значення у тимчасове користування на умовах оренди: розпорядження Донецької обл. держ. адміністрації від 15.04.2009 № 163.

Право водокористування на умовах оренди оформлюється договором, погодженим із державними органами охорони навколишнього природного середовища та водного господарства.

Умови, строки і збір за оренду водних об'єктів (їх частин) визначаються в договорі оренди за згодою сторін.

Водокористувачі, яким водний об'єкт (його частину) передано в оренду, можуть дозволити іншим водокористувачам здійснювати спеціальне водокористування у спеціальному порядку.

На водних об'єктах, переданих в оренду, загальне водокористування допускається на умовах, установлених водокористувачем, за погодженням з органом, який передав водний об'єкт в оренду. Водокористувач, який узяв водний об'єкт у користування на умовах оренди, зобов'язаний доводити до відома населення умови водокористування, а також про заборону загального водокористування на водному об'єкті, переданому в оренду. Якщо орендарем не встановлено таких умов, загальне водокористування визнається дозволенним без обмежень.

§ 1.5. Управління в галузі використання й охорони вод та відтворення водних ресурсів

Управлінню в галузі використання й охорони вод та відтворення водних ресурсів загалом притаманні основні риси управління в галузі охорони довкілля, викладені в Загальній частині навчального посібника «Екологічне право України»⁷⁶.

Державне управління в галузі використання й охорони вод та відтворення водних ресурсів здійснюється за басейновим принципом на основі державних цільових, міждержавних та регіональних програм використання й охорони вод та відтворення водних ресурсів. Державне управління в галузі використання й охорони вод та відтворення водних ресурсів здійснюють КМ України, Уряд АРК, місцеві ради та їхні виконавчі комітети, спеціально уповноважені органи державної виконавчої влади та інші державні органи відповідно до законодавства України.

КМ України у сфері охорони навколишнього природного середовища здійснює в межах своїх повноважень державне управління у

⁷⁶ Екологічне право України. Загальна частина: навч. посіб./за заг. ред. О. М. Шуміла. Харків: Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2010. 292 с.

сфері охорони та раціонального використання водних ресурсів⁷⁷. ВК України відносить до відання КМ України у галузі управління та контролю за використанням та охороною вод і відтворенням водних ресурсів такі функції:

1) реалізація державної політики у галузі використання й охорони вод та відтворення водних ресурсів;

2) розпорядження водними об'єктами загальнодержавного значення;

3) здійснення державного контролю за використанням та охороною вод і відтворенням водних ресурсів;

4) визначення пріоритетів водокористування;

5) забезпечення розробки державних цільових⁷⁸, комплексних⁷⁹, міждержавних та регіональних програм використання й охорони вод і відтворення водних ресурсів, затвердження регіональних програм⁸⁰;

6) визначення порядку діяльності органів державної виконавчої влади у галузі використання й охорони вод та відтворення водних ресурсів, координація їх діяльності;

7) установа порядку видання дозволів на спеціальне водокористування, будівельні й днопоглиблювальні роботи, видобування піску та гравію, прокладання кабелів, трубопроводів та інших комунікацій на землях водного фонду, а також розробки та затвердження нормативів скидання забруднюючих речовин (далі – ЗР) у водні об'єкти;

8) ухвалення у разі виникнення аварійних ситуацій рішень про скидання стічних вод з накопичувачів у водні об'єкти, якщо вони призводять до перевищення гранично допустимих концентрацій ЗР у цих об'єктах;

⁷⁷ Про Кабінет Міністрів України: закон України від 07.10.2010 № 2591-VI // Відомості Верховної Ради України. 2011. № 9. Ст. 58.

⁷⁸ Про затвердження Державної цільової програми комплексного протипаводкового захисту в басейнах річок Дністра, Пруту та Сірету: постанова КМ України від 27.12.2008 № 1151 // Офіційний вісник України. 2008. № 100. Ст. 3341.

⁷⁹ Про затвердження Комплексної програми захисту сільських населених пунктів і сільськогосподарських угідь від шкідливої дії води на період до 2010 року та прогноз до 2020 року: постанова КМ України від 03.07.2006 № 901 // Офіційний вісник України. 2006. № 27. Ст. 1942.

⁸⁰ Про затвердження Програми комплексного розвитку Українського Придніав'я на 2004–2011 роки: постанова КМ України від 31.03.2004 № 428 // Офіційний вісник України. 2004. № 14. Ст. 973.

9) організація і координація робіт, пов'язаних із попередженням та ліквідацією наслідків аварій, стихійних лих, шкідливої дії вод або погіршенням якості водних ресурсів;

10) ухвалення рішень про обмеження чи тимчасову заборону (зупинення) діяльності підприємств, установ, організацій та об'єктів у разі порушення ними вимог водного законодавства;

11) затвердження проектів зон санітарної охорони господарсько-питних водозаборів, які забезпечують водопостачання території більш ніж однієї області;

12) керівництво зовнішніми зв'язками України в галузі використання й охорони вод та відтворення водних ресурсів;

13) вирішення інших питань у галузі використання й охорони вод та відтворення водних ресурсів.

*Мінприроди України*⁸¹ є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади у формуванні та забезпеченні реалізації державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища, екологічній та в межах своєї компетенції раціонального використання, відтворення й охорони природних ресурсів (поверхневих та підземних вод, внутрішніх морських вод і територіального моря та природних ресурсів територіальних вод, континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони України), розвитку водного господарства й меліорації земель, а також у сфері здійснення державного нагляду (контролю) за додержанням вимог законодавства про охорону навколишнього природного середовища, раціональне використання, відтворення та охорону природних ресурсів.

Мінприроди України:

1) у сфері охорони та відтворення вод (поверхневих, підземних, морських), раціонального використання водних ресурсів:

а) забезпечує нормативно-правове регулювання з питань:

– правил, нормативів, норм з охорони та відтворення вод (поверхневих, підземних, морських), раціонального використання водних ресурсів, аналізує практику їхнього застосування;

– лімітів забору, використання води та лімітів скидання ЗР у водні об'єкти;

⁸¹ Про Положення про Міністерство екології та природних ресурсів України: указ Президента України від 13.04.2011 № 452/2011 // Офіційний вісник України. 2011. № 29. Ст. 1258.

- надання документів дозвільного характеру в цій сфері;
- порядку з питань розроблення та затвердження нормативів гранично допустимих скидів ЗР у водні об'єкти;
- методик та методичних вказівок щодо встановлення технологічних нормативів у цій сфері;
- умов скидання вод у водні об'єкти та підземні горизонти;
- критеріїв визначення екстремально високого рівня забруднення вод;

б) видає, анулює, здійснює переоформлення й видання дублікатів дозволів на проведення робіт на землях, зайнятих морями;

в) веде перелік підприємств, установ та організацій, які розробляють проекти нормативів гранично допустимого скидання ЗР у водні об'єкти;

2) у сфері розвитку водного господарства та меліорації земель забезпечує нормативно-правове регулювання з питань щодо:

- правил, нормативів і норм стосовно розвитку водного господарства та меліорації земель, аналізує практику їх застосування;

- організації та здійснення моніторингу зрошуваних та осушуваних земель;

- ведення державного водного кадастру за розділом «Водокористування»;

- переліку водних об'єктів місцевого значення;

- консервації меліоративних систем та окремих об'єктів інженерної інфраструктури;

- проведення планово-попереджувальних ремонтів меліоративних систем і споруд;

- надання документів дозвільного характеру в цій сфері.

*Держгеонадра України*⁸² є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується й координується КМ України через міністра екології та природних ресурсів України, входить до системи органів виконавчої влади та забезпечує реалізацію державної політики у сфері геологічного вивчення та раціонального використання надр. Ця служба:

- видає у встановленому порядку спеціальні дозволи на будівництво та експлуатацію підземних споруд, не пов'язаних із

⁸² Про Положення про Державну службу геології та надр України: указ Президента України від 06.04.2011 № 391/2011 // Офіційний вісник України. 2011. № 29. Ст. 1228.

видобуванням корисних копалин, зокрема споруд для підземного зберігання нафти, газу та інших речовин і матеріалів, захоронення шкідливих речовин і відходів виробництва, скидання стічних вод;

- здійснює державний контроль за геологічним вивченням надр і раціональним та ефективним використанням надр України, серед іншого за веденням пошуково-розвідувальних та інших робіт щодо геологічного вивчення підземних вод;

- виявляє недіючі водні свердловини та вживає заходів щодо їх ліквідації або ремонту й подальшого використання;

- забезпечує розвиток мінерально-сировинної бази, організацію геологічного, геофізичного, геохімічного, гідрогеологічного, інженерно-геологічного, еколого-геологічного та сейсмічного вивчення надр, пошуку й розвідки корисних копалин на території України, у межах територіальних вод, континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони України;

- здійснює моніторинг мінерально-сировинної бази, геологічного середовища та підземних вод;

- веде державний облік підземних вод і водного кадастру.

Спеціально уповноваженим органом державної виконавчої влади у галузі використання й охорони вод та відтворення водних ресурсів є *Державне агентство водних ресурсів України* (Держводагентство України), яке є центральним органом виконавчої влади. Його діяльність спрямовується та координується КМ України через міністра екології та природних ресурсів України⁸³.

Держводагентство України входить до системи органів виконавчої влади та створюється для реалізації державної політики у сфері розвитку водного господарства й меліорації земель, управління, використання та відтворення поверхневих водних ресурсів.

Основними завданнями Держводагентства України є такі:

- внесення пропозицій щодо формування державної політики у сфері розвитку водного господарства та меліорації земель, управління, використання та відтворення поверхневих водних ресурсів;

- реалізація державної політики у сфері управління, використання та відтворення поверхневих водних ресурсів, розвитку водного

⁸³ Про Положення про Державне агентство водних ресурсів України: указ Президента України від 13.04.2011 № 453/2011 // Офіційний вісник України. 2011. № 29. Ст. 1259.

господарства й меліорації земель та експлуатації державних водогосподарських об'єктів комплексного призначення, міжгосподарських зрошувальних та осушувальних систем.

Басейновий принцип управління закріплено, крім ВК України, і в інших нормативних актах. Так, у Національній програмі екологічного оздоровлення басейну Дніпра та поліпшення якості питної води передбачено такі пріоритетні заходи та шляхи їх реалізації:

1. розробка засад і проектування організаційної структури та функціональних схем басейнового управління;

2. розробка й затвердження Положення про басейновий принцип управління водокористуванням та охороною вод, відновленням водних ресурсів та екологічним оздоровленням водних об'єктів;

3. підготовка інших нормативних актів, що забезпечують реалізацію басейнового принципу управління;

4. розробка нормативно-методичної бази еколого-інвестиційної діяльності та функціонування управлінської інфраструктури в басейні;

5. уведення взаємоузгодженої нормативно-методичної бази системи обліку, моніторингу та контролю за водокористуванням, охороною вод і відновленням водних ресурсів у басейні;

6. створення (проектування, відповідна організація тощо) басейнкової геоінформаційної системи з банком еколого-господарської інформації.

Таким чином, в Україні забезпечується взаємодія в управлінні водогосподарською та водоохоронною діяльністю за басейновим принципом.

У Держводагентстві України створено такі басейнові управління водних ресурсів: річки Рось (БУВР р. Рось), річки Південний Буг (БУВР р. Південний Буг), Деснянське (Деснянське БУВР), Західно-Бузьке (Західно-Бузьке БУВР), Дніпровське (Дніпровське БУВР), Дністровсько-Прутське (Дністровсько-Прутське БУВР), Дунайське (Дунайське БУВР), Кримське (Кримське БУВР), Сіверсько-Донецьке (Сіверсько-Донецьке БУВР). Також у структурі цього агентства діють управління каналів Головного Каховського магістрального каналу (УГКМК), Дніпро – Донбас (УКДД), Дніпро – Інгулець (УКДІ), Інгулецької зрошувальної системи (УКІЗС) та Північно-Кримського каналу (УПКК). Крім цього, в кожній області існують обласні виробничі управління водного господарства⁸⁴.

⁸⁴ Водогосподарські організації // Державне агентство водних ресурсів України: офіц. сайт. URL: <http://scwm.gov.ua/Vodohospodarski-orhanizatsii>.

Основними завданнями органів Держводагентства є здійснення контролю за раціональним використанням, охороною та відтворенням водних ресурсів, що передбачає контроль за:

- забезпеченням права державної власності на води;
- наявністю й станом водоохоронних споруд та обладнання;
- веденням обліку використання води та скидання ЗР у водні джерела та наявністю відповідної апаратури й систем контролю;
- дотриманням правил експлуатації водогосподарських споруд і пристроїв;
- дотриманням умов дозволів на спеціальне водокористування;
- дотриманням установлених режимів роботи водосховищ та водогосподарських систем;
- виконанням заходів з охорони вод від забруднення, засмічення та виснаження під час здійснення господарської діяльності на водозборах, у водоохоронних зонах та прибережних захисних смугах річок, водосховищ, озер та інших водних об'єктів;
- дотриманням порядку та режиму використання земель водного фонду;
- виконанням заходів щодо безпечного водокористування у зонах впливу атомних електростанцій⁸⁵.

Управління у сфері охорони та використання вод здійснює також Міністерство надзвичайних ситуацій України (МНС України), яке є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади з формування та забезпечення реалізації державної політики у сфері цивільного захисту, рятувальної справи та гасіння пожеж, державного нагляду у сфері техногенної, пожежної, промислової безпеки та гірничого нагляду, поводження з радіоактивними відходами, ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи, профілактики травматизму не-виробничого характеру, а також гідрометеорологічної діяльності⁸⁶.

⁸⁵ Про затвердження Положення про здійснення органами Держводгоспу України контролю за раціональним використанням, охороною та відтворенням водних ресурсів: наказ Держкомводгоспу України від 29.01.2001 № 20 // Офіційний вісник України. 2001. № 7. Ст. 299.

⁸⁶ Про Положення про Міністерство надзвичайних ситуацій України: указ Президента України від 06.04.2011 № 402/2011 // Офіційний вісник України. 2011. № 29. Ст. 1236.

МНС України відповідно до покладених на нього завдань:

- затверджує форму та порядок ведення журналу обліку місць масового відпочинку населення на водних об'єктах;
- веде державний водний кадастр за розділом «Поверхневі води» та державний облік поверхневих вод;
- здійснює моніторинг забруднення навколишнього природного середовища на пунктах державної системи гідрометеорологічних спостережень: атмосферного повітря в населених пунктах та опадів (вміст ЗР, серед іншого радіонуклідів, транскордонне перенесення ЗР), снігового покриву, річкових, озерних (гідрохімічні та гідробіологічні показники, у тому числі радіонукліди) та морських вод (гідрохімічні показники), ґрунтів різного призначення (вміст залишкової кількості пестицидів та важких металів), радіаційної обстановки (визначення експозиційної дози гамма-випромінювання), повеней, паводків і селів;
- здійснює прогнозування погоди, гідрологічного режиму водних об'єктів, небезпечних і стихійних гідрометеорологічних явищ, урожайності сільськогосподарських культур.

Отже, діяльність у галузі управління й контролю за використанням та охороною вод і відтворенням водних ресурсів здійснюють такі органи державної влади: КМ України, Мінприроди України, Державна служба геології та надр України, Державне агентство водних ресурсів України та МНС України відповідно до зазначених вище повноважень, які також дублюються у ВК України.

Однією зі складових інституту управління є ***функція контролю за використанням та охороною вод і відтворенням водних ресурсів***, яка полягає в забезпеченні додержання всіма юридичними та фізичними особами вимог водного законодавства. Контроль за використанням та охороною вод і відтворенням водних ресурсів поділяється на державний та громадський. Державний контроль здійснюється КМ України, державними органами охорони навколишнього природного середовища й іншими спеціально уповноваженими державними органами відповідно до законодавства України.

Порядок здійснення державного контролю за використанням та охороною вод і відтворенням водних ресурсів визначено Постановою

КМ України від 27 грудня 2008 р. № 1139 ⁸⁷ та наказом Держводгоспу від 7 грудня 2009 р. № 223 ⁸⁸.

Громадський контроль за використанням та охороною вод і відтворенням водних ресурсів здійснюється громадськими інспекторами охорони навколишнього природного середовища, повноваження яких визначено спеціальним положенням⁸⁹.

Із метою об'єднання зусиль громадськості та держави, спрямованих на поліпшення стану джерел, водойм і річок України, раціональне використання водних ресурсів, вироблення дбайливого ставлення населення до водних об'єктів, їх охорони і відтворення КМ України запровадив щорічний Всеукраїнський конкурс «До чистих джерел» з оголошенням його підсумків до Дня довкілля⁹⁰. Його метою є розширення в суспільстві практичної природоохоронної діяльності, спрямованої на охорону й поліпшення стану джерел, річок і водойм України, раціональне використання водних ресурсів, підвищення екологічної та правової обізнаності громадян щодо охорони водних ресурсів шляхом залучення широких верств населення до практичної природоохоронної роботи й розвитку громадянських екологічних ініціатив⁹¹.

⁸⁷ Про затвердження критеріїв, за якими оцінюється ступінь ризику від провадження господарської діяльності у сфері використання і охорони вод та відтворення водних ресурсів і визначається періодичність проведення планових заходів, пов'язаних з державним наглядом (контролем): постанова КМ України від 27.12.2008 № 1139 // Офіційний вісник України. 2008. № 100. Ст. 3330.

⁸⁸ Про затвердження Порядку організації та проведення перевірок суб'єктів господарювання, що використовують водні ресурси або здійснюють господарську діяльність у межах земель водного фонду: наказ Державного комітету України по водному господарству від 07.12.2009 № 223 // Офіційний вісник України. 2010. № 1. Ст. 54.

⁸⁹ Про затвердження Положення про громадських інспекторів з охорони довкілля: наказ Мінприроди України від 27.02.2002 № 88 // Офіційний вісник України. 2002. № 12. Ст. 631.

⁹⁰ Про щорічний Всеукраїнський конкурс «До чистих джерел»: постанова КМ України від 24.01.2001 № 51. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1552-12>.

⁹¹ Порядок проведення Всеукраїнського конкурсу «До чистих джерел»: затв. наказом М-ва охорони навколиш. природ. середовища України від 20.04.2007 № 204. URL: <https://docs.dtkr.ua/download/pdf/1041.30935.1>.

Із метою забезпечення збирання, обробки, збереження й аналізу інформації про стан вод, прогнозування його змін і розробки науково обґрунтованих рекомендацій для ухвалення управлінських рішень у галузі використання й охорони вод та відтворення водних ресурсів здійснюється *державний моніторинг вод*. Він є складовою частиною державної системи моніторингу навколишнього природного середовища України і здійснюється в порядку, визначається КМ України⁹². Порядок встановлює основні вимоги до організації державного моніторингу вод, до взаємодії міністерств і відомств під час його проведення, до забезпечення органів державної виконавчої влади інформацією для ухвалення рішень, пов'язаних зі станом водного фонду України.

Державний моніторинг вод здійснюється за предметними напрямками кількості та якості вод.

До об'єктів державного моніторингу вод належать:

- поверхневі води:
 - а) природні водойми (озера), водотоки (річки, струмки);
 - б) штучні водойми (водосховища, ставки), канали та інші водні об'єкти;
- підземні води та джерела;
- внутрішні морські води та територіальне море, виключна (морська) економічна зона України;
- джерела забруднення вод, включно із зворотними водами, аварійні скидання рідких продуктів і відходів, втрати продуктів і матеріалів під час видобування корисних копалин у межах акваторій поверхневих вод, внутрішніх морських вод, територіального моря й виключної (морської) економічної зони України та дампінг відходів, води поверхневого стоку із сільськогосподарських угідь, фільтрацію ЗР з технологічних водойм та сховищ, масовий розвиток синьо-зелених водоростей;

⁹² Про затвердження Порядку здійснення державного моніторингу вод: постанова КМ України від 20.07.1996 № 815 // Зібрання постанов Уряду України. 1996. № 15. Ст. 403.

– надходження шкідливих речовин із донних відкладів (вторинне забруднення) та інші джерела забруднення, щодо яких можуть здійснюватися спостереження.

У рамках управління й контролю за використанням та охороною вод і відтворенням водних ресурсів здійснюється *державний облік вод* за такими напрямками: водокористування, поверхневі води, підземні води та ведення державного водного кадастру.

Державному обліку підлягає використання вод промисловими, будівельними, транспортними, сільськогосподарськими та іншими підприємствами, організаціями й установами незалежно від їх відомчого підпорядкування та форм власності, джерел водопостачання і приймачів зворотних вод. До них належать:

- усі без винятку водокористувачі, що здійснюють скидання зворотних вод безпосередньо у поверхневі чи підземні водні об'єкти, а також на поля фільтрації, накопичувачі, рельєф місцевості тощо, незалежно від обсягів скидання;

- усі водокористувачі, що забирають з природних водних об'єктів 50 м³ на добу й більше; питання охоплення обліком менших за обсягами водокористувачів вирішується обласною державною адміністрацією за поданням регіональних управлінь (відділів) комплексного використання водних ресурсів Держводагентству України; про ухвалення такого рішення органи Держводагентства України сповіщають водокористувача та його вищу організацію;

- підприємства, що забирають воду з комунального (відомчого) водопроводу або інших водогосподарських систем і передають зворотні води комунальній (відомчій) каналізації у випадках забору ними 50 м³ води на добу й більше, а також водокористувачі, які мають оборотні системи водоспоживання загальною потужністю 1000 м³ на добу й більше незалежно від кількості забраної свіжої води.

Не є використанням вод проведення в акваторії водойм будівельних, днопоглиблювальних, вибухових, бурових чи геолого-розвідувальних робіт, а також робіт з видобування корисних копалин, прокладки трубопроводів, кабелів тощо⁹³.

⁹³ Про затвердження форми державної статистичної звітності № 2-ТП (водгосп): наказ Держкомстату України від 30.09.1997 № 230 // Офіційний вісник України. 1997. № 43. Ст. 185.

*Державний водний кадастр*⁹⁴ складається з метою систематизації даних державного обліку вод і визначення наявних для використання водних ресурсів та являє собою систематизований звіт відомостей про:

- поверхневі, підземні й внутрішні морські води та територіальне море (водні об'єкти);
- обсяги, режим, якість і використання вод (водних об'єктів);
- водокористувачів (крім вторинних).

До державного водного кадастру включаються також відомості про водогосподарські об'єкти, що забезпечують використання води, очищення та скидання зворотних вод, а саме:

- споруди для акумуляції та регулювання поверхневих і підземних вод;
- споруди для забору та транспортування води;
- споруди для скидання зворотних вод;
- споруди, на яких здійснюється очищення зворотних вод (з оцінкою їх ефективності).

Державний водний кадастр складається з трьох розділів:

- поверхневі води;
- підземні води;
- використання вод.

Державний водний кадастр містить у собі дані державного обліку поверхневих і підземних вод та державного обліку водокористування, які систематизуються за водними об'єктами та їх ділянками, водозбірними басейнами річок та морів, басейнами підземних вод, водогосподарськими ділянками, економічними районами, адміністративно-територіальними одиницями і в цілому по Україні.

Державне управління здійснюється також шляхом ***економічного регулювання раціонального використання й охорони вод і відтворення водних ресурсів***. Організаційно-економічні заходи щодо забезпечення раціонального використання й охорони вод та відтворення водних ресурсів передбачають:

- 1) видання дозволів на спеціальне водокористування;
- 2) установа ставок зборів за спеціальне водокористування;

⁹⁴ Про затвердження Порядку ведення державного водного кадастру: постанова КМ України від 08.04.1996 № 413 // Зібрання постанов Уряду України. 1996. № 10. Ст. 292.

3) надання водокористувачам податкових, кредитних та інших пільг у разі впровадження ними маловідхідних, безвідхідних, енерго- і ресурсозберігаючих технологій, здійснення відповідно до законодавства інших заходів, що зменшують негативний вплив на води;

4) відшкодування у встановленому порядку збитків, заподіяних водним об'єктам у разі порушення вимог законодавства.

Збори за спеціальне водокористування справляються з метою стимулювання раціонального використання й охорони вод та відтворення водних ресурсів і містять збір за спеціальне використання води та екологічний податок за скидання ЗР у водні об'єкти, які встановлюються ПК України⁹⁵.

Стандартизація і нормування в галузі використання й охорони вод і відтворення водних ресурсів здійснюються з метою забезпечення екологічної та санітарно-гігієнічної безпеки вод шляхом установа-лення комплексу взаємопов'язаних нормативних документів, які визна-чають взаємоузгоджені вимоги до об'єктів, що підлягають стандарти-зації та нормуванню.

У галузі використання й охорони вод і відтворення водних ресур-сів установаються такі нормативи:

- 1) нормативи екологічної безпеки водокористування;
- 2) екологічний норматив якості води водних об'єктів;
- 3) нормативи гранично допустимого скидання ЗР⁹⁶;
- 4) галузеві технологічні нормативи утворення речовин, що ски-даються у водні об'єкти⁹⁷;
- 5) технологічні нормативи використання води⁹⁸.

⁹⁵ Податковий кодекс України: закон України від 02.12.2010 № 2755-VI // Офіційний вісник України. 2010. № 92, ч. 1. Ст. 3248.

⁹⁶ Про Порядок розроблення і затвердження нормативів гранично допус-тимого скидання забруднюючих речовин та перелік забруднюючих речовин, скидання яких нормується: постанова КМ України від 11.09.1996 № 1100 // Зібрання постанов Уряду України. 1996. № 17. Ст. 490.

⁹⁷ Про затвердження Галузевої методики з розрахунку норм і нормативів водокористування та водовідведення для підприємств олійно-жирової галузі: наказ М-ва аграр. політики України від 25.11.2010 № 768. URL: http://online.budstandart.com/ua/catalog/doc-page.html?id_doc=56850.

⁹⁸ Про затвердження Методики розроблення технологічних нормативів використання питної води житлово-експлуатаційними підприємствами і ор-ганізаціями: наказ М-ва з питань житлово-комунал. господарства України від 14.05.2008 № 126 // Офіційний вісник України. 2008. № 41. Ст. 1386.

§ 1.6. Право водокористування

Інститут водокористування регламентується ВК України. Цей кодекс визначає водокористування як використання вод (водних об'єктів) для задоволення потреб населення, промисловості, сільського господарства, транспорту та інших галузей господарства, включно з правом на забір води, скидання стічних вод та інші види використання вод (водних об'єктів). Таким чином, водокористувачами в Україні можуть бути підприємства, установи, організації та громадяни України, а також іноземні юридичні й фізичні особи та особи без громадянства. Водокористувачі можуть бути первинними та вторинними.

Первинні водокористувачі – це ті, що мають власні водозабірні споруди й відповідне обладнання для забору води.

Вторинні водокористувачі (абоненти) – це ті, що не мають власних водозабірних споруд та отримують воду з водозабірних споруд первинних водокористувачів та скидають стічні води в їхні системи на умовах, які встановлюються між ними. Вторинні водокористувачі можуть здійснювати скидання стічних вод у водні об'єкти також на підставі дозволів на спеціальне водокористування.

Водокористувачі мають певні права та обов'язки. *Права водокористувачів* охороняються законом, у разі їх порушення вони підлягають поновленню в порядку, встановленому законодавством. До основних прав водокористувачів можна віднести такі:

- 1) здійснювати загальне та спеціальне водокористування;
- 2) використовувати водні об'єкти на умовах оренди;
- 3) вимагати від власника водного об'єкта або водопровідної системи підтримання належної якості води за умовами водокористування;
- 4) споруджувати гідротехнічні та інші водогосподарські об'єкти, здійснювати їх реконструкцію та ремонт;
- 5) передавати для використання воду іншим водокористувачам на визначених умовах;
- 6) здійснювати інші функції щодо водокористування в порядку, встановленому законодавством.

Законодавство передбачає вживання до водокористувачів такого заходу, як обмеження їхніх прав у разі маловоддя, загрози виникнення епідемій та епізоотій. Крім цього їхні права можуть бути обмежені в інших передбачених законом випадках, а також можуть бути змінені умови водокористування з метою забезпечення охорони здоров'я людей та в

інших державних інтересах. При цьому пріоритетність надається використанню вод для питних і побутових потреб населення.

Права водокористувачів обмежуються також під час аварій або за умов, що можуть призвести чи призвели до забруднення вод, та в умовах здійснення невідкладних заходів щодо запобігання стихійному лиху, спричиненому шкідливою дією вод, і ліквідації його наслідків.

Права водокористувачів, які здійснюють спеціальне водокористування, можуть бути обмежені органом, який видав дозвіл на спеціальне водокористування чи надав водний об'єкт у користування або в оренду.

Права вторинних водокористувачів можуть бути обмежені первинними водокористувачами за погодженням з органом, який видав дозвіл на спеціальне водокористування чи надав водний об'єкт у користування.

Права водокористувачів щільно пов'язані з *обов'язками*, які, у свою чергу, чітко регламентуються законом. Такими обов'язками є:

1) економно використовувати водні ресурси, дбати про їх відтворення та поліпшення якості вод;

2) використовувати воду (водні об'єкти) відповідно до цілей та умов їх надання;

3) дотримуватися встановлених нормативів гранично допустимого скидання ЗР і лімітів забору води, лімітів використання води та лімітів скидання ЗР, а також санітарних та інших вимог щодо впорядкування своєї території;

4) використовувати ефективні сучасні технічні засоби й технології для утримання своєї території в належному стані, а також здійснювати заходи щодо запобігання забрудненню водних об'єктів стічними (дощовими, сніговими) водами, що відводяться з неї;

5) не допускати порушення прав, наданих іншим водокористувачам, а також заподіяння шкоди господарським об'єктам та об'єктам навколишнього природного середовища;

6) утримувати в належному стані зони санітарної охорони джерел питного та господарсько-побутового водопостачання, прибережні захисні смуги, смуги відведення, берегові смуги водних шляхів, очисні та інші водогосподарські споруди й технічні пристрої;

7) здійснювати облік забору та використання вод, вести контроль за якістю і кількістю скинутих у водні об'єкти зворотних вод і ЗР та за якістю води водних об'єктів у контрольних створах, а також подавати

відповідним органам звіти в порядку, визначеному ВК України та іншими законодавчими актами;

8) здійснювати погоджені у встановленому порядку технологічні, лісомеліоративні, агротехнічні, гідротехнічні, санітарні та інші заходи щодо охорони вод від вичерпання, поліпшення їх стану, а також припинення скидання забруднених стічних вод;

9) здійснювати спеціальне водокористування лише за наявності дозволу;

10) безперешкодно допускати на свої об'єкти державних інспекторів спеціально уповноважених державних органів у галузі використання, охорони та відтворення водних ресурсів, а також громадських інспекторів з охорони навколишнього природного середовища, які здійснюють перевірку додержання вимог водного законодавства, і надавати їм безкоштовно необхідну інформацію;

11) своєчасно сплачувати збори за спеціальне водокористування та інші збори відповідно до законодавства;

12) своєчасно інформувати місцеві ради, державні органи охорони навколишнього природного середовища та санітарного нагляду про виникнення аварійних забруднень;

13) здійснювати невідкладні роботи, пов'язані з ліквідацією наслідків аварій, які можуть спричинити погіршення якості води, та надавати необхідні технічні засоби для ліквідації аварій на об'єктах інших водокористувачів у порядку, встановленому законодавством;

14) виконувати інші обов'язки щодо використання й охорони вод та відтворення водних ресурсів згідно із законодавством.

Водокористуванню притаманні основні риси природокористування, і воно також може бути двох видів – загальним та спеціальним.

Загальне водокористування є похідним від загального природокористування й тому здійснюється громадянами (фізичними особами) для задоволення їхніх потреб (купання, плавання на човнах, любительське та спортивне рибальство, водопій тварин, забір води з водних об'єктів без застосування споруд або технічних пристроїв та з криниць) безкоштовно, без закріплення водних об'єктів за окремими особами та без надання відповідних дозволів.

Із метою охорони життя та здоров'я громадян і навколишнього природного середовища та з інших передбачених законодавством підстав районні та міські ради за поданням державних органів

охорони навколишнього природного середовища, водного господарства, санітарного нагляду та інших спеціально уповноважених державних органів установлюють місця, де забороняється купання, плавання на човнах, забір води для питних або побутових потреб, водопій для тварин, а також за певних підстав визначають інші умови, що обмежують загальне водокористування на водних об'єктах, розташованих на їхній території. Місцеві ради зобов'язані повідомляти населення про встановлені ними правила, що обмежують загальне водокористування.

Під *спеціальним водокористуванням* слід розуміти забір води з водних об'єктів із застосуванням споруд або технічних пристроїв, використання води та скидання ЗР у водні об'єкти, включно із забором води та скиданням ЗР зі зворотними водами із застосуванням каналів. Спеціальне водокористування здійснюється юридичними та фізичними особами насамперед для задоволення питних потреб населення, а також для господарсько-побутових, лікувальних, оздоровчих, сільськогосподарських, промислових, транспортних, енергетичних, рибогосподарських та інших державних і громадських потреб. ВК України визначає випадки, коли використання вод не належить до спеціального водокористування.

Спеціальне водокористування здійснюється на підставі дозволу, який видається у разі використання води водних об'єктів загальнодержавного значення державними органами охорони навколишнього природного середовища, у разі використання води водних об'єктів місцевого значення – Верховною Радою АРК, обласними, Київською та Севастопольською міськими радами за погодженням з державними органами охорони навколишнього природного середовища.

Видання дозволу на спеціальне водокористування здійснюється за клопотанням водокористувача з обґрунтуванням потреби у воді, погодженим в разі використання поверхневих вод із державними органами водного господарства, в разі використання підземних вод – державними органами геології, в разі використання водних об'єктів, віднесених до категорії лікувальних – державними органами охорони здоров'я.

Порядок погодження та видання дозволів на спеціальне водокористування затверджено КМ України⁹⁹.

⁹⁹ Про затвердження Порядку погодження та видачі дозволів на спеціальне водокористування та внесення змін до постанови Кабінету Міністрів Укра-

Право спеціального водокористування регламентується також ЗУ «Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності»¹⁰⁰, який визначає правові й організаційні засади функціонування дозвільної системи у сфері господарської діяльності та встановлює порядок діяльності дозвільних органів, уповноважених видавати документи дозвільного характеру, та державних адміністраторів. Відповідно до вказаного нормативного акта об'єкт, на який видається документ дозвільного характеру, це «природні ресурси, земельна ділянка, ґрунтовий покрив земельних ділянок..., що вводяться в експлуатацію або проектується, окрема операція, господарська діяльність певного виду, робота та послуга, а також документи, які використовуються суб'єктом господарювання у процесі проходження погоджувальної (дозвільної) процедури (проектна документація на будівництво об'єктів, землепорядна документація, Містобудівна документація, гірничий відвід)». Таким чином, дія цього Закону поширюється і на водні ресурси. Держава, передбачаючи можливість зловживання державними службовцями своїм становищем під час видання спеціальних дозволів, зокрема і на водокористування, затвердила у ЗУ «Про Перелік документів дозвільного характеру у сфері господарської діяльності»¹⁰¹ вичерпний перелік таких документів. У додатку 3 вказано, які саме документи дозвільного характеру у сфері водогосподарської діяльності необхідно отримувати в разі спеціального використання водного об'єкта, а в додатку 4 наведено зразок дозволу на спеціальне водокористування.

У цьому дозволі встановлюються ліміти забору води, використання води та скидання ЗР. У разі настання маловоддя ці ліміти можуть бути зменшені спеціально уповноваженими державними органами без коригування дозволу на спеціальне водокористування.

Спеціальне водокористування є платним. ПК України передбачає збір за спеціальне використання води. Платниками цього збору є

їни від 10 серпня 1992 р. № 459; постанова КМ України від 13.03.2002 № 321 // Офіційний вісник України. 2002. № 12. Ст. 590.

¹⁰⁰ Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності: закон України від 06.09.2005 № 2806-IV // Відомості Верховної Ради України. 2005. № 48. Ст. 483.

¹⁰¹ Про Перелік документів дозвільного характеру у сфері господарської діяльності: закон України від 19.05.2011 № 3392-VI // Офіційний вісник України. 2011. № 45. Ст. 1824.

водокористувачі – суб'єкти господарювання незалежно від форми власності: юридичні особи, їх філії, відділення, представництва й інші відокремлені підрозділи без утворення юридичної особи (крім бюджетних установ), постійні представництва нерезидентів, а також фізичні особи – підприємці, які використовують воду, отриману шляхом забору води з водних об'єктів (первинні водокористувачі) та/або від первинних чи вторинних водокористувачів, і використовують воду для потреб гідроенергетики, водного транспорту та рибництва.

Об'єктом оподаткування збором є фактичний обсяг води, який використовують водокористувачі, з урахуванням обсягу втрат води в їхніх системах водопостачання. Об'єктом оподаткування збором за спеціальне використання води без її вилучення з водних об'єктів є:

- для потреб гідроенергетики – фактичний обсяг води, що пропускається через турбіни гідроелектростанцій для вироблення електроенергії;
- для потреб водного транспорту – час використання поверхневих вод вантажним самохідним і несамохідним флотом, що експлуатується залежно від тоннажності, та пасажирським флотом, що експлуатується залежно від кількості місць.

Об'єктом оподаткування збором за спеціальне використання води для потреб рибництва є фактичний обсяг води, необхідної для поповнення водних об'єктів під час розведення риби та інших водних живих ресурсів (серед іншого для поповнення, пов'язаного з утратами води на фільтрацію та випаровування).

Строки спеціального водокористування встановлюються органами, які видали дозвіл на спеціальне водокористування. Воно може бути короткостроковим (до трьох років) або довгостроковим (від трьох до двадцяти п'яти років). У разі необхідності строк спеціального водокористування може бути продовжений на період, що не перевищує відповідно короткострокового або довгострокового водокористування.

Водним законодавством передбачено підстави для припинення права спеціального водокористування. Так, право юридичних і фізичних осіб на спеціальне водокористування припиняється у разі:

- 1) якщо відпала потреба у спеціальному водокористуванні;
- 2) закінчення строку спеціального водокористування;
- 3) ліквідації підприємств, установ чи організацій;
- 4) передання водогосподарських споруд іншим водокористувачам;

- 5) визнання водного об'єкта таким, що має особливе державне значення, наукову, культурну чи лікувальну цінність;
- 6) порушення умов спеціального водокористування й охорони вод;
- 7) виникнення необхідності першочергового задоволення питних і господарсько-побутових потреб населення;
- 8) систематичного невнесення збору в строки, визначені законодавством.

Цей перелік не є вичерпним, і законодавством України можуть бути передбачені й інші підстави для припинення права спеціального водокористування.

Водокористувачам у такому разі відшкодовуються збитки, за винятком випадків, коли таке припинення (зміна умов) було здійснене з вини самого водокористувача чи за його клопотанням. Порядок відшкодування таких збитків водокористувачам встановлено КМ України¹⁰². Згідно з цим Порядком відшкодовуються збитки, завдані припиненням права або зміною умов спеціального водокористування.

Збитки відшкодовуються юридичними та фізичними особами, дії яких призвели до припинення права або погіршення умов спеціального водокористування. До дій зазначених осіб, що призвели до припинення права або зміни умов спеціального водокористування, належать такі:

- а) порушення ними правил спеціального водокористування й охорони вод, що спричиняє порушення прав, наданих іншим водокористувачам;
- б) порушення правил охорони та користування водами для потреб гідроенергетики, водного й повітряного транспорту, що спричиняє порушення прав, наданих іншим водокористувачам;
- в) передання водогосподарських споруд іншим водокористувачам;
- г) визначення водного об'єкта таким, що має особливе державне значення, наукову, культурну чи лікувальну цінність;
- д) дії, що спричинили погіршення умов першочергового задоволення питних та господарсько-побутових потреб населення;

¹⁰² Про затвердження Порядку відшкодування збитків, завданих водокористувачам припиненням права або зміною умов спеціального водокористування: постанова КМ України від 14.08.1996 № 966 // Зібрання постанов Уряду України. 1996. № 16. Ст. 453.

е) інші дії, що спричинили припинення права або зміну умов спеціального водокористування.

Спеціальне водокористування за цільовим призначенням поділяється на:

– *спеціальне використання вод для задоволення питних і господарсько-побутових потреб населення*; з цією метою використовують води, якісні характеристики яких відповідають установленим державним стандартам, нормативам екологічної безпеки водокористування й санітарним нормам; спеціальним ЗУ «Про питну воду та питне водопостачання» визначено правові, економічні та організаційні засади функціонування системи питного водопостачання, спрямовані на гарантоване забезпечення населення якісною та безпечною для здоров'я людини питною водою;

– *спеціальне водокористування й користування водними об'єктами для лікувальних, курортних та оздоровчих цілей*, водні об'єкти, що мають природні лікувальні властивості, належать до категорії лікувальних, якщо їх включено до спеціального переліку¹⁰³, перелік водних об'єктів, віднесених до категорії лікувальних, із зазначенням запасів вод та їхніх лікувальних властивостей, а також інших сприятливих для лікування та профілактики умов затверджується КМ України, це може бути також спеціальний нормативний акт, що передбачає використання водних об'єктів для лікувальних та оздоровчих цілей¹⁰⁴;

– *спеціальне водокористування та користування водними об'єктами для потреб галузей економіки*, яке, у свою чергу, поділяється на спеціальне водокористування та користування водними об'єктами для потреб сільського і лісового господарства, спеціальне водокористування та користування водними об'єктами для промислових і гідроенергетичних потреб, користування водними об'єктами для потреб водного транспорту, спеціальне водокористування та користування водними

¹⁰³ Про затвердження переліку водних об'єктів, що відносяться до категорії лікувальних: постанова КМ України від 11.12.1996 № 1499 // Зібрання постанов Уряду України. 1996. № 21. Ст. 584.

¹⁰⁴ Про затвердження Положення про Всеукраїнську дитячу оздоровницю – курорт Євпаторія: постанова КМ України від 14.07.1999 № 1269 // Офіційний вісник України. 1999. № 29. Ст. 1472.

об'єктами для потреб рибного і мисливського господарства, користування водними об'єктами для протипожежних потреб;

– *скидання зворотних вод у водні об'єкти* – скидання стічних вод у водні об'єкти допускається лише за умови наявності нормативів гранично допустимих концентрацій (ГДК) та встановлених нормативів гранично допустимого рівня (ГДР) скидання ЗР;

– *експлуатація водогосподарських систем* – робота цих систем (водосховищ, каналів та інших пов'язаних між собою водних об'єктів) регулюється шляхом встановлення відповідних режимів для кожного водного об'єкта системи з урахуванням прогнозу водності;

– *користування річками* – залежно від водозбірної площі басейну річки поділяються на великі, середні та малі; до великих належать річки, розташовані у кількох географічних зонах, що мають площу водозбору понад 50 тис. км², до середніх належать річки, які мають площу водозбору від 2 до 50 тис. км², до малих належать річки з площею водозбору до 2 тис. км²;

– *прикордонні води та водні об'єкти, які зазнали радіоактивного забруднення*; користування прикордонними водами здійснюється в порядку, що визначається законодавством України та міждержавними договорами, користування водами, які зазнали радіоактивного забруднення, здійснюється відповідно до ЗУ «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи»¹⁰⁵ та інших актів законодавства України.

§ 1.7. Правова охорона вод

Складовими інститутами правової охорони, вод є:

– користування землями водного фонду; водоохоронні зони та зони санітарної охорони;

– водні об'єкти, віднесені до природно-заповідного фонду;

– охорона вод від забруднення, засмічення й вичерпання;

– запобігання шкідливим діям вод та аваріям на водних об'єктах і ліквідація їх наслідків.

Користування землями водного фонду передбачає надання таких земель у користування та припинення права користування ними. У постійне користування землі водного фонду надаються водогосподарським

¹⁰⁵ Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи: закон України від 27.08.1991 № 791а-ХІІ // Відомості Верховної Ради УРСР. 1991. № 16. Ст. 198.

спеціалізованим організаціям, іншим підприємствам, установам та організаціям, в яких створено спеціалізовані служби з догляду за водними об'єктами, прибережними захисними смугами, смугами відведення, береговими смугами водних шляхів, гідротехнічними спорудами та підтримання їх у належному стані. У тимчасове користування за погодженням із постійними користувачами земельні ділянки прибережних захисних смуг, смуг відведення та берегових смуг водних шляхів можуть надаватися підприємствам, установам, організаціям, об'єднанням громадян, релігійним організаціям, громадянам України, іноземним юридичним та фізичним особам для сінокосіння, рибогосподарських потреб, культурно-оздоровчих, рекреаційних, спортивних і туристичних цілей, а також для проведення науково-дослідних робіт.

Користування цими ділянками у зазначених цілях здійснюється з урахуванням вимог до охорони річок та інших водойм від забруднення, засмічення та замулення, а також із додержанням правил архітектури планування приміських зон і санітарних вимог у порядку, що встановлюється КМ України¹⁰⁶.

Для створення сприятливого режиму водних об'єктів, попередження їх забруднення, засмічення й вичерпання, знищення навколоводних рослин і тварин, а також зменшення коливань стоку вздовж річок, морів і навколо озер, водосховищ та інших водойм устанавлюються *водоохоронні зони*. Водоохоронна зона є природоохоронною територією регульованої господарської діяльності. На території водоохоронних зон забороняється:

- 1) використання стійких та сильнодіючих пестицидів;
- 2) улаштування кладовищ, скотомогильників, звалищ, полів фільтрації;
- 3) скидання неочищених стічних вод, використовуючи рельєф місцевості (балки, пониззя, кар'єри тощо), а також у потічки.

Зовнішні межі водоохоронних зон визначаються за спеціально розробленими проектами. Порядок визначення розмірів і меж водоохоронних зон і режим ведення господарської діяльності в них встановлено КМ України¹⁰⁷.

¹⁰⁶ Про затвердження Порядку користування землями водного фонду: постанова КМ України від 13.05.1996 № 502 // Зібрання постанов Уряду України. 1996. № 11. Ст. 326.

¹⁰⁷ Про затвердження Порядку визначення розмірів і меж водоохоронних зон та режим ведення господарської діяльності в них: постанова КМ України від 08.05.1996 № 486 // Зібрання постанов Уряду України. 1996. № 10. Ст. 318.

Із метою охорони поверхневих водних об'єктів від забруднення і засмічення та збереження їх водності вздовж річок, морів і навколо озер, водосховищ та інших водойм у межах водоохоронних зон виділяються земельні ділянки під *прибережні захисні смуги*.

Прибережні захисні смуги встановлюються по берегах річок та навколо інших водойм уздовж урізу води (у міжсезонний період) завширшки:

- для малих річок, струмків і потічків, а також ставків площею менше 3 га – 25 м;
- для середніх річок, водосховищ на них і ставків площею більше 3 га – 50 м;
- для великих річок, водосховищ на них та озер – 100 м.

Якщо крутизна схилів перевищує три градуси, мінімальна ширина прибережної захисної смуги подвоюється.

Прибережні захисні смуги встановлюються на земельних ділянках усіх категорій земель, крім земель морського транспорту.

Землі прибережних захисних смуг перебувають у державній та комунальній власності й можуть надаватися в користування лише для водоохоронних цілей.

У межах існуючих населених пунктів прибережна захисна смуга встановлюється з урахуванням містобудівної документації.

Уздовж морів і навколо морських заток та лиманів установлюється прибережна захисна смуга завширшки не менше двох кілометрів від урізу води.

У межах прибережної захисної смуги морів та навколо морських заток і лиманів встановлюється *пляжна зона*, ширина якої визначається залежно від ландшафтно-формуючої діяльності моря, але не менше 100 м від урізу води, що охоплює:

- території, розташовані між лінією максимального відпливу та лінією максимального напливу хвиль, зареєстрованих під час найсильніших штормів, а також територію берега, яка періодично затоплюється хвилями;
- прибережні території, зайняті піском, гравієм, камінням, ракушняком та осадовими породами, що сформувалися в результаті діяльності моря, інших природних чи антропогенних факторів;
- скелі, інші гірські утворення.

Пляжна зона не встановлюється у межах прибережної захисної смуги морів і навколо морських заток та лиманів на земельних ділянках, віднесених до земель морського транспорту, а також на земельних ділянках, на яких розташовано військові й інші оборонні об'єкти та рибогосподарські підприємства.

Користування пляжною зоною у межах прибережної захисної смуги морів та навколо морських заток і лиманів здійснюється з дотриманням вимог до охорони морського середовища, прибережної захисної смуги від забруднення та засмічення й вимог санітарного законодавства.

До узбережжя морів, морських заток і лиманів у межах пляжної зони забезпечується безперешкодний і безоплатний доступ громадян для загального водокористування, крім земельних ділянок, на яких розташовано гідротехнічні, гідрометричні та лінійні споруди, санаторії та інші лікувально-оздоровчі заклади й дитячі оздоровчі табори.

У разі надання права користування пляжною зоною користувачі зобов'язані забезпечити безперешкодний та безоплатний прохід уздовж берега моря, морської затоки чи лиману.

У межах населених пунктів місцевими органами виконавчої влади й органами місцевого самоврядування виділяються та облаштовуються пляжні зони для безперешкодного та безоплатного користування.

На островах установлюється режим обмеженої господарської діяльності, передбачений для прибережних захисних смуг.

Прибережні захисні смуги є природоохоронною територією з режимом обмеженої господарської діяльності. У прибережних захисних смугах уздовж річок, навколо водойм і на островах забороняється:

- 1) розорювання земель (крім підготовки ґрунту для залуження й залісення), а також садівництво та городництво;
- 2) зберігання та застосування пестицидів і добрив;
- 3) улаштування літніх таборів для худоби;
- 4) будівництво будь-яких споруд (крім гідротехнічних, гідрометричних та лінійних), зокрема баз відпочинку, дач, гаражів і стоянок автомобілів;
- 5) миття й обслуговування транспортних засобів і техніки;
- 6) улаштування звалищ сміття, гноєсховищ і накопичувачів рідких і твердих відходів виробництва, кладовищ, скотомогильників, полів фільтрації тощо.

Об'єкти, розташовані у прибережній захисній смузі, можуть експлуатуватись, якщо при цьому не порушується її режим. Непридатні для експлуатації споруди, а також ті, що не відповідають установленим режимам господарювання, підлягають винесенню з прибережних захисних смуг.

Для потреб експлуатації та захисту від забруднення, пошкодження й руйнування магістральних, міжгосподарських та інших каналів на зрошувальних та осушувальних системах, гідротехнічних і гідрометричних спорудах, а також водоймах і греблях на річках встановлюються *смуги відведення з особливим режимом користування*. Розміри цих смуг встановлюються за проектом, який розробляється та затверджується водокористувачами за погодженням з державними органами охорони навколишнього природного середовища та водного господарства. Земельні ділянки в межах смуг відведення надаються органам водного господарства та іншим організаціям для спеціальних потреб і можуть використовуватися ними для створення водоохоронних лісонасаджень, берегозміцнювальних та протиерозійних гідротехнічних споруд, будівництва переправ і виробничих приміщень.

Із метою охорони водних об'єктів у районах забору води для централизованого водопостачання населення, лікувальних та оздоровчих потреб встановлюються *зони санітарної охорони*, які поділяються на пояси особливого режиму. Межі зон санітарної охорони водних об'єктів встановлюються місцевими радами на їхній території за погодженням з державними органами санітарного нагляду, охорони навколишнього природного середовища, водного господарства та геології. Режим зон санітарної охорони водних об'єктів встановлено КМ України¹⁰⁸. Зони санітарної охорони поверхневих та підземних водних об'єктів входять до складу водоохоронних зон і поділяються на три пояси особливого режиму:

- перший пояс (суворого режиму) містить у собі територію розміщення водозабору, майданчика водопровідних споруд і водопідвідного каналу;
- другий і третій пояси (обмежень і спостережень) охоплюють територію, що призначається для охорони джерел водопостачання від забруднення.

¹⁰⁸ Про правовий режим зон санітарної охорони водних об'єктів: постанова КМ України від 18.12.1998 № 2024 // Офіційний вісник України. 1998. № 51. Ст. 1890.

Характеризуючи охорону та користування водними об'єктами, віднесеними у встановленому законодавством порядку до територій та об'єктів до природно-заповідного фонду (ПЗФ), слід зазначити, що такі об'єкти охороняються та використовуються відповідно до вимог, визначених ЗУ «Про природно-заповідний фонд України»¹⁰⁹. На водних об'єктах, віднесених до ПЗФ, забороняється здійснення будь-якої діяльності, що суперечить їх цільовому призначенню.

Правова охорона вод від забруднення, засмічення й вичерпання є центральним інститутом водного права. Усі води (водні об'єкти) підлягають охороні від забруднення, засмічення, вичерпання та інших дій, які можуть погіршити умови водопостачання, завдавати шкоди здоров'ю людей, спричинити зменшення рибних запасів та інших об'єктів водного промислу, погіршення умов існування диких тварин, зниження родючості земель та інші несприятливі явища внаслідок зміни фізичних і хімічних властивостей вод, зниження їх здатності до природного очищення, порушення гідрологічного й гідрогеологічного режиму вод. Діяльність фізичних і юридичних осіб, що завдає шкоди водам (водним об'єктам), може бути припинена за рішенням суду.

Під *забрудненням вод* слід розуміти надходження до водних об'єктів забруднюючих речовин (ЗР) – шкідливих речовин, які приносяться у водний об'єкт у результаті господарської діяльності людини. *Засмічення вод* передбачає привнесення у водні об'єкти сторонніх предметів і матеріалів, що шкідливо впливають на стан вод.

Водне законодавство не дає визначення вичерпання водного об'єкта. Професор В. В. Петров розглядає *вичерпання вод* як повне або часткове припинення життєзабезпечувальних функцій водного об'єкта чи комплексу навколишнього природного середовища в цілому в результаті антропогенного впливу на водний об'єкт без урахування законів розвитку природи. На його думку, вичерпанням є втрата продуктивності цього водного об'єкта, його здатності до саморегуляції, відновлення, відтворення водних ресурсів¹¹⁰.

¹⁰⁹ Про природно-заповідний фонд України: закон України від 16.06.1992 № 2456-XII // Відомості Верховної Ради України. 1992. № 34. Ст. 502.

¹¹⁰ Петров В. В. Экология и право. М.: Юрид. лит., 1981. 224 с.

Розглядаючи правовий інститут охорони вод, слід також указати на правову регламентацію запобігання шкідливим діям вод та аваріям на водних об'єктах і ліквідації їх наслідків.

БК України прямо передбачено, що є шкідливою дією вод:

1) наслідки повені, що призвели до затоплення і підтоплення земель та населених пунктів;

2) руйнування берегів, захисних дамб та інших споруд;

3) заболочення, підтоплення й засолення земель, спричинені підвищенням рівня ґрунтових вод унаслідок ненормованої подачі води під час зрошення, витікання води з водопровідно-каналізаційних систем та перекриття потоків підземних вод унаслідок розміщення великих промислових та інших споруд;

4) осушення земель, зумовлене забором підземних вод у кількості, що перевищує встановлені обсяги відбору води;

5) забруднення (засолення) земель у районах видобування корисних копалин, а також після закінчення експлуатації родовищ та їх консервації;

6) ерозія ґрунтів, утворення ярів, зсувів і селів.

Під час проектування водогосподарських та інших об'єктів повинна враховуватися можлива шкідлива дія вод, а під час експлуатації цих об'єктів мають вживатися заходи щодо її запобігання, а саме:

1) залуження та створення лісонасаджень на прибережних захисних смугах, схилах, балках та ярах;

2) будівництво протиерозійних гідротехнічних споруд, земляних валів, водоскидів, захисних дамб, водосховищ-регуляторів;

3) спорудження дренажу;

4) закріплення берегів тощо.

§ 1.8. Спори з питань використання й охорони вод і відтворення водних ресурсів. Відповідальність за порушення водного законодавства

Спори з питань використання й охорони вод та відтворення водних ресурсів розглядаються державними органами охорони навколишнього

природного середовища, водного господарства¹¹¹, геології, місцевими радами, судом або третейським судом у порядку, встановленому законодавством. Якщо позивачем виступає спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади з питань екології та природних ресурсів, то спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади з питань водного господарства та його органи на місцях звільняються від сплати державного мита у справах про стягнення коштів на відшкодування збитків, заподіяних порушеннями водного законодавства.

Особливістю є те, що спори з питань використання та охорони вод, які виникають з іншими державами, а також між іноземними юридичними особами та громадянами й власником вод, розглядаються відповідно до законодавства України.

Інституту відповідальності за порушення водного законодавства притаманні основні риси відповідальності за порушення природоохоронного законодавства. Так, у разі порушення водного законодавства винну особу може бути притягнуто до дисциплінарної, адміністративної, цивільно-правової або кримінальної відповідальності згідно із законодавством України.

Адміністративна відповідальність є найбільш поширеним видом юридичної відповідальності, що застосовується за порушення норм водного законодавства. Нормативною базою застосування адміністративної відповідальності виступають ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища», КУпАП та ВК України.

КУпАП передбачає відповідальність за порушення водного законодавства у статтях 48, 59–62.

Чинне *кримінальне законодавство* має досить обмежений набір норм, що передбачають кримінальну відповідальність за порушення водного законодавства. Кримінальна відповідальність за порушення правил охорони вод передбачається у статті 242, а ст. 243 КК України передбачає відповідальність за забруднення моря.

Рідше застосовується *дисциплінарна відповідальність* за порушення водного законодавства, яка передбачає порушення винною особою своїх трудових обов'язків.

¹¹¹ Про затвердження Інструкції з оформлення органами Державного комітету України по водному господарству матеріалів про адміністративні правопорушення: наказ Держкомводгоспу України від 26.10.2009 № 188 // Офіційний вісник України. 2009. № 91. Ст. 3091.

БК України передбачає перелік порушень законодавства, згідно з яким винні особи несуть відповідальність за:

- 1) самовільне захоплення водних об'єктів;
- 2) забруднення та засмічення вод;
- 3) порушення режиму господарської діяльності у водоохоронних зонах і на землях водного фонду;
- 4) руйнування річищ річок, струмків і водотоків або порушення природних умов поверхневого стоку під час будівництва й експлуатації автошляхів, залізниць та інших інженерних комунікацій;
- 5) введення в експлуатацію підприємств, комунальних та інших об'єктів без очисних споруд чи пристроїв належної потужності;
- 6) недотримання умов дозволу або порушення правил спеціального водокористування;
- 7) самовільне проведення гідротехнічних робіт (будівництво ставків, дамб, каналів, свердловин);
- 8) порушення правил ведення державного обліку вод або перекачування чи внесення недостовірних відомостей у документи державної статистичної звітності;
- 9) пошкодження водогосподарських та гідрометричних споруд і пристроїв, порушення правил експлуатації та встановлених режимів їх роботи;
- 10) незаконне створення систем скидання зворотних вод у водні об'єкти, міську каналізаційну мережу або зливну каналізацію та несанкціоноване скидання зворотних вод;
- 11) використання земель водного фонду не за призначенням;
- 12) неповідомлення (приховування) відомостей про аварійні ситуації на водних об'єктах;
- 13) відмову від надання (приховування) проектної документації та висновків щодо якості проектів підприємств, споруд та інших об'єктів, що можуть впливати на стан вод, а також актів і висновків комісій, які приймали об'єкт в експлуатацію;
- 14) порушення правил охорони внутрішніх морських вод і територіального моря від забруднення та засмічення.

Цей перелік не є вичерпним, і законодавством України може бути встановлено відповідальність також за інші правопорушення щодо використання й охорони вод і відтворення водних ресурсів. Пункти переліку

кореспондуються із відповідною статтею КК України або КУпАП і мповинні обов'язково застосовуватись у сукупності із ВК України.

Окремо розглядається відшкодування збитків, завданих унаслідок порушень водного законодавства. Так, підприємства, установи, організації та громадяни України, а також іноземні юридичні й фізичні особи та особи без громадянства зобов'язані відшкодувати збитки, заподіяні ними внаслідок порушень водного законодавства, в розмірах і порядку, встановлених законодавством України. *Цивільно-правова відповідальність* передбачає (в першу чергу) покриття правопорушником шкоди, завданої особі (здоров'ю) та майну потерпілого суб'єкта – відповідно юридичній чи фізичній особі. Цивільно-правова відповідальність може застосовуватися одночасно в поєднанні з іншими видами відповідальності: кримінальною, адміністративною та дисциплінарною.

ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища» у статті 69 розкриває особливості застосування цивільної відповідальності за шкоду, заподіяну внаслідок порушення екологічного законодавства, яка підлягає компенсації в повному обсязі.

Відшкодування збитків, завданих внаслідок порушень водного законодавства, не звільняє винних від збору за спеціальне використання води, а також від необхідності здійснення заходів щодо ліквідації шкідливих наслідків.

Аналізуючи норми водного й екологічного законодавства, можна дійти висновку, що ВК України передбачає відшкодування збитків, а ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища» – відшкодування шкоди. Однак поняття шкоди є більш широким і охоплює збитки, тому в природоохоронному законодавстві слід виробити єдину термінологію для єдиного розуміння, що власне необхідно стягувати.

Притягнення винних у порушенні водного законодавства до відповідальності не звільняє їх від обов'язку відшкодування завданих ними збитків.

Розрахунок розмірів відшкодування збитків, заподіяних державі внаслідок порушення законодавства про охорону та раціональне використання водних ресурсів, здійснюється за допомогою відповідної методики¹¹². Указану методику спрямовано на реалізацію Директиви

¹¹² Про затвердження Методики розрахунку розмірів відшкодування збитків, заподіяних державі внаслідок порушення законодавства про охорону та

2006/11/ЄС Європейського Парламенту та Ради Європи «Про забруднення, спричинене деякими небезпечними речовинами, що скидаються до водного середовища Співтовариства» від 15 лютого 2006 року¹¹³ й розроблено відповідно до ВК України та ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища». Ця методика встановлює порядок визначення розмірів відшкодування збитків, заподіяних державі внаслідок порушення законодавства про охорону та раціональне використання водних ресурсів, які призвели до:

1) забруднення водних об'єктів, зокрема пов'язаного із самовільними й аварійними скидами у водний об'єкт ЗР зі зворотними водами або речовин у складі сировини, продукції чи відходів, крім випадків забруднення територіальних і внутрішніх морських вод та виключної морської економічної зони України із суден, кораблів та інших плаваючих засобів;

2) забруднення поверхневих та підземних вод під впливом полігонів (сміттєзвалищ) твердих побутових і промислових відходів, які обумовлені:

а) самовільним використанням водних ресурсів без дозволу на спеціальне водокористування;

б) забором, використанням води та скидом ЗР зі зворотними водами з порушенням умов водокористування, встановлених у дозволі на спеціальне водокористування.

Методика не застосовується у випадках оцінювання шкоди, заподіяної:

– здоров'ю та майну громадян, майну юридичних осіб, а також водним біоресурсам у результаті погіршення екологічного стану водних об'єктів;

– водним об'єктам у результаті стихійного лиха;

– затопленням і підтопленням сільськогосподарських угідь, будинків, споруд і комунікацій унаслідок руйнування гідротехнічних споруд на водних об'єктах.

Методика також не поширюється на розрахунки збитків, заподіяних державі внаслідок:

– порушення режиму господарської діяльності у водоохоронних зонах і на землях водного фонду;

раціональне використання водних ресурсів: наказ Мінприроди України від 20.07.2009 № 389 // Офіційний вісник України. 2009. № 63. Ст. 2242.

¹¹³ Див.: Офіційний вісник Європейського Союзу від 04.03.2006 L64. С. 52.

- порушення правил експлуатації та режимів роботи водогосподарських споруд і пристроїв, а також пошкодження цих споруд;
- самовільного проведення гідротехнічних робіт (будівництво ставків, дамб, каналів, свердловин);
- самовільного каптажу джерел;
- руйнування природного стану русел річок, струмків і водостоків.

Розрахунок розмірів відшкодування збитків, заподіяних державі внаслідок порушення правил охорони водних ресурсів на землях водного фонду, пошкодження водогосподарських споруд і пристроїв і порушення правил їх експлуатації здійснюється за допомогою відповідної методики¹¹⁴. Вона була розроблена згідно зі статтями 68 ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища», 111 ВК України та Положенням про здійснення органами Держводагентства України контролю за раціональним використанням, охороною та відтворенням водних ресурсів¹¹⁵. Ця методика встановлює єдиний порядок розрахунків відшкодування збитків, заподіяних державі внаслідок порушення вимог водного законодавства. Вона є обов'язковою для використання органами Держводагентства України, які здійснюють контроль за раціональним використанням та охороною вод і відтворенням водних ресурсів, у порядку, встановленому законодавством України, і може застосовуватися спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань екології та природних ресурсів, його органами на місцях та іншими державними органами відповідно до законодавства.

Завдані збитки розраховуються органами Держводагентства в тому випадку, якщо їх завдано суб'єктами господарювання, які використовують водні ресурси або виконують господарську діяльність на землях водного фонду (крім земель водного фонду, зайнятих морями та островами на них), а також суб'єктами, розташованими за межами

¹¹⁴ Про затвердження Методики розрахунку розмірів відшкодування збитків, заподіяних державі внаслідок порушення правил охорони водних ресурсів на землях водного фонду, пошкодження водогосподарських споруд і пристроїв, порушення правил їх експлуатації: наказ Державного комітету України по водному господарству від 29.12.2001 № 290 // Офіційний вісник України. 2002. № 4. Ст. 151.

¹¹⁵ Про затвердження Положення про здійснення органами Держводгоспу України контролю за раціональним використанням, охороною та відтворенням водних ресурсів: наказ Держкомводгоспу України від 29.01.2001 № 20 // Офіційний вісник України. 2001. № 7. Ст. 299.

земель водного фонду, які звітують про використання вод за формою державної статистичної звітності 2-ТП (водгосп)¹¹⁶.

Постанова Пленуму ВС України «Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля»¹¹⁷ роз'яснює, що у справах про відшкодування шкоди, заподіяної забрудненням і засміченням вод та іншими порушеннями водного законодавства, слід керуватися, зокрема, статтями 111 ВК України та 1166, 1192 ЦК України. Розмір шкоди при цьому визначається відповідно до Методики розрахунку розмірів відшкодування збитків, заподіяних державі внаслідок порушення законодавства про охорону та раціональне використання водних ресурсів.

Під час вирішення справ, пов'язаних із відшкодуванням збитків, заподіяних унаслідок забруднення із суден, кораблів та інших плавучих засобів територіальних і внутрішніх морських вод України, необхідно керуватися Постановою КМ України «Про затвердження такс для обчислення розміру відшкодування збитків, заподіяних внаслідок забруднення із суден, кораблів та інших плавучих засобів територіальних і внутрішніх морських вод України»¹¹⁸ і Положенням про порядок обчислення розміру відшкодування та сплати збитків, заподіяних внаслідок забруднення із суден, кораблів та інших плавучих засобів територіальних і внутрішніх морських вод України¹¹⁹, затвердженим наказом Мінекобезпеки (нині – Мінприроди) України від 26.10.1995 № 116.

Запитання для самоконтролю

1. Води як об'єкт правового регулювання.
2. Водне право, загальна характеристика його інститутів.

¹¹⁶ Про затвердження форми державної статистичної звітності № 2-ТП (водгосп): наказ Держкомстату України від 30.09.1997 № 230 // Офіційний вісник України. 1997. Ч. 43. Ст. 185.

¹¹⁷ Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля: постанова Пленуму Верховного Суду України від 10.12.2004 № 17 // Закон і Бізнес. 2005. № 4.

¹¹⁸ Про затвердження такс для обчислення розміру відшкодування збитків, заподіяних внаслідок забруднення із суден, кораблів та інших плавучих засобів територіальних і внутрішніх морських вод України: постанова КМ України від 03.07.1995 № 484 // Зібрання постанов Уряду України. 1995. № 9. Ст. 235.

¹¹⁹ Про затвердження Положення про порядок обчислення розміру відшкодування та сплати збитків, заподіяних внаслідок забруднення із суден, кораблів та інших плавучих засобів територіальних і внутрішніх морських вод України: наказ М-ва охорони навколиш. природ. середовища та ядер. безпеки України від 26.10.1995 № 116. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0477-95>.

3. Водне законодавство України.
4. Водний фонд України.
5. Право власності на води та право користування водними об'єктами (їх частинами) на умовах оренди.
6. Управління в галузі використання й охорони вод і відтворення водних ресурсів.
7. Правова характеристика водокористування.
8. Правове регулювання використання водойм в Україні.
9. Водокористування: суб'єкти, види та порядок. Умови скидання зворотних вод у водні об'єкти.
10. Права та обов'язки водокористувачів.
11. Правова охорона вод.
12. Національна програма екологічного оздоровлення басейну Дніпра та поліпшення якості питної води.
13. Правова охорона вод від засмічення, забруднення та вичерпання.
14. Спори з питань використання й охорони вод і відтворення водних ресурсів.

Теми рефератів

1. Актуальні проблеми правової охорони вод в Україні.
2. Правове визначення «вод», їх відмінність від терміна «води».
3. Правові проблеми сучасного водного законодавства.
4. Концепція сталого розвитку як підґрунтя раціонального водокористування, охорони та відновлення водних об'єктів.
5. Правове регулювання участі громадян, їх об'єднань та інших громадських формувань у здійсненні заходів щодо використання й охорони вод та відтворення водних ресурсів.
6. Суб'єкти водних правовідносин.
7. Право водокористування та його види.
8. Правові питання власності на водні об'єкти.
9. Проблеми державного управління у сфері водокористування.
10. Припинення права використання водного об'єкта.
11. Характеристика та завдання водного законодавства.
12. Поняття й склад Державного водного фонду України.
13. Державний водний кадастр.
14. Платність водокористування.

15. Договір на використання водного об'єкта.
16. Поняття та зміст правової охорони вод.
17. Правова охорона водних об'єктів у промисловості.
18. Організаційно-правові заходи охорони вод у сільському господарстві.
 19. Контроль за використанням та охороною водних об'єктів.
 20. Економіко-правовий механізм охорони водних об'єктів.
 21. Адміністративно-правова відповідальність за порушення водного законодавства.
 22. Кримінально-правова відповідальність за порушення водного законодавства.
 23. Цивільно- та господарсько-правова відповідальність за порушення водного законодавства.

РОЗДІЛ 2

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОХОРОНИ Й ВИКОРИСТАННЯ НАДР

§ 2.1. Загальні проблеми охорони та використання надр в Україні

Надра та корисні копалини в них для кожної країни є одним з основних елементів, що забезпечують розвиток і належну роботу більшості секторів економіки. Тому не дивно, що для України одним із вагомих чинників подолання кризового становища в економіці є забезпечення потреб у мінерально-сировинних ресурсах та їх ефективне використання.

У надрах нашої країни виявлено майже 20 тис. родовищ і проявів 117 видів корисних копалин, з яких 8290 родовищ і 1110 об'єктів обліку за 98 видами мінеральної сировини мають промислове значення, 3349 родовищ розробляються. Одними з найбільших за обсягом є запаси вугілля, залізних, марганцевих і титано-цирконієвих руд, а також графіту, каоліну, калійних солей, сірки, вогнетривких глин та облицзовального каменю. Частка їх в Україні є значною. Загалом у 2009 р. функціонувало більше 2 тис. гірничодобувних підприємств. Загальна кількість розроблених родовищ становить близько 3 тис. В обсягах видобутку переважають залізорудна сировина, флюсові вапняки, кам'яне вугілля, а також будівельне каміння.

Мінерально-сировинний комплекс забезпечує вагому частку валового національного продукту. З видобутком і використанням корисних копалин пов'язано 48 % промислового потенціалу країни і до 20 % її трудових ресурсів. Ці показники наближаються до показників розвинутих країн із потужною гірничодобувною промисловістю, де зосереджено від 20 до 40 % загальних інвестицій та до 20 % трудових ресурсів.

З урахуванням загальносвітових тенденцій у використанні корисних копалин основні проблемні питання задоволення на належному рівні потреб економіки у мінерально-сировинних ресурсах пов'язуються з такими факторами:

- цінність і невідновлюваність природних мінеральних ресурсів зумовлюють необхідність їх раціонального й ощадливого використання; інтенсивні методи видобутку, переробки та споживання корисних копалин на основі новітніх досягнень науки й техніки є невід'ємною складовою загальносвітової технічної революції;

– науково-технічний прогрес в усіх підгалузях мінерально-сировинного комплексу та жорстка конкуренція між виробниками мінеральної сировини у країнах із ринковою економікою унеможливають усупереч усім прогнозам перехід до активного використання бідних руд; навпаки, за останні 10–20 років у таких країнах спостерігається тенденція до беззастережного видобутку й переробки найбагатших руд більшості видів мінеральної сировини;

– подальше зростання, хоч і уповільненими темпами, загального обсягу споживання мінеральної сировини та продуктів її переробки в країнах з ринковою економікою, незважаючи на більш раціональне її використання; досвід розвинутих країн (Японія, США, Південна Корея, Італія та ін.) свідчить, що підвищення загального рівня соціально-економічного розвитку неминуче супроводжується нарощенням обсягів споживання природної мінеральної сировини; у розрахунку на душу населення таке споживання повільно, але невинно зростає, і ця тенденція, за оцінками фахівців, збережеться протягом найближчих десятиліть, тому ці країни продовжують нарощувати інвестиції в геологічну розвідку на власних територіях і територіях країн, що розвиваються;

– аналіз світових тенденцій за останні 10–15 років свідчить, що найбільш високими темпами у світі продовжують зростати видобуток і споживання енергетичних ресурсів, легуючих металів та окремих видів кольорових і рідкісних металів, благородних металів та алмазів, сировини для сільського господарства¹²⁰.

Значною проблемою використання та охорони надр для видобутку мінеральної сировини є те, що більшість корисних копалин в Україні видобувається в межах кількох головних гірничопромислових регіонів – Донецького, Криворізько-Нікопольського та Прикарпатського. Довготривале інтенсивне використання ресурсів надр у цих регіонах призвело до значних змін геологічного середовища та виникнення низки надзвичайних ситуацій природного й техногенного характеру. Головними чинниками негативного впливу є надзвичайно висока концентрація гірничодобувних підприємств, високий рівень виробленості переважної більшості родовищ і недостатній обсяг

¹²⁰ Про затвердження Загальнодержавної програми розвитку мінерально-сировинної бази України на період до 2030 року: закон України від 21.12.2011 № 3268-VI // Офіційний вісник України. 2011. № 39. Ст. 1581.

фінансування робіт, спрямованих на зменшення впливу на навколишнє природне середовище, зумовленого розробкою родовищ.

Однак охорону та використання надр не слід обмежувати тільки розвідкою та розробкою покладів корисних копалин. Значні проблеми виникають і в процесі використання надр для вирішення інших завдань, зокрема розміщення відходів.

Розміщення відходів у ділянках надр в Україні допускається та застосовується. Значний потенціал у цьому напрямку, здавалося б, мають численні відпрацьовані шахти. Однак головною проблемою такого використання є запобігання проникненню захоронених відходів у ґрунт і підземні води. В Україні цього досить важко досягти через те, що значна частина території має високий рівень ґрунтових вод, а тому після захоронення відходів необхідно постійно підтримувати такий рівень вод, щоб запобігти підтопленню ними підземного сховища. Винятком є тільки підземні виробки соляних родовищ, які досить часто залишаються непроникними для вод¹²¹.

§ 2.2. Надра як об'єкт правової охорони та використання

Відповідно до статті 1 КУпН надра – це частина земної кори, розташована під поверхнею суші та дном водоймищ, що простягається до глибин, доступних для геологічного вивчення й освоєння. Таким чином законодавець визначає надра одночасно як просторову (геометричну) й експлуатаційну формацію.

Просторовими межами є верхня та нижня. Верхньою межею вважається поверхня землі або дно водойм. Однак немає чіткого розмежування або вказівки, коли (до якої глибини) має місце використання земель як об'єкта права землекористування, а коли вже йдеться про використання надр. Крім того, сам законодавець подекуди змішує ці два поняття. Так, відповідно до статті 1 ЗУ «Про охорону земель»¹²² земля – це поверхня суші з ґрунтами, корисними копалинами та іншими природними елементами, що органічно поєднані та функціонують

¹²¹ Шехунова С. Досвід використання підземних виробок соленосних формацій // Інститут Тутковського: сайт. URL: <http://training.tutkovsky.com/stati/38-dosvid-vikorisnannya-pidzemnix-virobok-solenosnix-formacij.html>.

¹²² Про охорону земель: закон України від 19.06.2003 № 962-IV // Відомості Верховної Ради України. 2003. № 39. Ст. 349.

разом із нею. Хоча сам згаданий закон традиційно належить до земельного законодавства.

Нижньою межею є той рівень (глибина), якого за сучасних технологій та устаткування можна досягти і який можна вивчити та використовувати для будь-якої мети, не забороненої законодавством. Таким чином, нижній рівень надр зафіксувати в абсолютних цифрах чи поняттях неможливо. На сьогодні найглибша свердловина в Україні сягає глибини 7520 м, найглибша у світі свердловина СГ-3 на Кольському півострові у Росії – 12266 м (2000 р., буріння припинено в результаті збільшення температури оточуючих порід вище допустимої). На цій глибині температура перевищує 210 °C і має чітку тенденцію до зростання¹²³. Тому саме розвиток технологій та технічні можливості людства визначають глибину надр. Отже, з правової точки зору є неможливим використання частини земної кори під поверхнею землі, яке не було б користуванням надрами.

Експлуатаційна складова визначення надр полягає в тому, що їх характеристики в окремих випадках визначаються не глибиною, а метою використання. Так, якщо певний суб'єкт має на меті добути певну речовину із земної кори (крім зняття самого ґрунту) або створення підземної споруди чи об'єкта, має місце використання надр. У разі заглиблення в земну кору для розміщення підземної частини наземного об'єкта (фундаменту, комунікацій тощо) має місце використання землі як об'єкта землекористування.

Чинне законодавство оперує поняттям «Державний фонд надр», яке охоплює як ділянки надр, що використовуються, так і ділянки надр, не залучені до використання, в тому числі континентального шельфу і виключної (морської) економічної зони. За своїм обсягом Державний фонд надр і надра в цілому є тотожними поняттями, адже, виходячи з цих понять, в Україні немає ділянки надр, не включеної до Державного фонду надр. Державний фонд надр формується Мінприроди разом із Держгірпромнаглядом.

Загалом у цьому розділі не розглядається окремо правовий інститут державного управління у сфері охорони та використання надр. Для більш наочного його засвоєння в додатку 5 наведено

¹²³ Надглибоке буріння // Вікіпедія: віл. енцикл. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Надглибоке_буріння.

таблицю, де й розкрито компетенцію органів державного управління у сфері охорони та використання надр.

Слід зазначити, що КУпН головну увагу приділяє саме правовому регулюванню вивчення та використання корисних копалин. Під останніми розуміються мінеральні речовини в надрах, на поверхні землі, у джерелах вод і газів та на дні водоймищ, які за кількістю, якістю та умовами залягання є придатними для промислового використання.

За своїми характеристиками корисні копалини класифікуються за різними критеріями, зокрема за умовами утворення, залягання, промисловим використанням тощо, однак із правової точки зору основне значення має поділ корисних копалин на корисні копалини загальнодержавного та місцевого значення. Віднесення корисних копалин до корисних копалин загальнодержавного та місцевого значення здійснюється КМ України¹²⁴ за поданням спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади з геологічного вивчення та забезпечення раціонального використання надр, яким на сьогодні є Мінприроди.

Ураховуючи той факт, що корисні копалини мають промислове або експлуатаційне значення тільки в разі їх значного за об'ємом залягання, законодавець визначив поняття родовища корисних копалин, яке розглядається як нагромадження мінеральних речовин у надрах, на поверхні землі, у джерелах вод і газів, на дні водоймищ, які за кількістю, якістю та умовами залягання є придатними для промислового використання. Крім того, об'єктом правового регулювання законодавства про надра є техногенні родовища корисних копалин як місця, де накопичилися відходи видобутку, збагачення та переробки мінеральної сировини, запаси яких були оцінені й мають промислове значення. Такі родовища можуть виникнути також унаслідок втрат під час зберігання, транспортування та використання продуктів переробки мінеральної сировини.

Усі родовища корисних копалин (розроблювані та нерозроблювані), зокрема техногенні, із запасами, оціненими як промислові, становлять Державний фонд родовищ корисних копалин, а всі попередньо оцінені родовища корисних копалин – резерв цього фонду, незалежно від того, для яких цілей і якими підприємствами, установами

¹²⁴ Про затвердження переліків корисних копалин загальнодержавного та місцевого значення: постанова КМ України від 12.12.1994 № 827 // Зібрання постанов Уряду України. 1995. № 2. Ст. 42.

та організаціями виконувалися роботи з їх оцінювання¹²⁵. Державний фонд родовищ корисних копалин розглядається як частина державного фонду надр і формується Мінприроди.

Для індивідуалізації тієї чи іншої ділянки надр, а також установлення мети використання такої ділянки введено поняття гірничого відводу. Останній розглядається як частина надр, надана користувачам для промислової розробки родовищ корисних копалин та цілей, не пов'язаних із видобуванням корисних копалин. Користування надрами за межами гірничого відводу забороняється, крім випадків, визначених законодавством, коли гірничий відвід не надається взагалі.

Гірничі відводи для розробки родовищ корисних копалин загальнодержавного значення, будівництва й експлуатації підземних споруд та інших цілей, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин, надаються Держгірпромнаглядом, крім випадків, передбачених КУпН. Гірничі відводи для розробки родовищ корисних копалин місцевого значення надаються Верховною Радою АРК, обласними, Київською та Севастопольською міськими радами й підлягають реєстрації в органах Держгірпромнагляду.

У процесі надання гірничих відводів вирішуються питання щодо правильності поділу родовищ корисних копалин на окремі гірничі відводи з метою запобігання залишенню поза гірничими відводами менш цінних ділянок родовищ та непридатних для самостійної розробки, дотримання вимог безпеки під час проведення гірничих і підривних робіт під час розробки родовищ корисних копалин та використання надр для інших цілей, не пов'язаних із видобуванням корисних копалин, відвернення небезпеки для людей, майна та навколишнього природного середовища.

Порядок надання гірничих відводів установлюється КМ України. Гірничі відводи можуть надаватися юридичним та фізичним особам лише за наявності у них спеціального дозволу на користування ділянкою надр, а також затвердженого в установленому порядку проекту розробки родовища корисних копалин або будівництва гірничодобувного об'єкта чи підземної споруди, не пов'язаної з видобуванням корисних копалин¹²⁶.

¹²⁵ Про Державний фонд родовищ корисних копалин України: постанова КМ України від 02.03.1993 № 150 // Зібрання постанов Уряду України. 1993. № 7. Ст. 151.

¹²⁶ Про затвердження Положення про порядок надання гірничих відводів: постанова КМ України від 27.01.1995 № 59 // Зібрання постанов Уряду України. 1995. № 4. Ст. 94.

Розглядаючи об'єкти правового регулювання законодавства про надра, слід звернути увагу на такий комплексний природний об'єкт, як континентальний шельф. КУпН установлює, що використання надр у межах континентального шельфу України визначається ним. Визначення континентального шельфу міститься в Конвенції про континентальний шельф¹²⁷ і застосовується до: а) поверхні та надр морського дна підводних районів, що межують з берегом, але перебувають поза зоною територіального моря, до глибини 200 м або за цією межею до такого місця, до якого глибина покривних вод дозволяє розробку природних багатств цих районів; б) поверхні та надр схожих підводних районів, що межують з острівними берегами.

§ 2.3. Законодавство України про надра

Статтею 3 КУпН встановлено, що гірничі відносини в Україні регулюються Конституцією України, ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища», КУпН та іншими актами законодавства України, що видаються відповідно до них. Одразу ж слід зазначити, що сам КУпН не містить чіткого визначення гірничих відносин, таке визначення міститься в Гірничому законі України¹²⁸. Згідно зі статтею 1 цього Закону ***гірничі відносини*** – це правовідносини, пов'язані з використанням та охороною надр і врегульовані законами України та іншими нормативно-правовими актами.

Конституція України в статті 13 фіксує право власності народу України на надра та природні ресурси її континентального шельфу і виключної (морської) економічної зони, гарантує кожному громадянину право користування ними. Також вона встановлює, що від імені українського народу права власника здійснюють органи державної влади й органи місцевого самоврядування.

Наступною ланкою в ієрархії нормативно-правових актів, що регулюють охорону та використання надр, є ***міжнародно-правові документи*** (договори, конвенції, декларації тощо). Слід зазначити, що надра є природним об'єктом, нерозривно пов'язаним із територією, і не можуть бути

¹²⁷ Конвенція о континентальном шельфе 1958 г. // Ведомости Верховного Совета СССР. 1964. № 28.

¹²⁸ Гірничий закон України: від 06.10.1999 № 1127-XIV // Відомості Верховної Ради України. 1999. № 50. Ст. 433.

переміщені. Правове регулювання використання надр на території країни на міжнародному рівні практично відсутнє. Регулюванню підлягає використання надр за межами території країни та у відкритому морі.

Одним з основних міжнародних документів, що регулюють користування надрами за межами України, є згадана вище *Конвенція про континентальний шельф*. Вона встановлює загальні правила та принципи права держави на розробку надр на її континентальному шельфі.

Окрему низку міжнародних договорів становлять договори, що розмежовують континентальний шельф між країнами. Україна в частині правонаступництва СРСР має такий договір із Туреччиною¹²⁹. Шельф Чорного моря в 2009 р. було розподілено між Україною та Румунією рішенням Міжнародного суду ООН¹³⁰. Підготовка договору про розмежування континентального шельфу Чорного й Азовського морів між Україною та Російською Федерацією триває досі.

Генеральною Асамблеєю ООН у 1970 р. була ухвалена *Декларація принципів, що регулюють режим дна морів та океанів та його надр за межами дії національної юрисдикції*¹³¹, яка визначає загальні засади використання надр за межами виключних зон і континентального шельфу країни. Зокрема, вона встановлює неможливість і недопустимість одноосібного привласнення надр будь-якою державою, юридичною чи фізичною особою.

Правовим підґрунтям основою для розвитку **вітчизняного законодавства про надра** є ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища». Він визначає загальні засади та принципи охорони й використання природних об'єктів, у серед іншого надр.

Центральне місце в системі джерел права надрокористування посідає *КУпН*, головним завданням якого є регулювання гірничих відносин з метою забезпечення раціонального, комплексного

¹²⁹ Угода між Урядом Союзу Радянських Соціалістичних Республік та Урядом Турецької Республіки про розмежування континентального шельфу між Союзом Радянських Соціалістичних Республік та Турецькою Республікою у Чорному морі // Сборник международных договоров СССР. 1983. Вып. XXXVII. С. 65–66.

¹³⁰ Процес «Румунія проти України» // Вікіпедія: віл. енцикл. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Процес_«Румунія_проти_України».

¹³¹ Декларация принципов, регулирующих режим дна морей и океанов и его недр за пределами действия национальной юрисдикции: от 17.12.1970. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_558.

використання надр для задоволення потреб у мінеральній сировині та інших потреб суспільного виробництва, охорони надр, гарантування у процесі користування надрами безпеки людей, майна і навколишнього природного середовища, а також охорона прав і законних інтересів підприємств, установ, організацій та громадян.

Крім КУпН, використання надр регулюється низкою інших законодавчих актів України. Наприклад, *ЗУ «Про нафту і газ»*¹³², визначає основні правові, економічні та організаційні засади діяльності нафтогазової галузі України та регулює відносини, пов'язані з особливостями користування нафтогазоносними надрами, видобутком, транспортуванням, зберіганням і використанням нафти, газу та продуктів їх переробки з метою забезпечення енергетичної безпеки України, розвитку конкурентних відносин у нафтогазовій галузі, захисту прав усіх суб'єктів відносин, що виникають у зв'язку з геологічним вивченням нафтогазоносності надр, розробкою родовищ нафти й газу, переробкою нафти й газу, зберіганням, транспортуванням та реалізацією нафти, газу та продуктів їх переробки, захистом прав споживачів нафти й газу та працівників галузі.

Гірничий Закон України визначає правові й організаційні засади проведення гірничих робіт, забезпечення протиаварійного захисту гірничих підприємств, установ та організацій.

*ЗУ «Про угоди про розподіл продукції»*¹³³ спрямовано на створення сприятливих умов для інвестування пошуку, розвідки та видобування корисних копалин у межах території України, її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони на засадах, визначених угодами про розподіл продукції. Цим ЗУ регулюються відносини, що виникають у процесі укладення, виконання та припинення дії угод про розподіл продукції, визначаються основні правові вимоги до таких угод, а також особливості правовідносин щодо користування надрами на умовах розподілу продукції.

Безпосередньо не регулює використання надр, але створює для цього необхідні організаційні передумови *ЗУ «Про державну геологічну службу України»*¹³⁴. Плату за використання надр та гірничі відносини врегульовано *ПК України*.

¹³² Про нафту та газ: закон України від 12.07.2001 № 2665-III // Відомості Верховної Ради України. 2001. № 50. Ст. 262.

¹³³ Про угоди про розподіл продукції: закон України від 14.09.1999 № 1039-XIV // Відомості Верховної Ради України. 1999. № 44. Ст. 391.

¹³⁴ Про державну геологічну службу України: закон України від 04.11.1999 № 1216-XIV // Відомості Верховної Ради України. 1999. № 51. Ст. 456.

Не вдаючись до класифікації за юридичною силою й органом ухвалення, всі **підзаконні нормативно-правові акти** у сфері охорони та використання надр можна поділити на кілька груп.

До першої групи належать акти, що створюють організаційно-правову складову використання надр. Це документи, що встановлюють правовий статус суб'єктів: указ Президента України «Про Положення про Міністерство екології та природних ресурсів України», указ Президента України «Про Положення про Державну службу геології та надр України»¹³⁵ та постанова КМ України «Про затвердження Положення про Державну комісію України по запасах корисних копалин»¹³⁶.

Другу групу становлять нормативні акти, що встановлюють порядок отримання прав користування ділянками надр, зокрема до них можна віднести постанови КМ України «Про затвердження Порядку проведення аукціонів з продажу спеціальних дозволів на користування надрами»¹³⁷, «Про затвердження Порядку надання спеціальних дозволів на користування надрами»¹³⁸, «Про затвердження Положення про порядок надання гірничих відводів»¹³⁹ та ін.

До третьої групи належать нормативні акти, що встановлюють порядок здійснення окремих видів надрокористування, зокрема можна назвати постанову КМ України «Про затвердження Порядку проведення геологорозвідувальних робіт за рахунок коштів державного бюджету»¹⁴⁰.

¹³⁵ Про Положення про Державну службу геології та надр України: указ Президента України від 06.04.2011 № 391/2011 // Офіційний вісник України. 2011. № 29. Ст. 1228.

¹³⁶ Про затвердження Положення про Державну комісію України по запасах корисних копалин: постанова КМ України від 10.11.2000 № 1689 // Офіційний вісник України. 2000. № 46. Ст. 1997.

¹³⁷ Про затвердження Порядку проведення аукціонів з продажу спеціальних дозволів на користування надрами: постанова КМ України від 30.05.2011 № 594 // Офіційний вісник України. 2011. № 44. Ст. 1783.

¹³⁸ Про затвердження Порядку надання спеціальних дозволів на користування надрами: постанова КМ України від 30.05.2011 № 615 // Офіційний вісник України. 2011. № 45. Ст. 1832.

¹³⁹ Про затвердження Положення про порядок надання гірничих відводів: постанова КМ України від 27.01.1995 № 59 // Зібрання постанов Уряду України. 1995. № 4. Ст. 94.

¹⁴⁰ Про затвердження Порядку проведення геологорозвідувальних робіт за рахунок коштів державного бюджету: постанова КМ України від 25.01.1999 № 83 // Офіційний вісник України. 1999. № 4. Ст. 137.

§ 2.4. Право надрокористування: види та характеристика

У статті 4 КУпН передбачено, що надра є виключною власністю народу України й надаються тільки у користування. У зв'язку з цим використання надр може відбуватись тільки на праві користування, а на праві власності використання корисних властивостей надр не здійснюється.

Право надрокористування з правової точки зору можна розглядати у двох значеннях – як суб'єктивне й об'єктивне. Об'єктивне право надрокористування – це правовий інститут екологічного права, система правових норм, що регулюють суспільні відносини, які виникають з приводу приналежності, раціонального використання й охорони надр. Суб'єктивне право надрокористування – це набір передбачених законодавством правових можливостей суб'єкта використовувати надану йому ділянку надр для задоволення власних інтересів.

Інститут права надрокористування є частиною права природокористування, а тому його можна класифікувати за тими ж само критеріями, що й останній.

Право надрокористування може бути *загальним* і *спеціальним*. На праві загального надрокористування землевласники та землекористувачі в межах наданих їм земельних ділянок мають право без спеціальних дозволів та гірничого відводу видобувати для своїх господарських і побутових потреб корисні копалини місцевого значення і торф загальною глибиною розробки до двох метрів, підземні води для власних господарсько-побутових потреб, нецентралізованого та централізованого (крім виробництва фасованої питної води) господарсько-питного водопостачання, за умови, що продуктивність водозаборів підземних вод не перевищує 300 м³ на добу, та використовувати надра для господарських і побутових потреб. КУпН передбачає право загального надрокористування тільки для землевласників та землекористувачів. Це зумовлено нерозривним зв'язком надр із земельною ділянкою.

Усі інші види використання надр є спеціальними видами природокористування й здійснюються на підставі спеціального дозволу.

Спеціальні дозволи на користування надрами надаються переможцям аукціонів, крім випадків, визначених КМ України чи Мінприроди України. Порядок проведення аукціонів з продажу спеціальних дозволів на користування надрами та порядок їх надання встановлюються КМ України.

Надання спеціальних дозволів на користування надрами здійснюється після попереднього погодження з відповідною місцевою радою питання про надання земельної ділянки для зазначених потреб, крім випадків, коли у наданні земельної ділянки немає потреби.

У разі виконання окремих видів робіт, пов'язаних із користуванням надрами, особами, не зазначеними у спеціальному дозволі, відповідальність за виконання умов, передбачених спеціальними дозволами, несе суб'єкт, що отримав спеціальний дозвіл.

Власник спеціального дозволу на користування надрами не може дарувати, продавати або в інший спосіб відчужувати права, надані йому спеціальним дозволом на користування надрами, іншій юридичній чи фізичній особі, зокрема передавати їх до статутних капіталів створюваних за його участю суб'єктів господарювання, а також вносити як внесок у спільну діяльність.

За строками надрокористування буває *постійним* або *тимчасовим*. Постійним визнається користування надрами без заздалегідь установленого строку. Тимчасове користування надрами може бути короткостроковим (до 5 років) і довгостроковим (до 50 років). У разі необхідності строки тимчасового користування надрами може бути продовжено. Перебіг строку користування надрами починається з дня одержання спеціального дозволу (ліцензії) на користування надрами, якщо в ньому не передбачено інше, а в разі укладення угоди про розподіл продукції – з дня, зазначеного в такій угоді.

Користування надрами в Україні є платним. Безоплатно здійснюється тільки описане вище загальне право надрокористування. Крім того, ПК України передбачає, що плата за користування надрами в цілях, не пов'язаних із видобуванням корисних копалин, не справляється з військових частин, закладів, установ та організацій Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, що фінансуються за рахунок державного бюджету; за використання транспортних тунелів та інших підземних комунікацій, колекторно-дренажних систем та об'єктів міського комунального господарства; за використання підземних споруд на глибині не більше 20 м, збудованих у відкритий спосіб без засипання або з подальшим ґрунтовим засипанням.

Право надрокористування самим законодавцем поділяється на **види** залежно від мети їх використання:

- геологічного вивчення, зокрема дослідно-промислової розробки родовищ корисних копалин загальнодержавного значення;
- видобування корисних копалин;
- будівництва й експлуатації підземних споруд, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин, зокрема споруд для підземного зберігання нафти, газу та інших речовин і матеріалів, захоронення шкідливих речовин і відходів виробництва, скидання стічних вод;
- створення геологічних територій та об'єктів, що мають важливе наукове, культурне й санітарно-оздоровче значення (наукові полігони, геологічні заповідники, заказники, пам'ятки природи, лікувальні, оздоровчі заклади та ін.);
- виконання робіт (здійснення діяльності), передбачених угодою про розподіл продукції;
- задоволення інших потреб.

Зазвичай надра надаються у користування підприємствам, установам, організаціям і громадянам лише за наявності у них спеціального дозволу на користування ділянкою надр. Право на користування надрами засвідчується актом про надання гірничого відводу. Без отримання гірничого відводу здійснення надрокористування може здійснюватись тільки у випадках, прямо передбачених КУпН (геологічне вивчення, видобування підземних прісних вод і торфу тощо).

Геологічне вивчення надр здійснюється з метою одержання даних про геологічну будову надр, процеси, які відбуваються в них, виявлення й оцінювання корисних копалин, вивчення закономірностей їх формування й розміщення, з'ясування гірничо-технічних та інших умов розробки родовищ корисних копалин і використання надр для цілей, не пов'язаних із видобуванням корисних копалин.

Для геологічного вивчення, зокрема для дослідно-промислової розробки родовищ корисних копалин загальнодержавного значення, надра надаються у користування без надання гірничого відводу після одержання спеціального дозволу на геологічне вивчення надр.

Дослідно-промислова розробка родовищ корисних копалин загальнодержавного значення здійснюється з метою уточнення їхніх окремих гірничо-геологічних та інших параметрів, вибору раціональних методів видобування мінеральної сировини на підставі проекту

цих робіт, погодженого з Держгірпромнаглядом. Видобути під час дослідно-промислової розробки корисні копалини підлягають реалізації у загальному порядку.

Під час геологічного вивчення надр повинні забезпечуватися: раціональне й ефективне проведення робіт, екологічно безпечний для життя та здоров'я людей стан навколишнього природного середовища, повнота вивчення надр, достовірність визначення кількості та якості запасів усіх корисних копалин і наявних у них компонентів, геолого-економічної оцінки родовищ корисних копалин, ведення робіт методами і способами, які б виключали невинуваті втрати корисних копалин, зниження їхньої якості, надмірне руйнування ґрунтового покриву та забруднення навколишнього природного середовища, розміщення видобутих гірських порід і корисних копалин, яке б виключало їх шкідливий вплив на довкілля та здоров'я населення, збереження розвідувальних гірничих виробок і свердловин, які можуть бути використані під час розробки родовищ та в інших цілях, ліквідація виробок і свердловин, які не підлягають подальшому використанню, збереження геологічної та виконавчо-технічної документації, зразків гірських порід і руд, дублікатів проб корисних копалин, які можуть бути використані під час подальшого вивчення надр.

Роботи з геологічного вивчення надр підлягають обов'язковій державній реєстрації та обліку з метою узагальнення й максимального використання результатів вивчення надр, а також запобігання дублюванню зазначених робіт.

Розвідані родовища корисних копалин, зокрема техногенні, або їхні ділянки, запаси корисних копалин яких оцінено, включаються до Державного фонду родовищ корисних копалин і передаються для промислового освоєння в порядку, що встановлюється КМ України.

Особи, які відкрили невідоме раніше родовище, що має промислову цінність, або виявили додаткові запаси корисних копалин чи нову мінеральну сировину в раніше відомому родовищі, що істотно підвищують його промислову цінність, визнаються першовідкривачами й мають право на винагороду.

Видобування корисних копалин. Розробка родовищ твердих, рідких і газоподібних корисних копалин та переробка мінеральної сировини проводяться згідно із затвердженими проектами та планами робіт і правилами технічної експлуатації та охорони надр, які

розробляються надрокористувачами й погоджуються з Мінприроди України та Держгірпромнаглядом.

З метою запобігання негативним демографічним, соціальним та екологічним наслідкам інтенсивного видобутку корисних копалин установлюються квоти на видобуток їх окремих видів.

У процесі розробки родовищ корисних копалин повинні забезпечуватися: застосування раціональних, екологічно безпечних технологій видобування корисних копалин і вилучення наявних у них компонентів, що мають промислове значення, недопущення наднормативних втрат і погіршення якості корисних копалин, а також вибіркового відпрацювання багатих ділянок родовищ, що призводить до втрат запасів корисних копалин; здійснення дорозвідки родовищ корисних копалин та інших геологічних робіт, проведення маркшейдерських робіт, ведення технічної документації; облік стану і руху запасів, втрат і погіршення якості корисних копалин; недопущення псування розроблюваних і сусідніх з ними родовищ корисних копалин у результаті проведення гірничих робіт, а також збереження запасів корисних копалин родовищ, що консервуються; складування, збереження та облік корисних копалин, а також відходів виробництва, що містять корисні компоненти і тимчасово не використовуються; раціональне використання розкривних порід і відходів виробництва; безпечне для людей, майна та навколишнього природного середовища ведення робіт.

Надра у користування для видобування прісних підземних вод і розробки родовищ торфу надаються без надання гірничого відводу на підставі спеціальних дозволів, що видаються після попереднього погодження з органами Міністерства охорони навколишнього природного середовища України, Державного комітету України з нагляду за охороною праці та МОЗ України на місцях.

Користування надрами для цілей, не пов'язаних із видобуванням корисних копалин, здійснюється за відповідними проектами. Законодавць не встановлює особливих вимог до кожного з видів такого надрокористування й об'єднує в одну групу використання надр для будівництва та експлуатації підземних споруд, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин, у тому числі споруд для підземного зберігання нафти, газу та інших речовин і матеріалів, захоронення шкідливих речовин і відходів виробництва, скидання стічних вод, створення геологічних територій та об'єктів, що мають важливе наукове, культурне чи санітарно-оздоровче значення (наукові полігони, геологічні заповідники, заказники, пам'ятки природи, лікувальні, оздоровчі заклади та ін.).

У відповідних проектах для будь-якого названого виду діяльності повинні передбачатися заходи, що забезпечують знешкодження стічних вод, шкідливих речовин і відходів виробництва або локалізацію їх у визначених межах, а також запобігають їх проникненню в гірничі виробки, на земну поверхню й у водні об'єкти.

Окремо наголошено, що надання надр для захоронення відходів виробництва та інших шкідливих речовин і скидання стічних вод допускається у виняткових випадках за умови додержання норм, правил і вимог, передбачених законодавством України. Для цього виду надрокористування передбачено отримання спеціального дозволу та гірничого відводу.

Право надрокористування (залежно від виду та мети) може бути припинене та/або припиняється у разі: якщо відпала потреба у користуванні надрами, закінчення встановленого строку користування надрами, припинення діяльності користувачів надр, яким їх було надано у користування; користування надрами із застосуванням методів і способів, що негативно впливають на стан надр, призводять до забруднення навколишнього природного середовища або шкідливих наслідків для здоров'я населення; використання надр не для тієї мети, для якої їх було надано, порушення інших вимог, передбачених спеціальним дозволом на користування ділянкою надр; вилучення у встановленому законодавством порядку наданої у користування ділянки надр; якщо користувач без поважних причин протягом двох років (а для нафтогазоперспективних площ і родовищ нафти та газу – 180 календарних днів) не почав користуватися надрами (для видів використання надр, пов'язаних з видобуванням корисних копалин). Законодавством України можуть бути передбачені й інші випадки припинення права користування надрами, наприклад невнесення плати за користування надрами.

Однак указані підстави для припинення використання надр не можуть бути застосовані до користувачів надр за угодою про розподіл продукції. У цьому разі право користування надрами може бути припинене, обмежене чи тимчасово заборонене (зупинене) лише у разі: припинення (зокрема дострокового) дії угоди про розподіл продукції, що здійснюється на умовах і в порядку, передбачених такою угодою; виникнення безпосередньої загрози життю та здоров'ю людей або довкіллю. Особливості та умови обмеження або припинення чи тимчасової заборони (зупинення) користування надрами відповідно до угоди про розподіл продукції визначаються ЗУ «Про угоди про розподіл продукції».

§ 2.5. Права та обов'язки надрокористувачів

Права та обов'язки надрокористувачів слід поділити на загальні та спеціальні.

Загальні права та обов'язки надрокористувачів формуються з тих, які притаманні будь-яким природокористувачам, детально розкриваються у загальній частині екологічного права й додаткового висвітлення не потребують.

Систему спеціальних прав та обов'язків формують ті правові можливості та зобов'язання, які притаманні надрокористувачам у зв'язку з використанням надр як особливого природного об'єкта та передбачаються законодавством про надра.

Користувачі надр мають такі права: здійснювати на наданій їм ділянці надр геологічне вивчення, комплексну розробку родовищ корисних копалин та інші роботи згідно з умовами спеціального дозволу або угоди про розподіл продукції; розпоряджатися видобутими корисними копалинами, якщо інше не передбачено законодавством або умовами спеціального дозволу; здійснювати на умовах спеціального дозволу консервацію наданого в користування родовища корисних копалин або його частини; на першочергове продовження строку тимчасового користування надрами.

Указаний перелік не є вичерпним і може доповнюватися залежно від виду використання надр, правового статусу суб'єкта тощо.

Користувачі надр зобов'язані: використовувати надра відповідно до цілей, для яких їх було надано; забезпечувати повноту геологічного вивчення, раціональне, комплексне використання й охорону надр; забезпечувати безпеку людей, майна та навколишнього природного середовища; приводити земельні ділянки, зіпсовані під час користування надрами, у стан, придатний для подальшого їх використання у суспільному виробництві; виконувати інші вимоги до користування надрами, встановлені законодавством України та угодою про розподіл продукції.

Права та обов'язки користувача надр виникають з моменту отримання спеціального дозволу на користування надрами, а в разі надання права користування надрами на умовах угод про розподіл продукції – з моменту набрання чинності такою угодою, якщо інше не передбачено цією угодою.

Користувач надр, який отримав спеціальний дозвіл на користування надрами та гірничий відвід або уклав угоду про розподіл

продукції, має виключне право здійснювати в його межах користування надрами відповідно до цього спеціального дозволу та угоди про розподіл продукції. Будь-яка діяльність, пов'язана з користуванням надрами в межах гірничого відводу, може здійснюватися тільки за згодою користувача надр, якому він був наданий.

Права користувачів надр охороняються законом і можуть бути обмежені лише у випадках, передбачених законодавством України, а збитки, завдані порушенням прав користувачів надр, підлягають відшкодуванню в повному обсязі.

Землевласники та землекористувачі можуть бути позбавлені права видобування корисних копалин місцевого значення, торфу й прісних підземних вод та права користування надрами для господарських і побутових потреб (права загального надрокористування) у разі порушення ними порядку та умов користування надрами на наданих їм у власність або користування земельних ділянках місцевими радами або іншими спеціально уповноваженими органами в порядку, передбаченому законодавством України.

§ 2.6. Правова охорона надр

Надра є унікальним природним об'єктом. Практично всі корисні копалини є невідновлюваними, а самі надра після змін, пов'язаних з їх використанням, можуть відновлюватися тривалий час. Зміни у стані надр унаслідок їх використання можуть впливати на інші природні об'єкти. Так, відпрацьовані виробки шахт із часом можуть осідати та призводити до змін у ландшафті, а також становити небезпеку для будівель. Відновлювані ресурси, наприклад підземні мінеральні води, є досить чутливими до змін у зонах їх формування.

У зв'язку з цим законодавець передбачив особливі правові вимоги до охорони надр, якими є:

- забезпечення повного й комплексного геологічного вивчення надр, яке полягає в тому, що в процесі дослідження повинні виявлятися всі відомості про корисні копалини, геологічну структуру та природу ділянок; не допускається проведення робіт тільки для отримання даних про наявність або відсутність того чи іншого корисного компонента та ігнорування інших геологічних даних;

- дотримання встановленого законодавством порядку надання надр у користування й недопущення самовільного користування

надрами (обов'язковість отримання спеціальних дозволів та гірничих відводів у випадках, коли їх отримання є обов'язковим);

- раціональне вилучення і використання запасів корисних копалин і наявних у них компонентів; не допускається освоєння тільки тієї частини родовища, яка є найбільш рентабельною, і залишення нерозробленими покладів, які самостійно розробляти буде економічно недоцільно;

- недопущення шкідливого впливу робіт, пов'язаних із користуванням надрами, на збереження запасів корисних копалин, гірничих виробок і свердловин, що експлуатуються чи були законсервовані, а також підземних споруд; указана вимога пов'язана з безумовним виконанням правил проведення вибухових робіт, здійсненням заходів, передбачених проектом рекультивації земель, тощо;

- охорона родовищ корисних копалин від затоплення, обводнення, пожеж та інших факторів, що впливають на якість корисних копалин і промислову цінність родовищ або ускладнюють їх розробку;

- запобігання необґрунтованій та самовільній забудові площ залягання корисних копалин і додержання встановленого законодавством порядку використання цих площ для інших цілей;

- запобігання забрудненню надр в умовах підземного зберігання нафти, газу та інших речовин і матеріалів, захоронення шкідливих речовин і відходів виробництва, скидання стічних вод.

У разі порушення названих вимог КУпН користування надрами може бути обмежене, тимчасово заборонене (зупинене) або припинене органами Мінприроди України, Держгірпромнагляду або іншими спеціально уповноваженими на те державними органами.

Законодавець звертає особливу увагу на забудову територій і площ залягання корисних копалин. Законодавчо забороняється проектування та будівництво населених пунктів, промислових комплексів та інших об'єктів без попереднього геологічного вивчення ділянок надр, що підлягають забудові.

Забудова площ залягання корисних копалин загальнодержавного значення, а також будівництво на ділянках їх залягання споруд, не пов'язаних із видобуванням корисних копалин, допускаються у виняткових випадках лише за погодженням з відповідними територіальними геологічними підприємствами та органами державного гірничого нагляду. При цьому повинні здійснюватися заходи, які б забезпечували можливість видобування з надр корисних копалин. Порядок забудови площ

залягання корисних копалин загальнодержавного значення встановлюється КМ України¹⁴¹. Забудова площ залягання корисних копалин місцевого значення, а також розміщення на ділянках їх залягання підземних споруд, не пов'язаних із видобуванням корисних копалин, допускаються за погодженням з відповідними місцевими радами.

Окремо охороняються рідкісні геологічні відшарування, мінералогічні утворення, палеонтологічні об'єкти та інші ділянки надр, які становлять особливу наукову або культурну цінність, а в разі необхідності можуть бути оголошені у встановленому законодавством порядку об'єктами природно-заповідного фонду. У разі виявлення під час користування надрами рідкісних геологічних відшарувань і мінералогічних утворень, метеоритів, палеонтологічних, археологічних та інших об'єктів, що становлять інтерес для науки й культури, користувачі надр зобов'язані зупинити роботи на відповідній ділянці та повідомити про це зацікавлені державні органи.

Заходом охорони надр можна вважати особливий порядок ліквідації й консервації родовищ та об'єктів, які здійснюються після вироблення запасів корисних копалин, а також у разі, коли за техніко-економічними розрахунками та іншими обґрунтуваннями подальша розробка родовища чи його частин є недоцільною або неможливою. У такому разі гірничі виробки та свердловини повинні бути приведені у стан, який гарантує безпеку людей, майна і навколишнього природного середовища, а в разі консервації – також і збереження родовищ, гірничих виробок і свердловин на весь період консервації. У разі ліквідації гірничодобувних об'єктів також має бути вирішене питання про можливе використання гірничих виробок і свердловин для інших цілей суспільного виробництва. У разі ліквідації та консервації гірничодобувних об'єктів чи їх ділянок технічна, геологічна та маркшейдерська документація заповнюється на момент завершення гірничих робіт і передається у встановленому порядку на зберігання.

¹⁴¹ Про затвердження Положення про порядок забудови площ залягання корисних копалин загальнодержавного значення: постанова КМ України від 17.01.1995 № 33 // Зібрання постанов Уряду України. 1995. № 3. Ст. 80.

§ 2.7. Юридична відповідальність у сфері охорони та використання надр. Вирішення спорів у галузі надрокористування

Невідворотність юридичної відповідальності за правопорушення у сфері охорони довілля та використання природних ресурсів є одним із основних принципів в екологічному законодавстві й необхідною умовою забезпечення правопорядку в цій сфері, зокрема стосовно охорони та використання надр. Підставою для юридичної відповідальності є правопорушення, без якого відповідальність не застосовується.

У законодавстві існують вимоги, які по суті є схожими на застосування юридичної відповідальності, але такими не є. Так, надрокористувач зобов'язаний компенсувати втрати сільського та лісового господарства в разі вилучення земельної ділянки відповідної категорії для потреб, пов'язаних із видобуванням корисних копалин¹⁴², однак така компенсація не є наслідком неправомірної поведінки, а виступає гарантією охорони та раціонального використання земель.

Законодавство про надра передбачає дисциплінарну, адміністративну, цивільно-правову й кримінальну відповідальність за скоєння правопорушень. Відповідальність за порушення законодавства про надра несуть особи, винні у самовільному користуванні надрами; порушенні норм, правил і вимог до проведення робіт з геологічного вивчення надр; вибірковому виробленні багатих ділянок родовищ, що призводить до наднормативних втрат запасів корисних копалин; наднормативних втратах і погіршенні якості корисних копалин під час їх видобування; пошкодженнях родовищ корисних копалин, які виключають повністю або суттєво обмежують можливість їх подальшої експлуатації; порушенні встановленого порядку забудови площ залягання корисних копалин; невиконанні правил охорони надр і вимог до безпеки людей, майна і навколишнього природного середовища від шкідливого впливу робіт, пов'язаних із користуванням надрами; знищенні або пошкодженні геологічних об'єктів, що становлять особливу наукову та

¹⁴² Про розміри та Порядок визначення втрат сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва, які підлягають відшкодуванню: постанова КМ України від 17.11.1997 № 1279 // Офіційний вісник України. 1997. № 40, ч. 47; Про порядок визначення та відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам: постанова КМ України від 19.04.1993 № 284 // Зібрання постанов Уряду України. 1993. № 10. Ст. 193.

культурну цінність, спостережних режимних свердловин, а також маркшейдерських і геодезичних знаків; незаконному знищенні маркшейдерської або геологічної документації, а також дублікатів проб корисних копалин, необхідних для подальшого геологічного вивчення надр і розробки родовищ; невиконанні вимог до приведення гірничих виробок і свердловин, які ліквідовано або законсервовано, у стан, який гарантує безпеку людей, а також вимог до збереження родовищ, гірничих виробок і свердловин на час консервації. Однак не виключається можливість того, що законодавчими актами України може бути встановлена відповідальність і за інші порушення законодавства про надра.

Самовільне користування надрами та забудова площ залягання корисних копалин із порушенням встановленого порядку припиняються без відшкодування понесених витрат.

Дисциплінарна відповідальність у цьому разі юридичної відповідальності працівника перед підприємством-роботодавцем за порушення, передбачені статтею 49 Гірничого Закону України. Працівники притягаються до дисциплінарної відповідальності, а у випадках, які суд визнав злочином, – до кримінальної відповідальності¹⁴³.

Підставою для притягнення працівника до відповідальності можуть бути: невиконання правил безпеки та правил технічної експлуатації, єдиних правил безпеки під час підривних робіт та інших нормативно-правових актів, що регулюють безпеку проведення гірничих робіт, ухвалених у встановленому законодавством порядку; ухвалення технічних рішень, що не відповідають вимогам гірничого законодавства; проведення гірничих робіт без затвердженої в установленому порядку технічної документації (проектів, паспортів тощо) або з порушенням їх вимог; перекручення розрахунків і показників безпеки гірничих робіт; невиконання законних вимог спеціально уповноважених державних органів у сфері проведення гірничих робіт; пошкодження вентиляційних приладів, засобів протипожежного захисту та порушення режиму вентиляції; порушення встановлених правил вибухозахисту електроустаткування; невиконання заходів щодо запобігання газодинамічним явищам; паління та користування відкритим вогнем на гірничих підприємствах, а також проведення вогневих і

¹⁴³ Про затвердження Положення про дисципліну працівників гірничих підприємств: постанова КМ України від 13.03.2002 № 294 // Офіційний вісник України. 2002. № 12. Ст. 567.

підривних робіт з порушенням правил безпеки; проведення гірничих робіт на гірничих підприємствах без виконання протиаварійних заходів; виведення з ладу апаратури газового, струмового та протиаварійного захисту, сигналізації та зв'язку, а також самовільне проникнення у підземні гірничі виробки.

До працівників гірничих підприємств, які порушили гірниче законодавство, застосовуються такі види дисциплінарних стягнень, як догана та звільнення. За кожен випадок порушення гірничого законодавства може бути застосоване тільки одне дисциплінарне стягнення. Дисциплінарне стягнення у формі звільнення може бути застосоване до працівників на підставах, передбачених КЗпП України. Власник або уповноважений ним орган повинен забезпечити своєчасне виявлення й усунення причин, які призводять до порушень гірничого законодавства.

Вид дисциплінарного стягнення має відповідати ступеню провини й тяжкості допущеного порушення. Визначаючи вид дисциплінарного стягнення, власник або уповноважений ним орган повинен брати до уваги тяжкість допущеного працівником порушення, розмір заподіяних збитків, обставини, за яких допущено порушення, та оцінку попередньої роботи працівника.

У разі, коли за порушення гірничого законодавства передбачається кримінальна відповідальність, власник або уповноважений ним орган зобов'язаний передати матеріали до відповідних правоохоронних органів. Застосування дисциплінарного стягнення не звільняє працівника, який допустив порушення гірничого законодавства, від матеріальної відповідальності, передбаченої законодавством.

Цивільно-правова відповідальність застосовується для компенсації підприємствами, установами, організаціями та громадянами збитків, завданих ними внаслідок порушень законодавства про надра.

За загальним правилом (ст. 1166 ЦК України) майнова шкода, завдана неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю особистим немайновим правам фізичної або юридичної особи, а також шкода, завдана майну фізичної або юридичної особи, відшкодовується в повному обсязі особою, яка її завдала. Особа, яка завдала шкоду, звільняється від її відшкодування, якщо вона доведе, що шкоду завдано не з її вини.

Ураховуючи те, що діяльність гірничодобувних підприємств є здебільшого діяльністю з підвищеною небезпекою, у випадках завдання шкоди може відбуватись притягнення до відповідальності без прямої вини, згідно зі ст. 1187, 1188 ЦК України.

До спеціальних методів визначення розміру шкоди необхідно віднести Методику визначення розмірів відшкодування збитків, заподі-

яних державі внаслідок самовільного користування надрами¹⁴⁴. У формулі розрахунку береться добуток обсягу видобутої сировини, розміру мінімальної заробітної плати та базової ставки збитків у частках мінімальної заробітної плати. Остання встановлюється методикою для кожного виду корисних копалин (нафта, вугілля, руди, камені) за тону, кубометр або кілограм.

Слід відзначити, що як цивільно-правову відповідальність за порушення законодавства у сфері надрокористування можна розглядати і компенсацію збитків за непроведення робіт з рекультивації земель після гірничодобувних, геологорозвідувальних, будівельних та інших робіт, що спричинило зміни у структурі рельєфу, екологічному стані ґрунтів і материнських порід та в гідрологічному режимі земель¹⁴⁵. Хоча цей механізм є також частиною земельного законодавства.

Адміністративна відповідальність настає за суспільно шкідливими проступками, передбачені КпАП України та іншим спеціальним законодавством.

Традиційно адміністративна відповідальність є найбільш часто застосовуваним видом юридичної відповідальності за правопорушення у сфері надрокористування. КпАП України передбачає відповідальність за такі правопорушення в цій сфері, як:

- самовільне користування надрами, укладення угод, які в прямій чи прихованій формі порушують право державної власності на надра (ст. 47);
- самовільна забудова площ залягання корисних копалин, невиконання правил охорони надр і вимог до охорони довкілля, будівель і споруд від шкідливого впливу робіт, пов'язаних із користуванням надрами; знищення або пошкодження спостережних режимних свердловин на підземні води, а також маркшейдерських і геодезичних знаків; вибіркова відробка багатих ділянок родовищ, яка призводить до необґрунтованих втрат балансових запасів корисних копалин,

¹⁴⁴ Про затвердження Методики визначення розмірів відшкодування збитків, заподіяних державі внаслідок самовільного користування надрами: наказ Мінприроди України від 29.08.2011 № 303. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1097-11>.

¹⁴⁵ Про визначення розміру збитків, завданих унаслідок непроведення робіт з рекультивації порушених земель: постанова КМ України від 17.12.2008 № 1098 // Офіційний вісник України. 2008. № 98. Ст. 3236.

наднормативних втрат і наднормативного розубожування корисних копалин під час видобування, псування родовищ корисних копалин та інших порушень вимог раціонального використання їх запасів; втрата маркшейдерської документації, невиконання вимог до приведення гірничих виробок і бурових свердловин, які ліквідуються або консервуються, у стан, що забезпечує населення, а також вимог до збереження родовищ, гірничих виробок і бурових свердловин на час консервації; порушення особливих умов спеціального дозволу на користування надрами, якщо це не пов'язано з отриманням доходу у великих розмірах* (ст. 57);

- порушення правил і вимог проведення робіт з геологічного вивчення надр, яке може призвести чи призвело до недостовірної оцінки розвіданих запасів корисних копалин або умов для будівництва та експлуатації підприємств з видобування корисних копалин, а також підземних споруд, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин, втрата геологічної документації, дублікатів проб корисних копалин і керна, необхідних для подальшого геологічного вивчення надр і розробки родовищ (ст. 58).

Крім КУпАП, адміністративна відповідальність у сфері надрокористування встановлюється ЗУ «Про виключну (морську) економічну зону», а саме передбачаються такі правопорушення із санкціями за їх скоєння:

- незаконна розвідка чи розробка природних ресурсів виключної (морської) економічної зони України, а також створення штучних островів, будівництво установок і споруд, установлення навколо них зон безпеки без дозволу спеціально уповноваженого органу України;
- незаконне видобування природних ресурсів у межах виключної (морської) економічної зони України.

Кримінальна відповідальність за злочини у сфері надрокористування встановлюється КК України. Стаття 240 КК передбачає такі види злочинів:

- порушення встановлених правил охорони надр, якщо це створило небезпеку для життя та здоров'я людей чи для довкілля;
- порушення встановлених правил використання надр, якщо це створило небезпеку для життя та здоров'я людей чи для довкілля, а також незаконне видобування корисних копалин загальнодержавного значення.

* Отримання доходу у великих розмірах має місце, коли його сума у триста і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

Кваліфікуючими ознаками, що посилюють відповідальність, є вчинення цих злочинів на територіях чи об'єктах природно-заповідного фонду або вчинення їх повторно, а також якщо вони були вчинені шляхом підпалу, вибуху чи в інший загальнонебезпечний спосіб або спричинили загибель людей, їх масове захворювання або інші тяжкі наслідки. Ця стаття передбачає загальну відповідальність за всі злочини в галузі надрокористування. Стаття 244 КК України є спеціалізованою і встановлює відповідальність за порушення законодавства про континентальний шельф. До діянь, які караються за цією статтею, належать такі:

- порушення законодавства про континентальний шельф України, що заподіяло істотну шкоду, а також нежиття особою, що відповідає за експлуатацію технологічних установок або інших джерел небезпеки в зоні безпеки, заходів для захисту живих організмів моря від дії шкідливих відходів або небезпечних випромінювань та енергії, якщо це створило небезпеку їх загибелі або загрожувало життю чи здоров'ю людей;

- дослідження, розвідування, розробка природних багатств та інші роботи на континентальному шельфі України, які проводяться іноземцями, якщо це не передбачено договором між Україною і зацікавленою іноземною державою, згоду на обов'язковість якого надано ВР України, або спеціальним дозволом, виданим у встановленому законом порядку.

Запитання для самоконтролю

1. Надра як об'єкт правової охорони.
2. Корисні копалини: поняття та характеристика.
3. Право власності та право користування надрами, їх співвідношення.
4. Законодавство про надра.
5. Право надрокористування: поняття та види.
6. Правове регулювання використання надр для видобування корисних копалин.
7. Правове регулювання використання надр для цілей, не пов'язаних із видобуванням корисних копалин.

8. Права та обов'язки надрокористувачів.
9. Правові вимоги до охорони надр.
10. Юридична відповідальність за правопорушення в галузі надрокористування.

Теми рефератів

1. Правова класифікація корисних копалин та її значення.
2. Особливості забудови площ залягання корисних копалин загальнодержавного значення.
3. Відшкодування шкоди, завданої правопорушеннями в галузі надрокористування.
4. Особливості використання надр у межах континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони.
5. Державне управління у сфері надрокористування.

РОЗДІЛ 3

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОХОРОНИ Й ВИКОРИСТАННЯ РОСЛИННОГО СВІТУ

§ 3.1. Рослинний світ як об'єкт правової охорони

Рослинний світ є одним із найважливіших елементів довкілля. Майже в усіх екосистемах рослини становлять базу для розвитку всієї системи, адже саме вони створюють початкову біологічну масу та біологічно зв'язують енергію в речовину. Тому рослинний світ підлягає особливій охороні з боку держави та суспільства.

Тривалий час правова охорона рослинного світу здійснювалась у рамках регламентації охорони та використання лісів, нелісова рослинність, з точки зору законодавця, залишалась практично без регулювання. Тільки у 1999 р. було ухвалено ЗУ «Про рослинний світ», який і врегулював охорону нелісової рослинності.

В енциклопедичній літературі рослинний світ визначається як сукупність усіх рослинних організмів на певній території або на земній кулі, що утворюють флору й рослинність¹⁴⁶. Стаття 3 ЗУ «Про рослинний світ» указує, що рослинний світ – це сукупність усіх видів рослин, а також грибів та утворених ними спільнот на певній території.

Законодавче визначення поняття рослинного світу є досить широким, оскільки фактично охоплює всі види рослин, а також грибів та їх угруповань і не звужується тільки до дикорослих рослин. Незважаючи на це, сфера застосування згаданого ЗУ є звуженою, адже відповідно до статті 2 ЗУ «Про рослинний світ» завданням законодавства України про рослинний світ є регулювання суспільних відносин у сфері охорони, використання та відтворення дикорослих та інших судинних рослин несільськогосподарського призначення, мохоподібних, водоростей, лишайників, а також грибів, їх спільнот і місцезростання. І у спеціальному законі чітко вказано, що відносини у сфері охорони, використання та відтворення рослин і багаторічних насаджень сільськогосподарського призначення регулюються відповідним законодавством України.

¹⁴⁶ Українська Радянська енциклопедія. Вид. 2-ге/О. К. Антонов, Б. Н. Бабій, Ф. С. Бабичев та ін.; голов. ред. Г. О. Богданов. Т. 9. Київ: Голов. ред. Укр. Рад. енциклопедії, 1983. 560 с.

У зв'язку з цим спеціальний закон визнає об'єктами рослинного світу дикорослі й інші судинні рослини несільськогосподарського призначення, мохоподібні, водорості, лишайники, а також гриби на всіх стадіях розвитку та утворені ними природні спільноти. Таким чином, законодавчо під охорону законодавства про рослинний світ підпадають не тільки окремі види дикорослих рослин і грибів, але й їх спільноти на певній території.

Дикорослими рослинами визнаються рослини, що природно зростають на певній території. Природні рослинні угруповання являють собою сукупність видів рослин, що зростають у межах певних ділянок і перебувають у тісній взаємодії як між собою, так і з умовами довкілля.

ЗУ «Про рослинний світ» поряд із термінами «рослинний світ» та «об'єкти рослинного світу» містить також у статті 3 визначення поняття «природні рослинні ресурси». Природними рослинними ресурсами вважаються об'єкти рослинного світу, що використовуються або можуть бути використані населенням для потреб виробництва та інших потреб. Таким чином, поняття «природні рослинні ресурси» є вужчим за змістом ніж поняття «об'єкти рослинного світу».

На особливу увагу заслуговує також питання про співвідношення між поняттями «рослинний світ» і «ліс».

Тривалий час в українському законодавстві правове поняття лісу визначалося як сукупність землі, рослинності, в якій домінують дерева та чагарники, тварин, мікроорганізмів та інших природних компонентів, що у своєму розвитку є біологічно взаємопов'язаними, впливають один на одного й на навколишнє середовище (ст. 3 ЛК України в редакції від 21 січня 1994 р.). Із 2006 р. термін «ліс» визначається відповідно до частини 1 ст. 1 ЛК України як «тип природних комплексів, у якому поєднуються переважно деревна та чагарникова рослинність з відповідними ґрунтами, трав'яною рослинністю, тваринним світом, мікроорганізмами та іншими природними компонентами, що взаємопов'язані у своєму розвитку, впливають один на одного і на навколишнє природне середовище». Однак слід пам'ятати, що юридичне поняття «ліс» не може розглядатися без його органічного зв'язку з поняттям «рослинний світ»¹⁴⁷, а самі «ліси є лише частиною рослинного світу, хоча й найвагомішою, і що лісове законодавство не забез-

¹⁴⁷ Крассов О. И. Право лесопользования в СССР. М.: Наука, 1990. 238 с.

печує і не в змозі забезпечити охорону рослин поза територією земель державного лісового фонду»¹⁴⁸.

Крім того, істотне значення у зв'язку з цим має визначення співвідношення між лісовою та нелісовою рослинністю. Відповідно до частини 2 ст. 4 ЛК України до лісового фонду України не належать:

- зелені насадження в межах населених пунктів (парки, сади, сквери, бульвари тощо), не віднесені в установленому порядку до лісів;
- окремі дерева й групи дерев, чагарники на сільськогосподарських угіддях, присадибних, дачних і садових ділянках.

Відповідно до статті 6 ЛК України лісовими ресурсами є деревні, технічні, лікарські та інші продукти лісу, що використовуються для задоволення потреб населення й виробництва та відтворюються у процесі формування лісових природних комплексів. До лісових ресурсів також належать корисні властивості лісів, що використовуються для задоволення суспільних потреб.

Виходячи зі змісту зазначеної норми ЛК України й норм ЗУ «Про рослинний світ», незаперечним є той факт, що у законодавстві лісові ресурси розглядаються як різновид природних рослинних ресурсів. У зв'язку з цим норми законодавства про використання й охорону природних рослинних ресурсів безпосередньо стосуються і мають загальне значення і щодо лісових ресурсів. Тому і лісова рослинність, і нелісова є складовими ширшого поняття – «рослинний світ»¹⁴⁹.

Отже, якщо розглядати рослинний світ і ліс як абсолютно самостійні та різні природні об'єкти, надто звужується поняття рослинного світу (якщо вважати таким лише нелісову рослинність). Проте, як випливає зі змісту статті 4 ЗУ «Про рослинний світ» та самого поняття рослинного світу у ст. 3 цього закону, лісові ресурси є різновидом природних рослинних ресурсів, а отже поняття рослинного світу фактично охоплює за змістом як лісову, так і нелісову рослинність. Разом із тим слід зазначити, що сучасне законодавче визначення терміна «ліс» дає підстави вважати складовою рослинного світу не ліс узагалі як природний комплекс, а лише його основний елемент – лісову

¹⁴⁸ Колбасов О. С. Соблюдение требований природоохранительного законодательства // Советское государство и право. 1986. № 4. С. 64–70.

¹⁴⁹ Басай О. В. Правовий режим рослинного світу України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Івано-Франківськ, 2008. С. 22.

рослинність. У зв'язку з цим норми правового режиму рослинного світу повинні бути вихідними й мати загальний характер порівняно з нормами про використання та охорону лісової рослинності. У цьому посібнику питання правового регулювання у сфері використання й охорони лісів розглянуто в окремому розділі 4.

ЗУ «Про рослинний світ» оперує ще одним поняттям – «природні рослинні ресурси», під яким розуміються об'єкти рослинного світу, що використовуються або можуть бути використані населенням для потреб виробництва та інших потреб. Таким чином, це поняття є виключно експлуатаційним.

Природні рослинні ресурси за своєю екологічною, господарською, науковою, оздоровчою й рекреаційною цінністю та іншими ознаками поділяються на природні рослинні ресурси загальнодержавного та місцевого значення.

До природних рослинних ресурсів загальнодержавного значення належать:

а) об'єкти рослинного світу у межах: внутрішніх морських вод і територіального моря, континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони України; поверхневих вод (озер, водосховищ, річок, каналів), що розташовані й використовуються на території більш ніж однієї області, а також їх притоків усіх порядків; природних і біосферних заповідників, національних природних парків (НПП), а також заказників, пам'яток природи, ботанічних садів, дендрологічних парків, зоологічних парків, парків-пам'яток садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення;

б) лісові ресурси державного значення;

в) рідкісні й такі, що перебувають під загрозою зникнення, судинні рослини, мохоподібні, водорості, лишайники, а також гриби, види яких занесено до Червоної книги України;

г) рідкісні й такі, що перебувають під загрозою зникнення, та типові природні рослинні спільноти, занесені до Зеленої книги України.

До природних рослинних ресурсів загальнодержавного значення законодавством України можуть бути віднесені й інші об'єкти рослинного світу.

До природних рослинних ресурсів місцевого значення належать дикорослі та інші судинні рослини несільськогосподарського призначення, мохоподібні, водорості, лишайники, а також гриби, не віднесені до природних рослинних ресурсів загальнодержавного значення.

§ 3.2. Законодавство України про рослинний світ

Як і в будь-якій сфері, необхідною умовою належної охорони та раціонального використання рослинного світу є створення й розвиток галузевого законодавства про рослинний світ.

Як указувалося вище, тривалий час законодавство про рослинний світ обмежувалося сукупністю нормативно-правових актів, присвячених використанню лісів, що утворювали окрему галузь природоресурсного законодавства – лісове законодавство. Диференціація правового регулювання природоресурсних відносин відобразилася в ухваленні в 1977 р. Основ лісового законодавства Союзу РСР та союзних республік¹⁵⁰. У цьому акті було вказано, що до державного лісового фонду не належали дерева і групи дерев, а також інша деревинно-чагарникова рослинність на землях сільськогосподарського призначення; захисні насадження у смугах відводу залізничних, автомобільних доріг і каналів; дерева та групи дерев, а також зелені насадження в містах та інших населених пунктах, на землях поза міськими лісами; дерева на садових ділянках¹⁵¹.

На сьогодні система законодавства про рослинний світ сформувалася на основі Конституції України та ухваленого відповідно до неї галузевого законодавства. Конституція є основою для законодавства про рослинний світ, її норми визначають спрямованість діяльності та повноваження основних органів влади, основні права й обов'язки як держави, так і громадян, зокрема екологічні права та обов'язки, які є невід'ємною частиною законодавства про рослинний світ (ст. 13, 16, 50, 66 Конституції України).

Міжнародні нормативно-правові документи є наступною ланкою в системі законодавства про рослинний світ. Слід зауважити, що рослинний світ як невід'ємна складова довкілля та кожної екосистеми досить часто стає об'єктом міжнародної охорони стосовно захисту окремих екосистем чи територій¹⁵².

¹⁵⁰ Основы лесного законодательства Союза ССР и союзных республик от 17 июня 1977 года // Ведомости Верховного Совета СССР. 1977. № 85. Ст. 388.

¹⁵¹ Екологічне право України. Академічний курс: підручник/Ю. С. Шемшученко, М. В. Краснова, П. Ф. Кулинич та ін.; за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. Київ: Юрид. думка, 2005. С. 560.

¹⁵² Рамкова конвенція про охорону та сталий розвиток Карпат // Збірник поточного законодавства, нормативних актів, арбітражної та судової практики. 2004. № 22.

Безпосередньо були присвячені або стосуються охорони рослинного світу такі конвенції: Конвенція про охорону дикої флори та фауни і природних середовищ існування в Європі¹⁵³, Конвенція про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що знаходяться під загрозою знищення¹⁵⁴, Конвенція про охорону біологічного різноманіття від 1992 р.¹⁵⁵

Основою для розробки законодавства про рослинний світ є ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища», яким встановлено загальні принципи та вимоги до охорони окремих елементів довкілля, а також правила їхнього використання, серед іншого об'єктів рослинного світу.

Загальним законом у сфері охорони рослинного світу став ЗУ «Про рослинний світ». Саме цей нормативно-правовий акт створив передумови для подальшого розвитку національного законодавства про використання та охорону природних рослинних ресурсів. Стаття 1 ЗУ «Про рослинний світ» указує, що відносини у сфері охорони, використання та відтворення рослинного світу, крім нього самого, регулюються Конституцією України, законами України «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про природно-заповідний фонд України», ЛК України та іншими нормативно-правовими актами. Ухвалюються й інші законодавчі акти, що регулюють правові відносини щодо охорони та використання рослинного світу: ЗУ «Про внесення змін до деяких законів України у зв'язку з прийняттям ЗУ “Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів”»¹⁵⁶, ЗУ «Про внесення змін до ЗУ «Про Червону книгу України» щодо покращення охорони рідкісних видів тварин та рослин»¹⁵⁷ та ін.

¹⁵³ Конвенція про охорону дикої флори та фауни і природних середовищ існування в Європі: від 19.09.1979 // Відомості Верховної Ради України. 1996. № 50. Ст. 278.

¹⁵⁴ Конвенція про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що знаходяться під загрозою знищення: від 22.06.1979 // Відомості Верховної Ради України. 1999. № 28. Ст. 232.

¹⁵⁵ Конвенція про охорону біологічного різноманіття від 1992 року // Офіційний вісник України. 2007. № 22. Ст. 932.

¹⁵⁶ Про внесення змін до деяких законів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробу-

Відносини у сфері охорони, використання та відтворення рослин і багаторічних насаджень сільськогосподарського призначення регулюються відповідним законодавством України.

Цим само законом було визначено, що завданням законодавства України про рослинний світ є регулювання суспільних відносин у сфері охорони, використання й відтворення дикорослих та інших судинних рослин несільськогосподарського призначення, мохоподібних, водоростей, лишайників, а також грибів, їх спільнот і місцезростань.

ЗУ «Про рослинний світ» визначив законодавчі засади використання та охорони рослинного світу, встановив правила здійснення окремих видів поводження з об'єктами рослинного світу (акліматизація, інтродукція і т.ін.), повноваження державних органів тощо.

Наступною ланкою в системі законодавства про рослинний світ є ЛК України. Зважаючи на те, що лісове законодавство є окремим розділом у цьому посібнику, необхідно звернути увагу тільки на співвідношення ЗУ «Про рослинний світ» та вказаного кодексу як загального та спеціального законів. ЛК України в сукупності з підзаконними нормативно-правовими актами в цілому забезпечує належне правове регулювання відносин щодо використання й охорони лісів і є прикладом спеціального закону, а порядок використання та охорони нелісової рослинності визначається переважно нормами загального характеру, що містяться у ЗУ «Про рослинний світ».

Більшість підзаконних актів, ухвалення яких прямо передбачається ЗУ «Про рослинний світ», до цього часу не розроблена. Тому подальший розвиток законодавства про рослинний світ вбачається, крім іншого, також у розробці й ухваленні великої кількості підзаконних нормативно-правових актів, передбачених бланкетними нормами ЗУ «Про рослинний світ», зокрема правил загального використання природних рослинних ресурсів громадянами України, порядку спеціального використання природних рослинних ресурсів (стосовно різних видів такого використання) та інших актів.

ванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів»: закон України від 19.03.2009 № 1158-VI // Відомості Верховної Ради України. 2009. № 30. Ст. 428.

¹⁵⁷ Про внесення змін до Закону України «Про Червону книгу України» щодо покращення охорони рідкісних видів тварин та рослин: закон України від 25.12.2008 № 805-VI // Відомості Верховної Ради України. 2009. № 19. Ст. 259.

Однак не можна говорити про повну відсутність підзаконних нормативно-правових актів у цій сфері. Прикладами таких актів у сфері охорони та використання рослинного світу є Порядок ведення державного обліку і кадастру рослинного світу¹⁵⁸, Інструкція про порядок установлення нормативів спеціального використання природних рослинних ресурсів¹⁵⁹, Положення про Зелену книгу України¹⁶⁰ тощо.

Необхідно зазначити, що окремі норми законодавства про охорону рослинного світу містяться у нормативних актах, зокрема в законодавстві щодо захисту рослин, відходів, природно-заповідного фонду тощо. Це не є відмінністю законодавства про рослинний світ, а лише вказує на міжгалузевий характер цього інституту екологічного права.

§ 3.3. Використання об'єктів рослинного світу

Правове регулювання відносини у сфері використання рослинного світу є реалізацією інституту права природокористування в законодавстві про рослинний світ з усіма притаманними йому принципами та вимогами. Як і вивчення будь-якого питання, вивчення використання рослинного світу необхідно розпочинати з класифікації. У спеціальній літературі це питання вже досліджувалося і було запропоновано різні критерії для такого поділу. Це, у свою чергу, дозволило зазначити, що основними видами користування природними рослинними ресурсами є такі (залежно від критерію поділу):

1) за підставою виникнення права користування природними рослинними ресурсами: загальне (здійснюється без одержання дозволу, безоплатно) та спеціальне користування природними рослинними ресурсами (виникає у встановленому порядку на підставі спеціального дозволу, є платним); при цьому спеціальне використання природних рослинних

¹⁵⁸ Про затвердження Порядку ведення державного обліку і кадастру рослинного світу: постанова КМ України від 22.02.2006 № 195 // Офіційний вісник України. 2006. № 8. Ст. 452.

¹⁵⁹ Про затвердження Інструкції про порядок установлення нормативів спеціального використання природних рослинних ресурсів: наказ Мінприроди України від 12.02.2002 № 61 // Офіційний вісник України. 2002. № 10. Ст. 491.

¹⁶⁰ Про затвердження Положення про Зелену книгу України: постанова КМ України від 29.08.2002 № 1286 // Офіційний вісник України. 2002. № 36. Ст. 1692.

ресурсів поділяється на різновиди залежно від мети використання (господарсько-цільового використання) об'єктів рослинного світу;

2) *за строками користування*: постійне (без установалення строку), тимчасове (на певний строк); тимчасове користування природними рослинними ресурсами поділяється на різновиди залежно від тривалості – на короткострокове й довгострокове;

3) *залежно від мети використання природних рослинних ресурсів*: використання природних рослинних ресурсів з природоохороною, рекреаційною, оздоровчою, культурно-освітньою, виховною, науково-дослідною, господарською чи іншою метою; при цьому використання природних рослинних ресурсів з господарською метою здійснюється для забезпечення потреб населення та виробництва у технічній, лікарській, пряно-ароматичній, харчовій сировині з дикорослих рослин, для випасання худоби й для забезпечення інших потреб тваринництва, для потреб бджільництва, для потреб мисливського та рибного господарства та для інших потреб;

4) *за суб'єктами*: використання природних рослинних ресурсів фізичними та юридичними особами;

5) *за формами організації природокористування*: колективне (спільне) використання природних рослинних ресурсів, що характеризується спільним використанням природних рослинних ресурсів декількома суб'єктами, та індивідуальне (відособлене) використання природних рослинних ресурсів одним суб'єктом;

6) *за впливом на навколишнє природне середовище*: позитивне (не пов'язане з погіршенням стану природних рослинних ресурсів, інших природних об'єктів і довкілля в цілому) та негативне використання природних рослинних ресурсів (за якого відбувається погіршення якісного стану природних рослинних ресурсів, інших природних об'єктів чи навколишнього природного середовища);

7) *за рівнем охоронного режиму, встановленим для користування природними ресурсами*: користування природними рослинними ресурсами загальнодержавного та місцевого значення;

8) *залежно від виду природних рослинних ресурсів, що використовуються*: використання лісових рослинних ресурсів та використання нелісової рослинності¹⁶¹.

¹⁶¹ Басай О. В. Правовий режим рослинного світу України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2008. С. 83–84.

Для належного вивчення використання природних рослинних ресурсів необхідно більш детально зупинитися на поділі залежно від підстав виникнення та мети використання.

Право *загального* природокористування рослинними ресурсами передбачає використання природних об'єктів та їх корисних властивостей без закріплення за окремими особами та надання відповідних дозволів на їх використання. Крім того, воно є безоплатним.

У порядку загального використання природних рослинних ресурсів фізичні особи можуть збирати лікарську й технічну сировину, квіти, ягоди, плоди, гриби та інші харчові продукти для задоволення власних потреб, а також використовувати ці ресурси в рекреаційних, оздоровчих, культурно-освітніх і виховних цілях.

Загальне використання природних рослинних ресурсів здійснюється громадянами з дотриманням правил, які повинні затверджуватися Мінприроди України, без надання їм відповідних дозволів. Однак законодавцем встановлено певні обмеження на здійснення загального природокористування рослинними ресурсами, зокрема забороняється збирання у порядку загального використання дикорослих рослин, віднесених до переліку нарковмісних рослин, їхніх плодів, насіння, післяжнивних залишків, відходів сировини тощо. Також забороняється торгівля лікарськими та декоративними видами рослин та їх частинами (корені, стебла, плоди тощо), зібраними в порядку загального використання природних рослинних ресурсів.

Загальне використання природних рослинних ресурсів у разі їх виснаження, різкого зменшення популяційної та ценотичної різноманітності тощо може бути обмежене Радою міністрів АРК, місцевими органами виконавчої влади й органами місцевого самоврядування, а також Мінприроди та іншими спеціально уповноваженими центральними органами виконавчої влади відповідно до їх компетенції.

Спеціальне використання природних рослинних ресурсів здійснюється за дозволом юридичними або фізичними особами для задоволення їхніх виробничих та наукових потреб, а також з метою отримання прибутку від реалізації цих ресурсів або продуктів їх переробки. Virізніаються такі види спеціального використання природних рослинних ресурсів:

- збирання лікарських рослин;
- заготівля деревини під час рубок головного користування;
- заготівля живиці;
- заготівля кори, лубу, деревної зелені, деревних соків тощо;

- збирання квітів, ягід, плодів, горіхів, насіння, грибів, лісової підстилки, очерету тощо;
- заготівля сіна;
- випасання худоби.

Законодавством України можуть передбачатися й інші види спеціального використання природних рослинних ресурсів.

Спеціальне використання природних рослинних ресурсів загальнодержавного значення здійснюється за дозволом, що видається в порядку, визначеному КМ України¹⁶². Спеціальне використання природних рослинних ресурсів місцевого значення здійснюється за дозволом, що видається в порядку, визначеному ВР АРК та органами місцевого самоврядування.

Своєрідним дублюванням положень про загальне використання рослинного світу є законодавча заборона реалізації лікарської та технічної сировини дикорослих рослин юридичними або фізичними особами, які не мають дозволу на спеціальне використання природних рослинних ресурсів.

Видання дозволів на спеціальне використання природних рослинних ресурсів здійснюється у межах лімітів їх використання. Ліміти спеціального використання природних рослинних ресурсів загальнодержавного значення встановлюються на підставі науково обґрунтованих нормативів Мінприроди¹⁶³.

Не потребують дозволу на спеціальне використання природних рослинних ресурсів: власники земельних ділянок, на яких перебувають об'єкти рослинного світу, крім тих, що занесені до Червоної книги України та Зеленої книги України; користувачі (зокрема орендарі) земельних ділянок, які їм надано для цільового призначення (ведення селянського (фермерського) господарства, особистого підсобного господарства, колективного садівництва, городництва,

¹⁶² Про порядок видачі дозволів на спеціальне використання природних ресурсів і встановлення лімітів використання ресурсів загальнодержавного значення: постанова КМ України від 10.08.1992 № 459. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/459-92-п>.

¹⁶³ Про затвердження Інструкції про порядок установлення нормативів спеціального використання природних рослинних ресурсів: наказ Мінприроди України від 12.02.2002 № 61 // Офіційний вісник України. 2002. № 10. Ст. 491.

сінокосіння, випасання худоби), за винятком використання ними дикорослих судинних рослин, мохоподібних, водоростей і лишайників, а також грибів, види яких занесено до Червоної книги України, та природних рослинних спільнот, занесених до Зеленої книги України.

Спеціальне використання природних рослинних ресурсів є платним. Розмір збору за спеціальне використання природних рослинних ресурсів визначається з урахуванням природних запасів, поширення, цінності, можливості відтворення та продуктивності цих ресурсів.

Від збору за спеціальне використання природних рослинних ресурсів звільняються:

- користувачі, серед інших орендарі земельних ділянок (для задоволення природними рослинними ресурсами власних потреб без права їхньої реалізації), науково-дослідні установи, навчальні та освітні заклади, що проводять наукові дослідження об'єктів рослинного світу з метою їх охорони, невиснажливого використання та відтворення, за винятком використання ними об'єктів, занесених до Червоної книги України чи до Зеленої книги України;

- власники земельних ділянок.

Слід зазначити, що збір за використання природних рослинних ресурсів не був включений до ПК України, однак практика застосування законодавства вказує, що збір з використання рослинних ресурсів встановлюється на основі актів, що регламентують збір за використання лісових ресурсів. А вже останній був включений до ПК України.

Законодавець установив, що використання природних рослинних ресурсів може здійснюватися з такою метою:

- природоохоронною;
- рекреаційною;
- оздоровчою;
- культурно-освітньою;
- виховною;
- науково-дослідною;
- господарською: а) для забезпечення потреб населення та виробництва у технічній, лікарській, пряно-ароматичній і харчовій сировині з дикорослих рослин; б) для випасання худоби та забезпечення інших потреб тваринництва; в) для потреб бджільництва; г) для потреб мисливського та рибного господарства.

Законодавчо передбачено, що використання природних рослинних ресурсів з природоохоронною, рекреаційною, оздоровчою, культурно-освітньою та виховною метою здійснюється в порядку загального використання.

Для проведення науково-дослідних робіт, пов'язаних із використанням природних рослинних ресурсів, у встановленому земельним законодавством порядку можуть визначатися спеціальні земельні ділянки, на яких зростають об'єкти рослинного світу.

Господарське використання рослинних ресурсів, у тому числі промислове збирання технічної, лікарської, пряно-ароматичної та харчової сировини з дикорослих рослин, проводиться з урахуванням принципів невиснаження природних рослинних ресурсів, збереження сприятливих умов для життя диких тварин та охорони довкілля.

Використання природних рослинних ресурсів для випасання худоби та забезпечення інших потреб тваринництва здійснюється на земельних ділянках, що визначаються в установленому земельним законодавством порядку. Але таке використання природних рослинних ресурсів забороняється, якщо це може призвести до деградації земель, зайнятих об'єктами рослинного світу, або перешкоджає їх своєчасному природному відтворенню.

Використання природних рослинних ресурсів для потреб бджільництва здійснюється безоплатно й без отримання дозволу на спеціальне використання природних рослинних ресурсів шляхом розміщення пасік на відповідних земельних ділянках за погодженням із власником чи користувачем (зокрема орендарем) такої ділянки.

Використання природних рослинних ресурсів для потреб мисливського та рибного господарства здійснюється з урахуванням вимог ЗУ «Про рослинний світ», а також земельного й водного законодавства та нормативно-правових актів з питань ведення мисливського та рибного господарства. Юридичні або фізичні особи, які здійснюють ведення мисливського та рибного господарства, зобов'язані вживати заходів щодо охорони природних рослинних спільнот на території закріплених за ними мисливських угідь та рибогосподарських водойм.

Окремо слід наголосити на можливості використання об'єктів рослинного світу на праві власності. Законодавство про рослинний світ не містить правового інституту права власності на об'єкти рослинного

світу. Однак це не означає, що відповідне право та його захист відсутні взагалі. У зв'язку з тим, що об'єкти рослинного світу нерозривно пов'язані із земельною ділянкою, право власності на рослини, які зростають на ділянці власника, є похідним від права власності на саму земельну ділянку. Крім того, в разі необхідності набуття права власності на об'єкт рослинного світу на такі правовідносини можна поширювати чинність відповідних норм ЦК України, що регламентують право власності в Україні на будь-який об'єкт, не вилучений з цивільного обігу.

Підтвердженням існування елементів права власності на об'єкти рослинного світу є вказівки в ЗУ «Про рослинний світ» на можливість землевласників здійснювати використання рослинних ресурсів на власних ділянках безоплатно, без отримання спеціального дозволу й незалежно від мети використання. Крім того, власник земельної ділянки безперешкодно може, наприклад, зносити насадження на своїй земельній ділянці¹⁶⁴.

Крім того, статті 6 та 7 ЗУ «Про Червону книгу України» передбачають право державної, комунальної та приватної власності на об'єкти Червоної книги, а серед її об'єктів є рослини.

§ 3.4. Правова охорона рослинного світу

Правова охорона рослинного світу – це цілеспрямований процес правового регулювання та здійснення заходів з охорони, раціонального використання й відтворення природних рослинних ресурсів. При цьому правова охорона рослинного світу охоплює закріплені у законодавстві права та обов'язки суб'єктів щодо охорони, раціонального використання й відтворення природних рослинних ресурсів, їх діяльність, а також комплекс заходів, спрямованих на збереження просторової, видової, популяційної та ценотичної різноманітності й цілісності об'єктів рослинного світу, охорону умов їх місцезростання, збереження від знищення, пошкодження, захист від шкідників і хвороб, а також невиснажливе використання¹⁶⁵.

¹⁶⁴ Про затвердження Порядку видалення дерев, кущів, газонів і квітників у населених пунктах: постанова КМ України від 01.08.2006 № 1045 // Офіційний вісник України. 2006. № 31. Ст. 2215.

¹⁶⁵ Басай О. В. Правовий режим рослинного світу України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2008. С. 138.

У зв'язку з тим, що охорона рослинного світу є одним із напрямків природоохоронної діяльності, вона проявляється у різноманітних формах: біологічній (відновлення рослинних ресурсів), технологічній (використання новітніх технологій, які сприяють більш ефективному виробництву), санітарній (проведення заходів щодо боротьби зі шкідниками і хворобами), організаційній (організація використання і контролю за станом рослинного світу), економічній (матеріально-технічне забезпечення, планування), ідеологічно-виховній (проведення еколого-виховної роботи).

Відповідно до статті 25 ЗУ «Про рослинний світ» охорона рослинного світу передбачає здійснення комплексу заходів, спрямованих на збереження просторової, видової, популяційної та ценотичної різноманітності й цілісності об'єктів рослинного світу, охорону умов їх місцезростання, збереження від знищення, пошкодження, захист від шкідників і хвороб, а також невиснажливе використання.

У статті 26 профільного закону вказано, що охорона рослинного світу забезпечується: 1) встановленням правил і норм охорони, використання та відтворення об'єктів рослинного світу; 2) заборонаю та обмеженням використання природних рослинних ресурсів у разі необхідності; 3) проведенням екологічної експертизи та інших заходів з метою запобігання загибелі об'єктів рослинного світу в результаті господарської діяльності; 4) захистом земель, зайнятих об'єктами рослинного світу, від ерозії, селей, підтоплення, затоплення, заболочення, засолення, висусшення, ущільнення, засмічення та забруднення промисловими і побутовими відходами та стоками, хімічними й радіоактивними речовинами та від іншого несприятливого впливу; 5) створенням та оголошенням територій та об'єктів природно-заповідного фонду; 6) організацією наукових досліджень, спрямованих на забезпечення здійснення заходів щодо охорони та відтворення об'єктів рослинного світу; 7) розвитком системи інформування про об'єкти рослинного світу та вихованням у громадян дбайливого ставлення до них; 8) створенням системи державного обліку та здійсненням державного контролю за охороною, використанням і відтворенням рослинного світу; 9) занесенням рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів рослин до Червоної книги України, а також рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, та типових природних рослинних спільнот – до Зеленої книги України; 10) установленням юридичної відповідальності за порушення порядку охорони та використання природних рослинних ресурсів.

Слід зазначити, що заходами щодо охорони рослинного світу можна вважати й ті, які не містяться в статті 26 ЗУ «Про рослинний світ». Так, з метою охорони здоров'я населення, запобігання захворюванню тварин та заподіяння збитків рослинному світу господарюючим суб'єктом можуть здійснюватися заходи, спрямовані на регулювання поширення й чисельності окремих видів дикорослих рослин (отруйних, нарковмісних, карантинних тощо). Однак ці заходи не повинні завдавати шкоди іншим об'єктам рослинного та тваринного світу.

Перелік дикорослих видів рослин, поширення й чисельність яких підлягають регулюванню, а також порядок здійснення відповідних заходів з регулювання їх поширення та чисельності визначаються Мінприроди за погодженням із відповідними центральними органами виконавчої влади.

Крім цього, до правових засад охорони рослинних ресурсів можна віднести вимоги щодо інтродукції, переселення, акліматизації та селекції рослин. Правовою гарантією охорони об'єктів рослинного світу та їх спільнот є створення (запровадження) Червоної книги України та Зеленої книги України.

До Червоної книги України заносяться рідкісні й такі, що перебувають під загрозою зникнення, види тваринного та рослинного світу, які постійно або тимчасово перебувають (зростають) у природних умовах у межах території України, її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони. До Зеленої книги України заносяться відомості про сучасний стан рідкісних, таких, що перебувають під загрозою зникнення, та типових природних рослинних спільнот, які підлягають охороні.

Червона книга України є основою для розроблення та реалізації програм (планів дій), спрямованих на охорону й відтворення рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тваринного та рослинного світу, занесених до неї. Зелена книга є основою для розроблення охоронних заходів щодо збереження, відтворення та використання занесених до неї природних рослинних спільнот. Охорона цих спільнот спрямовується на збереження їх ценотичної структури, популяцій рідкісних видів рослин та умов місцезростання.

Здійснення правової охорони рослинного світу є неможливим без належного виконання державних приписів з метою охорони, використання й відтворення природних ресурсів рослинного світу відповід-

ними суб'єктами, а діяльність останніх є необхідною організаційною умовою охорони рослинного світу.

Суб'єкти правовідносин з охорони рослинного світу наділяються державою певними правами та обов'язками, коло яких визначає їхній правовий статус у цій сфері. Відповідно до правового статусу суб'єктів правовідносин з охорони й використання рослинного світу їх можна поділити на певні групи. Зокрема, це:

- ВР України, Президент України, КМ України та інші органи виконавчої влади й органи місцевого самоврядування, наділені повноваженнями щодо регулювання правовідносин з охорони, використання та відтворення рослинного світу, управління й державного контролю у цій сфері;

- підприємства, установи, організації та громадяни як власники та користувачі земельних ділянок, на яких розташовані об'єкти рослинного світу, а також користувачі природних рослинних ресурсів, які є носіями прав та обов'язків щодо охорони, використання й відтворення природних рослинних ресурсів;

- громадяни та громадські організації, які мають право брати участь у рослинноохоронних правовідносинах, здійснюючи громадський контроль у галузі охорони та раціонального використання природних рослинних ресурсів;

- правоохоронні органи, зокрема органи прокуратури (особливо природоохоронні прокуратури), наділені контрольно-наглядовими повноваженнями щодо законності в рослинноохоронних правовідносинах та функцією розслідувань правопорушень у цій сфері.

До правових заходів охорони рослинного світу можна віднести здійснення контролю в галузі охорони, використання й відтворення рослинного світу, що охоплює весь механізм правового регулювання охорони, використання та відтворення рослинного світу, починаючи з розроблення правових норм, їх застосування й закінчуючи оцінкою результатів їх дії та рівня ефективності правового регулювання.

Об'єктами контролю в галузі охорони, використання й відтворення рослинного світу є стан рослинного світу, виконання, дотримання та застосування законодавства про рослинний світ. Із метою досягнення вищого рівня ефективності охорони рослинного світу необхідно комплексно підходити до об'єктів контролю. Стан рослинного світу,

наприклад, може свідчити про ефективність чи неефективність виконання рослинноохоронних заходів, дотримання законодавства про охорону рослинного світу органами виконавчої влади, підприємствами, установами, організаціями й громадянами та застосування цього законодавства уповноваженими органами державної влади, а ефективне здійснення цих форм реалізації права сприяє покращенню якісних характеристик рослинного світу.

Контроль у галузі охорони, використання й відтворення рослинного світу поділяється на державний, відомчий, виробничий та громадський.

Державний контроль у галузі охорони, використання й відтворення рослинного світу має надвідомчий характер, його завданням є дотримання законодавства про рослинний світ і нормативів щодо охорони рослинного світу всіма державними органами та службовцями, а також усіма підприємствами, установами, організаціями та фізичними особами.

Що стосується відомчого контролю в галузі охорони, використання й відтворення рослинного світу, то здійснюється він міністерствами, державними комітетами з додержання законодавства про рослинний світ, підприємствами, установами та організаціями, які їм підпорядковані, тобто в межах підпорядкованої їм галузі управління.

Виробничий контроль полягає в тому, що підприємства й організації контролюють дотримання законодавства про рослинний світ під час здійснення своєї діяльності.

Громадський контроль у галузі охорони рослинного світу відповідно до статті 37 ЗУ «Про рослинний світ» здійснюють громадські інспектори з охорони навколишнього природного середовища, які діють згідно з Положенням про громадських інспекторів з охорони довкілля. Однак громадський контроль у широкому розумінні не обмежується тільки роботою громадських інспекторів. До форм контролю громадськості у сфері охорони об'єктів рослинного світу можна віднести доступ до інформації про заходи з охорони чи використання рослинного світу, громадські слухання щодо проектної документації на об'єкти містобудування тощо.

§ 3.5. Юридична відповідальність за правопорушення у сфері охорони та використання об'єктів рослинного світу

Юридична відповідальність являє собою форму державного примусу з метою дотримання норм права й полягає в обов'язку особи зазнавати несприятливих наслідків за неправомірну поведінку. Юридична відповідальність за порушення законодавства про рослинний світ має на меті покарання правопорушника, припинення та попередження правопорушень у галузі охорони й використання природних рослинних ресурсів, а також поновлення порушених прав власників і природокористувачів цих ресурсів, відновлення якості та відтворення природних рослинних ресурсів. Відповідальність за порушення законодавства про рослинний світ, як і за порушення екологічного законодавства в цілому, повинна виконувати стимулюючу, компенсаційну, превентивну та каральну функції.

У статті 40 ЗУ «Про рослинний світ» установлюється, що порушення законодавства про рослинний світ тягне за собою дисциплінарну, адміністративну, цивільно-правову або кримінальну відповідальність згідно із законами України. Ця ж норма дає вичерпний перелік порушень законодавства про рослинний світ, які і є підставою для притягнення до відповідальності винних осіб. Відповідальність несуть особи, винні у: самовільному спеціальному використанні природних рослинних ресурсів; порушенні правил загального використання природних рослинних ресурсів; протиправному знищенні або пошкодженні об'єктів рослинного світу; порушенні вимог охорони умов місцезростання об'єктів рослинного світу; порушенні вимог до охорони, використання й відтворення рослинного світу під час проектування, розміщення, будівництва, реконструкції, введення в дію експлуатації споруд та об'єктів, застосування технологій, які негативно впливають на стан об'єктів рослинного світу; перевищенні лімітів використання природних рослинних ресурсів; самовільному проведенні інтродукції та акліматизації дикорослих видів рослин; реалізації лікарської та технічної сировини дикорослих рослин, зібраної без дозволу на спеціальне використання природних рослинних ресурсів; закупівлі лікарської та технічної сировини дикорослих рослин у юридичних або фізичних осіб, які не мають дозволу на їх спеціальне використання; порушенні правил вивезення за межі України й ввезення

на її територію об'єктів рослинного світу; невнесенні збору за використання природних рослинних ресурсів у встановлені строки.

Цивільно-правова відповідальність у цьому разі полягає в обов'язку особи компенсувати шкоду, завдану довкіллю в цілому та об'єктам рослинного світу зокрема внаслідок неправомірної поведінки.

Зазвичай розмір заподіяної довкіллю шкоди у сфері охорони рослинного світу визначається за допомогою затверджених такс. Такса для обчислення шкоди, заподіяної порушенням законодавства про рослинний світ, є умовною одиницею вимірювання шкоди з урахуванням у вартісному виразі всіх негативних наслідків; вона виконує каральну (передбачає реальні збитки і є заходом покарання правопорушника) та компенсаційну (включає упущену вигоду) функції; встановлюється вона завчасно, до заподіяння шкоди з урахуванням різних характеристик природних рослинних ресурсів.

Визначення розмірів такої шкоди здійснюється відповідно до Постанови КМ України «Про такси для обчислення розміру шкоди, заподіяної зеленим насадженням у межах міст та інших населених пунктів»¹⁶⁶ та Постанови КМ України «Про затвердження такс для обчислення розміру шкоди, заподіяної лісу»¹⁶⁷. Слід зазначити, що, незважаючи на назву останньої постанови, вона поширює свою дію також на випадки обчислення шкоди, заподіяної знищенням, пошкодженням чи незаконною рубкою окремих дерев, груп дерев або чагарників на сільськогосподарських угіддях, садибах, присадибних, дачних і садових ділянках, що не належать до лісового фонду.

Кримінальна відповідальність встановлюється за найбільш небезпечні злочини проти рослинного світу, які головним чином зазначено у спеціальному розділі – «Злочини проти довкілля» Особливої частини КК України. Ще один склад, який не згадується у цьому розділі, але посягає на охорону рослинного світу, передбачено у статті 441 КК України «Екоцид».

¹⁶⁶ Про такси для обчислення розміру шкоди, заподіяної зеленим насадженням у межах міст та інших населених пунктів: постанова КМ України від 08.04.1999 № 559 // Офіційний вісник України. 1999. № 14. Ст. 579.

¹⁶⁷ Про затвердження такс для обчислення розміру шкоди, заподіяної лісу: постанова КМ України від 23.07.2008 № 665 // Офіційний вісник України. 2008. № 56. Ст. 1868.

Усі злочини проти рослинного світу, передбачені КК України, можна поділити на три групи. До першої групи належать злочини, основним безпосереднім об'єктом яких тією чи іншою мірою, є охорона, використання й відтворення природних рослинних ресурсів: ст. 245 КК України «Знищення або пошкодження лісових масивів», ст. 246 КК України «Незаконна порубка лісу», ст. 247 КК України «Порушення законодавства про захист рослин», ст. 252 КК України «Умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду», ст. 441 КК України «Екоцид». У цих самих злочинах окремі природні рослинні ресурси виступають предметами злочинів.

Другу групу становлять злочини, які посягають на екологічну безпеку, внаслідок чого може бути заподіяна шкода рослинному світу, і полягають у порушеннях, які можуть завдати шкоду рослинному світу: ст. 236 КК України «Порушення правил екологічної безпеки», ст. 237 КК України «Невжиття заходів щодо ліквідації наслідків екологічного забруднення», ст. 238 КК України «Приховування або перекручення відомостей про екологічний стан або захворюваність населення», ст. 253 КК України «Проектування чи експлуатація споруд без систем захисту довкілля».

До третьої групи можна віднести злочини, які посягають на охорону й використання інших природних ресурсів, тісно пов'язаних з природними рослинними ресурсами, внаслідок чого може бути завдана шкода останнім: ст. 239 КК України «Забруднення або псування земель», ст. 242 КК України «Порушення правил охорони вод», ст. 243 КК України «Забруднення моря», ст. 244 КК України «Порушення законодавства про континентальний шельф України».

Адміністративні правопорушення щодо рослинного світу мають меншу суспільну небезпечність порівняно зі злочинами у цій сфері. *Адміністративна відповідальність* за порушення законодавства про рослинний світ передбачається у 29 статтях КУпАП. Їх можна поділити на групи. Першу групу становлять адміністративні проступки, які безпосередньо посягають на рослинний світ, тобто основним безпосереднім об'єктом посягання яких є охорона, використання або відтворення рослинного світу: ст. 70 КУпАП «Самовільне сінокосіння і пасіння худоби, самовільне збирання дикорослих плодів, горіхів, грибів, ягід», ст. 77¹ КУпАП «Самовільне випалювання рослинності або її залишків»,

ст. 83¹ КУпАП «Порушення законодавства про захист рослин», ст. 85¹ КУпАП «Виготовлення та збут заборонених знарядь добування об'єктів тваринного або рослинного світу», ст. 88 КУпАП «Незаконне вивезення з України і ввезення на її територію об'єктів тваринного і рослинного світу», ст. 88¹ КУпАП «Порушення порядку придбання чи збуту об'єктів тваринного або рослинного світу, правил утримання диких тварин у неволі або в напіввільних умовах», ст. 90 КУпАП «Порушення вимог щодо охорони видів тварин і рослин, занесених до Червоної книги України», ст. 91² КУпАП «Перевищення лімітів та нормативів використання природних ресурсів».

До другої групи належать посягання на окремі природні рослинні ресурси, тобто їх основним безпосереднім об'єктом є охорона, використання й відтворення окремих природних рослинних ресурсів: ст. 64 КУпАП «Порушення встановленого порядку використання лісососічного фонду, заготівлі і вивезення деревини, заготівлі живиці», ст. 65 КУпАП «Незаконна порубка, пошкодження та знищення лісових культур і молодняка», ст. 65¹ КУпАП «Знищення або пошкодження пожезахисних лісових смуг та захисних лісових насаджень», ст. 66 КУпАП «Знищення або пошкодження підросту в лісах», ст. 67 КУпАП «Здійснення лісових користувань не у відповідності з метою або вимогами, передбаченими в лісوروبному квитку (ордері) або лісовому квитку», ст. 68 КУпАП «Порушення правил відновлення і поліпшення лісів, використання ресурсів спілої деревини», ст. 69 КУпАП «Пошкодження сінокосів і пасовищних угідь на землях державного лісового фонду».

До третьої групи належать адміністративні проступки проти довкілля, основним безпосереднім об'єктом яких хоча й не виступають охорона, використання й відтворення природних рослинних ресурсів, проте їм може бути заподіяна шкода внаслідок порушення екологічних норм: ст. 52 КУпАП «Псування і забруднення сільськогосподарських та інших земель», ст. 53 КУпАП «Порушення правил використання земель», ст. 59 КУпАП «Порушення правил охорони водних ресурсів», ст. 59¹ КУпАП «Порушення вимог щодо охорони територіальних і внутрішніх морських вод від забруднення і засмічення», ст. 63 КУпАП «Незаконне використання земель державного лісового фонду», ст. 71 КУпАП «Введення в експлуатацію виробничих об'єктів без обладнання, що запобігає шкідливому впливу на ліси», ст. 72 КУпАП «Пошкодження лісу стічними

водами, хімічними речовинами, нафтою і нафтопродуктами, шкідливими викидами, відходами і покидьками», ст. 73 КУпАП «Засмічення лісів відходами», ст. 74 КУпАП «Знищення або пошкодження лісоосушувальних каналів, дренажних систем і шляхів на землях державного лісового фонду», ст. 77 «Порушення вимог пожежної безпеки в лісах», ст. 91 КУпАП «Порушення правил охорони та використання територій та об'єктів природно-заповідного фонду», ст. 91¹ КУпАП «Невиконання вимог екологічної безпеки у процесі впровадження відкриттів, винаходів, корисних моделей, промислових зразків, раціоналізаторських пропозицій, нової техніки, технологій і систем, речовин і матеріалів»¹⁶⁸.

Дисциплінарна відповідальність за правопорушення у сфері охорони та використання рослинного світу настає за невиконання або неналежне виконання трудових обов'язків працівника, яке призвело до заподіяння шкоди рослинному світу. Дисциплінарну відповідальність працівник несе перед роботодавцем. Для притягнення до дисциплінарної відповідальності працівника не має значення, чи входили в коло його трудових функцій охорона та використання рослинного світу. Має значення тільки порушення трудових обов'язків, яке потягло за собою шкоду рослинному світу.

Запитання для самоконтролю

1. Поняття та характеристика рослинного світу як об'єкта правової охорони.
2. Система законодавства про рослинний світ.
3. Використання природних рослинних ресурсів: поняття та класифікація.
4. Правове регулювання видів використання природних рослинних ресурсів залежно від мети їх використання.
5. Правова охорона рослинного світу.
6. Управління та контроль у галузі охорони рослинного світу.
7. Юридична відповідальність за правопорушення у галузі охорони та використання рослинного світу.

¹⁶⁸ Басай О. В. Правовий режим рослинного світу України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2008. 214 с.

Теми рефератів

1. Співвідношення ЗУ «Про рослинний світ» та ЛК України.
2. Співвідношення ЗУ «Про рослинний світ» та ЗУ «Про охорону прав на сорти рослин».
3. Розвиток законодавства про рослинний світ.
4. Плата за користування рослинним світом.
5. Зміст і юридичне значення Зеленої книги України.
6. Зміст та юридичне значення Червоної книги України стосовно рослинного світу.
7. Порядок відшкодування шкоди, завданої об'єктам рослинного світу.
8. Роль органів МВС у забезпеченні дотримання законодавства про рослинний світ.

РОЗДІЛ 4

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОХОРОНИ Й ВИКОРИСТАННЯ ЛІСІВ

§ 4.1. Актуальні проблеми правової охорони лісів в Україні

Ліси України є її національним багатством і за своїм призначенням та місцезорозташуванням виконують переважно водоохоронні, захисні, санітарно-гігієнічні, оздоровчі, рекреаційні, естетичні, виховні й інші функції та є джерелом для задоволення потреб суспільства в лісових ресурсах, що зазначено в ч. 2 ст. 1 ЛК України¹⁶⁹.

Ліси створюють умови для існування багатьох видів рослин і тварин, захищають і підтримують різноманіття як окремих груп організмів, так і екосистем. Деревя є складовою довкілля: вони регулюють колообіг вод, як фільтри очищують забруднене повітря, виробляють кисень, виділяють фітонциди (специфічні сполуки, що вбивають бактерії), насичують атмосферу озоном. Ліси є динамічними складними екосистемами, формування яких займає тривалий час¹⁷⁰.

Відповідно до Основних засад (стратегії) державної екологічної політики України на період до 2020 р. за площею лісів і запасами деревини Україна є державою з дефіцитом лісових ресурсів.

Масове вирубування лісів з метою подальшого вивезення деревини за кордон завжди збігається з негативними змінами в державі. Видатний філософ Л. М. Гумільов наводить історичний приклад того, як занепад у країні впливає не тільки на політичну розстановку сил, а й на стан її природних ресурсів. Наприклад, Іван Грозний надав англійцям надзвичайно вигідні концесії на вивіз у Західну Європу лісу та інших товарів. Фактично англійці використовували ці концесії зі шкодою для тодішньої російської держави. Крім того, в опричнину Грозний набирив велику кількість «іноземних спеціалістів»: німців, шведів і ливонців, які прагнули отримати місце, природно, для того, щоб повернутися додому з грошима. І реалізація концесій, і оплата «спеціалістів» відбувалися за рахунок витрат ресурсів країни, які ніяк не контролювалися. Тому період занепаду держави в ті часи на природі відбився дуже і дуже несприятливо. На щастя, техніка в XVI ст. була

¹⁶⁹ Лісовий кодекс України: закон України від 21.01.1994 № 3852-XII // Відомості Верховної Ради України. 1994. № 17. Ст. 99.

¹⁷⁰ Зелений пакет: посіб. для вчителя/Регіон. екол. центр для Центр. та Схід. Європи, 2010. С. 50.

розвинута не настільки, щоб хижацька експлуатація природних ресурсів протягом 50 років призвела до їх повного виснаження, а на землі стало неможливо жити. Природа тоді була ще сильнішою за техніку й змогла доволі швидко поновити і ландшафт, і ресурси¹⁷¹.

Ліси займають трохи більше 15,7 % території України (9,58 млн га) і розташовуються головним чином на півночі (Полісся) та заході (Карпати). Оптимальним, за європейськими рекомендаціями, є показник лісистості у 20 %, для досягнення якого в Україні необхідно створити більше 2 млн га нових лісів. Загальна площа вкритих лісовою рослинністю земель збільшилася з 1961 р. до сьогодні із 7,1 до 9,5 млн га (на 33,8 %).

Якщо зазначені темпи заліснення будуть збережені, то лише через 20 років в Україні буде досягнуто оптимального рівня лісистості.

Ліси Держлісагентства, віднесені до ПЗФ, займають близько 1,2 млн га, або 35 % ПЗФ України. Частка власне заповідних лісів серед лісів, які перебувають у підпорядкуванні Держлісагентства, становить 15,4 %.

Повноваження з охорони та відтворення лісів покладено на центральні та місцеві органи виконавчої влади, що призводить до їх дублювання та неефективного використання бюджетних коштів. Система управління в галузі охорони та відтворення лісів не повністю забезпечує багатocільове, безперервне й невиснажливе використання ресурсів та лісових екосистем. Необхідно здійснити реформування зазначеної системи із забезпеченням розмежування природоохоронних і господарських функцій.

Метою вказаної стратегії є поліпшення екологічної ситуації, підвищення рівня екологічної безпеки в країні та збільшення до 2020 р. площі заліснення до 17 % території держави шляхом відновлення лісів та лісорозведення на земельних ділянках лісового фонду, створення захисних лісових насаджень на землях несільськогосподарського призначення й землях, відведених для заліснення, відновлення та створення нових полезахисних лісових смуг, крім природних степових ділянок.

Уряд країни працює над проблемою охорони та раціонального використання лісів. Тому постановою КМ України було затверджено Державну цільову програму «Ліси України» на 2010–2015 роки»¹⁷², метою

¹⁷¹ Гумилев Л. Н. От Руси до России. М.: АСТ; Хранитель, 2007. С. 210–212.

¹⁷² Про затвердження Державної цільової програми «Ліси України» на 2010–2015 роки: постанова КМ України від 16.09.2009 № 977 // Офіційний вісник України. 2009. № 72. Ст. 2475.

якої є визначення основних напрямів збалансованого розвитку лісового господарства, спрямованих на посилення екологічних, соціальних та економічних функцій лісів. Одним із першочергових завдань програми є підвищення рівня лісистості. Виконання цього завдання дозволить поліпшити стан та якісний склад лісів, посилити їхні екологічні функції та підвищити продуктивність, а також створити умови для досягнення оптимальних показників рівня лісистості, збільшивши на 0,5 млн га площу лісів та підвищивши до 16,1 % рівень лісистості в країні.

Орієнтовний обсяг коштів, необхідних для виконання програми, становить 22 млрд грн, у тому числі 7,9 млрд – із загального фонду державного бюджету. Її фінансування здійснюється за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів, власних коштів лісокористувачів та інших джерел.

Таким чином, одним з основних завдань охорони лісів в Україні держава вважає лише підвищення рівня лісистості, ставлячи перед собою мету довести загальний обсяг лісів у 2015 р. до 16,1 %, а у 2020 р. – відповідно до 17 %.

На жаль, державні органи звертають увагу лише на загальний відсоток площ лісів без урахування «якості» деревних порід. Через це лісова промисловість перетворила багато природних лісів на території з вирощування деревини. Види дерев, що не мають цінності та потенційного прибутку для лісової промисловості, переважно безжально винищуються. Натомість висаджують види дерев, які швидко ростуть, отже, обіцяють більші прибутки.

Ліси в Німеччині є чудовим прикладом. Лише 150 років тому широколистяні види дерев становили 2/3 всіх лісів. Хвойні види становили третину. Сьогодні пропорція змінилася, тому що хвойні дерева ростуть швидше¹⁷³.

§ 4.2. Ліси як об'єкт правової охорони та використання в Україні

Відповідно до ч. 1 ст. 1 ЛК України під лісом слід розуміти тип природних комплексів, у якому поєднуються переважно деревна та чагарникова рослинність з відповідними ґрунтами, трав'яною рослинністю, тваринним світом, мікроорганізмами та іншими природними

¹⁷³ Велт Б., Волфрум К. Книга про ліс. Краків: ПКЕ, 1995.

компонентами, взаємопов'язаними у своєму розвитку, що впливають один на одного й на навколишнє природне середовище.

Ліси України за екологічним і соціально-економічним значенням та залежно від основних виконуваних ними функцій поділяються на такі категорії:

1) захисні ліси (виконують переважно водоохоронні, ґрунтозахисні та інші захисні функції);

2) рекреаційно-оздоровчі ліси (виконують переважно рекреаційні, санітарні, гігієнічні й оздоровчі функції);

3) ліси природоохоронного, наукового й історико-культурного призначення (виконують особливі природоохоронні, естетичні, наукові функції тощо);

4) експлуатаційні ліси.

Поділ лісів на категорії залежно від основних виконуваних ними функцій проводиться в порядку, встановленому КМ України у відповідній постанові¹⁷⁴.

Усі ліси на території України, незалежно від того, на землях яких категорій за основним цільовим призначенням вони ростуть, і незалежно від права власності на них, становлять лісовий фонд України й перебувають під охороною держави. До лісового фонду України належать лісові ділянки, зокрема захисні насадження лінійного типу, площею не менше 0,1 га. До нього не належать:

– зелені насадження в межах населених пунктів (парки, сади, сквери, бульвари тощо), які не віднесено в установленому порядку до лісів;

– окремі дерева та групи дерев, чагарники на сільськогосподарських угіддях, присадибних, дачних і садових ділянках.

Під *лісовою ділянкою* слід розуміти ділянку лісового фонду України з визначеними межами, виділену відповідно до ЛК України для ведення лісового господарства та використання лісових ресурсів без вилучення її у землекористувача або власника землі. Лісові ділянки можуть бути вкритими лісовою рослинністю, а також постійно або тимчасово не вкритими лісовою рослинністю (внаслідок неоднорідності лісових природних комплексів, лісгосподарської діяльності або стихійного лиха тощо). До не вкритих лісовою рослинністю лісових

¹⁷⁴ Про затвердження Порядку поділу лісів на категорії та виділення особливо захисних лісових ділянок: постанова КМ України від 16.05.2007 № 733 // Офіційний вісник України. 2007. № 37. Ст. 1483.

ділянок належать лісові ділянки, зайняті незімкнутими лісовими культурами, лісовими розсадниками та плантаціями, а також лісовими шляхами та просіками, лісовими протипожежними розривами, лісовими осушувальними канавами й дренажними системами.

Лісова ділянка природно пов'язана із *земельною лісовою ділянкою* – ділянкою лісового фонду України з визначеними межами, яка надається або вилучається у землекористувача чи власника земельної ділянки для ведення лісового господарства або інших суспільних потреб відповідно до ЗК України.

ПК України у ст. 14.1.98 передбачає нове поняття «*лісові землі*» – земельні ділянки, на яких розташовані лісові ділянки.

Поняття «лісові землі» (земельні ділянки, на яких розташовані лісові ділянки) не узгоджується із ЗК та ЛК України, які використовують лише поняття «землі лісового фонду». Відповідно до вказаних актів до таких земель належать не лише землі, вкриті й не вкриті лісом, але й надані для потреб лісового господарства (ст. 55 ЗК України). До останніх можуть належати ділянки, зайняті незімкнутими лісовими культурами, лісовими розсадниками та плантаціями, а також лісовими шляхами та просіками, лісовими протипожежними розривами, лісовими осушувальними канавами й дренажними системами (ч. 5 ст. 1 ЛК України).

Із земельними лісовими ділянками в Україні склалася така ситуація, яка змусила уряд ухвалити розпорядження «Деякі питання розпорядження земельними лісовими ділянками»¹⁷⁵. З метою недопущення фактів порушення інтересів держави та суспільства під час відчуження та зміни цільового призначення земельних лісових ділянок Мінприроди, Мінагропрому, Міноборони, Держлісагентству та Держземагентству до законодавчого врегулювання питань запобігання зловживанням у цій сфері наказано зупинити ухвалення рішень про надання згоди на вилучення ділянок, їх передачу у власність та оренду зі зміною цільового призначення, крім випадків (які перелічено у розпорядженні), коли за умови обґрунтування неможливості реалізації альтернативних варіантів вирішення питання ділянки вилучаються й передаються у постійне користування та/або в оренду.

¹⁷⁵ Деякі питання розпорядження земельними лісовими ділянками: розпорядження КМ України від 10.04.2008 № 610-р // Офіційний вісник України. 2008. № 31. Ст. 1001.

Законодавцем також визначено поняття *лісових ресурсів*, до яких належать деревні, технічні, лікарські та інші продукти лісу, що використовуються для задоволення потреб населення й виробництва та відтворюються у процесі формування лісових природних комплексів. До лісових ресурсів також належать корисні властивості лісів (здатність лісів зменшувати негативні наслідки природних явищ, захищати ґрунти від ерозії, запобігати забрудненню навколишнього природного середовища й очищати його, сприяти регулюванню стоку води, оздоровленню населення та його естетичному вихованню і т. ін.), що використовуються для задоволення суспільних потреб.

На відміну від українського лісового законодавства, у світовій практиці існують інші підходи до визначення поняття лісу. Так, історично у Великій Британії склалося визначення лісів як певної земельної ділянки, що підпадала під дію спеціальних законів про полювання (наприклад, поняття «королівських лісів» та «мисливських угідь»). Деякі з цих «лісів» містили лише невеличкі лісові масиви. Сучасний зміст цього терміна є набагато ширшим та означає будь-яку значну за площею земельну ділянку, вкриту насадженням дерев. Великі ділянки лісонасаджень більш-менш природного походження завжди іменуються лісом. Останнім часом у Британії це поняття застосовується, зокрема, і до великих хвойних плантацій, що зустрічаються на узгір'ях¹⁷⁶.

Законодавство ЄС передбачає національний пріоритет у визначенні поняття лісу. Так, Регламент Європейського парламенту та Ради Європи № 2152/2003 від 17 листопада 2003 р. стосовно моніторингу лісів та екологічної взаємодії у Спільноті (так званий Лісний фокус) наголошує, що поняття «ліс» та «лісиста місцевість» повинні визначатися, не перешкоджаючи національним визначенням, які закономірно містять різноманітні дефініції цих термінів у тій частині, що стосується дій, які не підлягають урядовому регулюванню¹⁷⁷.

176 Lund H. Gyde. 2014 rev* Definitions of Forest, Deforestation, Afforestation, and Reforestation. Gainesville, VA: Forest Information Services. URL: <http://ecaths1.s3.amazonaws.com/proteccionforestal/fcf/1351694455.Definitiones%20of%20forest,%20deforestation,%20afforestation,%20and%20reforestation.%20Gyde%20Lund%20marzo%202014.pdf>.

177 Regulation (EC) No 2152/2003 of the European Parliament and of the Council of 17 November 2003 concerning monitoring of forests and environmental interactions in the Community (Forest Focus) // Official Journal. L 324. 11/12/2003. P. 1–8.

Однак ЄС послідовно проводить політику, спрямовану на уніфікацію понять, які використовуються країнами, що входять до нього, в усіх сферах діяльності. У 2007 р. завершився проект (COST E43), у рамках якого було запропоновано спільні для країн ЄС дефініції базових лісових понять, зокрема і поняття «ліс»¹⁷⁸. Наведемо це визначення: «ліс – земельна ділянка площею більше 0,5 га, вкрита деревами заввишки більше п'яти метрів із зімкнутістю крон більше 10 % або деревами, які здатні досягти цих показників за існуючих умов. Ряди дерев або лісополоси вважаються лісом, якщо їх ширина становить 20 м і більше. До поняття “ліс” не входять землі, що використовуються переважно як сільськогосподарські чи землі поселень».

Виходячи з наведеного вище «європейського» визначення, можна знайти відмінності від вітчизняного поняття лісу. Вони є очевидними та значними. На відміну від загальноєвропейської, українська дефініція слова «ліс»:

- не містить кількісних критеріїв, що дозволяють відокремити ліс від інших типів деревної рослинності;
- відірвана від поняття «землі» – у розумінні ЛК України ліс не є «приналежністю земель»*, а розглядається у відриві від неї як самостійний об'єкт права;
- не є юридично достатньою, оскільки для розуміння того, що можна, а що не можна віднести до поняття лісу, треба звернутися до визначення «лісовий фонд»[†];
- охоплює всі лінійні насадження, в тому числі однорядні алеї вздовж доріг площею більше 0,1 га, але не охоплює незімкнені культури та природне відновлення;
- може стосуватись деревинної рослинної ділянки, що заросла, площею 0,1 га. В Європі будь-які ділянки площею менше половини гектара не можуть бути віднесені до лісу;

¹⁷⁸ Vidal C., Lanz A., Tomppo E., Schadauer K., Gschwantner T., di Cosmo L., Pobert N. Establishing Forest Inventory Reference Definitions for Forest and Growing Stock: a Study towards Common Reporting // *Silva Fennica*. 2008. Vol. 42, No. 2. P. 247–266. DOI: <http://dx.doi.org/10.14214/sf.255>.

* Термінологія римського права, що лежить в основі сучасного законодавства ринкових країн.

† Поняття «лісового фонду» є винаходом радянської юридичної думки. У країнах із ринковою економікою воно не використовується. Усі пострадянські країни, які увійшли до складу ЄС, виключили це поняття зі свого законодавства.

– передбачає розташування лісів на землях будь-якого призначення та будь-якої форми власності, серед іншого на землях поселень та землях сільськогосподарського призначення¹⁷⁹.

Лісові ресурси є відновлюваним й у разі правильного ведення лісового господарства невичерпними природними ресурсами.

§ 4.3. Лісові правовідносини

ЛК України у ст. 2 визначає лісові відносини як суспільні відносини, які стосуються володіння, користування та розпоряджання лісами й спрямовуються на забезпечення охорони, відтворення та сталого використання лісових ресурсів з урахуванням екологічних, економічних, соціальних та інших інтересів суспільства.

Щодо сталого розвитку лісів слід пам'ятати, що 1992 р. на Міжнародній конференції ООН у Ріо-де-Жанейро була проголошена концепція сталого розвитку лісового господарства, основні положення якої відображено в таких документах, як «Агенда 21»¹⁸⁰ та «Ліс – принципова заява»¹⁸¹. У цих документах було проголошено, що всі країни повинні брати участь в озелененні Землі шляхом насадження та збереження лісів, мати право використовувати ліси для власного соціально-економічного розвитку на основі національної лісової політики, що відповідає принципам сталого розвитку, та створювати сталі структури виробництва й споживання, що забезпечують екологічно безпечне використання лісів; використання лісів має бути спрямоване на задоволення соціальних, економічних, екологічних, культурних і духовних потреб сучасного та майбутнього покоління; національні програми розвитку лісового господарства повинні забезпечувати захист унікальних лісів, що мають культурну, духовну, історичну та релігійну цінність; слід надавати допомогу тим країнам, що розвивають створення

¹⁷⁹ Попков М., Кожушко Е., Савущик Н. Лесоразведение в Украине: факты и иллюзии // Український лісовод: сайт. URL: http://lesovod.org.ua/webfm_send/21.

¹⁸⁰ Повестка дня на XXI век. Принята Конференцией ООН по окружающей среде и развитию, Рио-де-Жанейро, 3–14 июня 1992 года. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/agenda21.shtml.

¹⁸¹ Report of the United Nations Conference on Environment And Development (Rio de Janeiro, 3-14 June 1992): A/CONF.151/26 (Vol. III). URL: <http://www.un.org/documents/ga/conf151/aconf15126-3annex3.htm>.

нових і захист старих лісів, забезпечити планування екологічно безпечних технологій ведення лісового господарства; до планування треба залучати корінні народи, урядові й неурядові організації; торгівля лісовою продукцією повинна бути недискримінаційною (сприяти обробці лісоматеріалів на місцях); слід добиватися контролю за забрудненнями, що завдають шкоди лісам.

Безпосередньо нашої держави стосується стале управління лісами Карпат, про що Урядом України підписано відповідний протокол¹⁸².

Об'єктом лісових відносин є лісовий фонд України та окремі лісові ділянки. Поняття лісового фонду України та лісових ділянок було розглянуте у попередньому параграфі.

Суб'єктами лісових відносин є органи державної влади, органи місцевого самоврядування, юридичні особи та громадяни, які діють відповідно до чинного законодавства. Щодо перелічених суб'єктів слід пам'ятати, що поняття «громадяни» в цьому контексті є не зовсім вдалим, оскільки ліси можуть надаватися в користування також іноземним особам та особам без громадянства. Наприклад, право загального лісокористування не може бути обмежене для негромадян України. Система місцевого самоврядування визначена ст. 5 ЗУ «Про місцеве самоврядування в Україні»¹⁸³. Поняття юридичної особи розкривається у ст. 80 ЦК України.

Природний зв'язок різних природних об'єктів, включених до правового поняття «ліс», обумовлює багатоплановість лісових правовідносин і, як наслідок, необхідність залучення інших правових інститутів і галузей права для їх правового регулювання.

§ 4.4. Нормативно-правове регулювання лісових правовідносин

Лісове законодавство має давні, сталі традиції. І за часів дореволюційної Росії, і в радянський період на теренах України діяли численні акти, що регулювали порядок користування лісами, їх поновлення та охорону, боротьбу з браконьерством та інші питання охорони й використання лісів. Лісове законодавство можна віднести до так

¹⁸² Про підписання Протоколу про стале управління лісами до Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат: розпорядження КМ України від 18.05.2011 № 433-р // Урядовий кур'єр. 2011. № 95.

¹⁸³ Про місцеве самоврядування в Україні: закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. 1997. № 24. Ст. 170.

званих кодифікованих галузей екологічного права, оскільки його центральним актом є ЛК України.

Згідно з ЛК України лісові відносини в Україні регулюються Конституцією України, ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища», ЛК України й іншими законодавчими актами України, а також ухваленими відповідно до них нормативно-правовими актами.

Лісові відносини, що виникають у процесі використання землі, надр і вод, а також відносини щодо охорони, використання й відтворення рослинного та тваринного світу, не врегульовані ЛК України, регулюються відповідними законодавчими актами.

Правове регулювання Конституцією України лісових правовідносин відбувається шляхом визначення права власності українського народу на природні ресурси та інших загальних еколого-правових норм, передбачених Основним Законом.

Наступним щаблем регулювання лісових правовідносин є міжнародні нормативні акти. Деякі з них уже згадувалися у попередньому параграфі.

Регіональним міжнародним документом, стороною якого є Україна, є Рамкова конвенція про охорону та сталий розвиток Карпат¹⁸⁴, яку було підписано 22.05.2003 й ратифіковано Україною 07.04.2004¹⁸⁵, а датою набуття чинності є 04.01.2006. До цієї Конвенції існує окремий Протокол про збереження і стале використання біологічного та ландшафтного різноманіття, який також має багатоступеневий механізм набуття чинності¹⁸⁶. Його було підписано 19.06.2008, ратифіковано 04.09.2009, а чинності він набрав 28.04.2010.

¹⁸⁴ Рамкова конвенція про охорону та сталий розвиток Карпат від 22.05.2003 р. // Збірник поточного законодавства, нормативних актів, арбітражної та судової практики. 2004. № 22.

¹⁸⁵ Про ратифікацію Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат: закон України від 07.04.2004 № 1672-IV // Відомості Верховної Ради України. 2004. № 32. Ст. 383.

¹⁸⁶ Про подання на ратифікацію Верховною Радою України Протоколу про збереження і стале використання біологічного та ландшафтного різноманіття до Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат, підписаної у м. Києві 22 травня 2003 року: постанова КМ України від 29.07.2009 № 802 // Офіційний вісник України. 2009. № 58. Ст. 2040.

Сторони Конвенції визнали, що Карпати є унікальним природним скарбом визначної краси й екологічної цінності, важливим центром біорізноманіття, головним водозбором великих річок, необхідним середовищем існування та притулком для багатьох видів рослин і тварин, які опинилися під загрозою зникнення, а також найбільшою в Європі територією з незайманими лісами, та усвідомили, що Карпати є важливою частиною екологічного, економічного, культурного й рекреаційного довкілля та середовища існування в серці Європи, спільного для багатьох народів і країн.

Указану Конвенцію сторони ухвалили, усвідомлюючи важливість та екологічну, культурну і соціально-економічну цінність гірських регіонів, що спонукало Генеральну Асамблею ООН проголосити 2002 р. міжнародним роком гір і визнати важливість гірських регіонів, як це закріплено у розділі 13 (Сталий розвиток гірських регіонів) Декларації щодо довкілля та розвитку («Порядок денний на XXI століття», Ріо-де-Жанейро, 1992 р.), а також у Плані дій Світового самміту з проблем сталого розвитку із посиланням на Декларацію з питань довкілля та сталого розвитку в Карпатському і Дунайському регіонах (Бухарест, 2001 р.).

Іншим прикладом міжнародного акта в галузі лісового господарства може слугувати Меморандум про взаєморозуміння між Державним комітетом СРСР по лісу та Міністерством сільського і лісового господарства Італії стосовно співробітництва у галузі лісового господарства від 30 листопада 1989 р.

Схожа Угода між Держлісагентством України та Дирекцією з питань розвитку та співробітництва Швейцарії стосовно технічного співробітництва в рамках Швейцарсько-Українського проекту розвитку лісового господарства в Закарпатті «FOR-ZA»¹⁸⁷ здійснювалась в рамках ширшої угоди, ратифікованої ВР України¹⁸⁸. Сам проект

¹⁸⁷ Угода між Державним комітетом лісового господарства України та Дирекцією з питань розвитку та співробітництва Швейцарії стосовно технічного співробітництва в рамках Швейцарсько-Українського проекту розвитку лісового господарства в Закарпатті «FOR-ZA» від 29.11.2004 // Офіційний вісник України. 2004. № 52, ч. 2. Ст. 3500.

¹⁸⁸ Про ратифікацію Угоди між Урядом України і Урядом Швейцарської Конфедерації про технічне та фінансове співробітництво: закон України від 14.05.1999 № 665-XIV // Відомості Верховної Ради України. 1999. № 28. Ст. 235.

спрямовано на впровадження сталого, багатофункціонального управління лісовим господарством у Закарпатті з наданням особливої уваги заходам з охорони довкілля, попередження стихійних лих та поліпшення життєвого рівня місцевого населення.

Особливим прикладом міжнародного акта можуть бути «Принципи лісівництва», які не мають обов'язкової сили, а є заявою з викладенням принципів для глобального консенсусу стосовно раціонального використання, збереження та сталого розвитку всіх видів лісів, ухвалених Конференцією ООН з навколишнього середовища та розвитку у Ріо-де-Жанейро 14.06.1992.

Лісові відносини регулюються в першу чергу спеціальним кодифікованим нормативним актом – ЛК України, а також іншими законами й правовими актами України та локальними нормативними актами. ЛК України має пріоритет над іншим галузевим законодавством, серед іншого цивільним, і закріплює правило, відповідно до якого колізія норм лісового законодавства й норм інших правових актів вирішується на користь першого. Як результат цього має виконуватися правило щодо беззаперечної відповідності норм інших нормативних актів лісовому законодавству України.

Не применшуючи юридичного значення ЛК України, слід наголосити на тому, що розроблений він був відповідно до ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища».

ВР України, впроваджуючи державну політику заліснення територій та обмеження неконтрольованих рубок лісів, ухвалила ЗУ «Про мораторій на проведення суцільних рубок на гірських схилах в ялицево-букових лісах Карпатського регіону» (2000 р.)¹⁸⁹ та «Про мораторій на видалення зелених насаджень на окремих об'єктах благоустрою зеленого господарства м. Києва» (2010 р.)¹⁹⁰. Останній передбачає таке поняття, як «*ліс населеного пункту*», тобто лісовий масив або ділянку лісу, розташовані в межах населеного пункту. Цим ЗУ запроваджується мораторій строком на 5 років на видалення зелених насаджень на таких об'єктах благоустрою зеленого господарства м. Києва, як сквери, ботанічні сади, парки, лісопарки, рекреаційні зони та ліси міста. Раніше поняття *міських лісів* лише згадувалося без розкриття його суті в ЗУ «Про благоустрій населених пунктів» (2005 р.)¹⁹¹.

¹⁸⁹ Див.: Відомості Верховної Ради України. 2000. № 13. Ст. 99.

¹⁹⁰ Див.: Відомості Верховної Ради України. 2011. № 18. Ст. 121.

¹⁹¹ Див.: Відомості Верховної Ради України. 2005. № 49. Ст. 517.

ЗУ «Про особливості державного регулювання діяльності суб'єктів підприємницької діяльності, пов'язаної з реалізацією та експортом лісоматеріалів» (2005 р.)¹⁹² також можна віднести за його спрямованістю до двох попередніх, що стримують неконтрольоване хижацьке знищення лісів та вивезення їх за кордон. Він визначає особливий правовий режим експорту та реалізації лісо- та пиломатеріалів, зокрема передбачає заборону вивезення за межі митної території України лісоматеріалів та пиломатеріалів цінних та рідкісних порід дерев. Реалізація суб'єктами підприємницької діяльності лісоматеріалів та виготовлених із них пиломатеріалів, крім цінних та рідкісних порід дерев, допускається за наявності сертифіката про походження лісоматеріалів¹⁹³.

Наступними за юридичною силою є нормативні акти Президента України. Його указами затверджено Положення про Держлісагентство України¹⁹⁴ та перелік заходів щодо збереження та відтворення лісів і зелених насаджень¹⁹⁵. Слід вказати і розпорядження «Про вивчення стану ведення лісового господарства у Вінницькій, Івано-Франківській, Закарпатській, Львівській, Тернопільській і Чернівецькій областях» (2008 р.)¹⁹⁶.

Найбільш насиченою діяльністю щодо охорони та використання лісів відповідно до своєї компетенції займається Уряд України. Прикладом можуть бути постанови КМ України: «Про затвердження Правил рубок головного користування в гірських лісах Карпат» (2008 р.)¹⁹⁷, «Про затвердження Правил поліпшення якісного складу лісів» (2007 р.)¹⁹⁸, «Про врегулювання питань щодо спеціального використання лісових

¹⁹² Див.: Відомості Верховної Ради України. 2006. № 2–3. Ст. 34.

¹⁹³ Про затвердження форми Сертифіката про походження лісоматеріалів та виготовлених з них пиломатеріалів для здійснення експортних операцій та Інструкції щодо заповнення форми Сертифіката про походження лісоматеріалів та виготовлених з них пиломатеріалів для здійснення експортних операцій: наказ Держкомлісгоспу від 07.09.2007 № 528 // Офіційний вісник України. 2007. № 74. Ст. 2780.

¹⁹⁴ Про Положення про Державне агентство лісових ресурсів України: указ Президента України від 13.04.2011 № 458/2011 // Офіційний вісник України. 2011. № 29. Ст. 1264.

¹⁹⁵ Про деякі заходи щодо збереження та відтворення лісів і зелених насаджень: указ Президента України від 04.11.2008 № 995/2008 // Офіційний вісник Президента України. 2008. № 45. Ст. 1279.

¹⁹⁶ Див.: Офіційний вісник Президента України. 2008. № 31. Ст. 972.

¹⁹⁷ Див.: Офіційний вісник України. 2008. № 81. Ст. 2735.

¹⁹⁸ Див.: Офіційний вісник України. 2007. № 37. Ст. 1478.

ресурсів» (2007 р.)¹⁹⁹, якою затверджено Порядок спеціального використання лісових ресурсів та Порядок видачі спеціальних дозволів на використання лісових ресурсів, «Про затвердження Санітарних правил в лісах України» (1995 р.)²⁰⁰, «Про затвердження Порядку ведення державного лісового кадастру та обліку лісів» (2013 р.)²⁰¹, «Про затвердження Положення про державну лісову охорону» (2009 р.)²⁰², «Про затвердження такс для обчислення розміру шкоди, заподіяної лісу» (2008 р.).

Прикладом нормативного акта центрального органу виконавчої влади з питань охорони довкілля може слугувати наказ Мінприроди України від 13.04.2011 № 120 «Про затвердження розрахункових лісо-сік для постійних лісокористувачів Кіровоградської, Рівненської та Черкаської областей». Центральний орган виконавчої влади з питань забезпечення реалізації державної політики у сфері лісового та мисливського господарства – Держлісагентство України – видає листи, накази, рішення та затверджує плани.

До локальних нормативних актів слід віднести, наприклад, постанову Ради міністрів АРК від 27.04.2011 № 187 «Про затвердження заходів щодо забезпечення охорони лісів Автономної Республіки Крим від лісових пожеж на 2011–2015 роки», або подібне до нього й також на цю нагальну тему розпорядження Київської міської державної адміністрації від 12.04.2011 № 548 «Про заходи щодо охорони лісів від пожеж у 2011 році»²⁰³.

Сучасне лісове законодавство тісно взаємопов'язане із суміжними галузями законодавства, особливо щодо притягнення винних осіб до кримінальної, адміністративної, цивільної чи дисциплінарної відповідальності.

¹⁹⁹ Див.: Офіційний вісник України. 2007. № 39. Ст. 1550.

²⁰⁰ Див.: Зібрання постанов Уряду України. 1995. № 10. Ст. 253.

²⁰¹ Див.: Офіційний вісник України. 2007. № 46. Ст. 1885.

²⁰² Див.: Офіційний вісник України. 2009. № 71. Ст. 2447.

²⁰³ Див.: Хрещатик. 2011. Трав. № 69.

§ 4.5. Право власності на ліси

Згідно зі ст. 7 ЛК України, ліси, які знаходяться в межах території України, є об'єктами права власності Українського народу. Від імені українського народу права власника на ліси здійснюють органи державної влади й органи місцевого самоврядування в межах, визначених Конституцією України. Ліси можуть перебувати в державній, комунальній та приватній власності. Суб'єктами права власності на ліси є держава, територіальні громади, громадяни та юридичні особи.

У державній власності перебувають усі ліси України, крім лісів, що перебувають у комунальній або приватній власності. Право державної власності на ліси набувається та реалізується державою в особі КМ України, Ради міністрів АРК і місцевих державних адміністрацій відповідно до закону.

У комунальній власності перебувають ліси в межах населених пунктів, крім лісів, що перебувають у державній або приватній власності. У комунальній власності можуть перебувати й інші ліси, набуті або віднесені до об'єктів комунальної власності в установленому законом порядку²⁰⁴. Право комунальної власності на ліси реалізується територіальними громадами безпосередньо або через утворені ними органи місцевого самоврядування. Право комунальної власності на ліси набувається при розмежуванні в установленому законом порядку земель державної та комунальної власності, а також шляхом передачі земельних ділянок з державної власності в комунальну та з інших підстав, не заборонених законом.

Ліси в Україні можуть перебувати також у приватній власності. Суб'єктами права приватної власності на ліси є громадяни та юридичні особи України. Вони можуть безоплатно або за плату набувати у власність у складі угідь селянських, фермерських та інших господарств замкнені земельні лісові ділянки загальною площею до 5 га. Ця площа може бути збільшена в разі успадкування лісів згідно із законом. Зацікавлені особи можуть мати у власності ліси, створені ними на набутих у власність у встановленому порядку земельних ділянках деградованих і малопродуктивних угідь без обмеження їх площі.

²⁰⁴ Про затвердження Положення про створення та утримання буферних парків: рішення Київ. міської ради від 09.03.2006 № 172/3263 // Хрещатик. 2011. № 67.

Ліси, створені громадянами та юридичними особами на земельних ділянках, що належать їм на праві власності, перебувають у приватній власності цих громадян та юридичних осіб. Право приватної власності на ліси зацікавлених осіб України виникає з моменту одержання ними документів, що посвідчують право власності на земельну ділянку, та їх державної реєстрації. Документом, що посвідчує право приватної власності на ліси, є державний акт на право власності на землю, виданий на відповідну земельну ділянку. Це право підлягає державній реєстрації згідно із ЗУ «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень»²⁰⁵. Тобто в Україні існує правило – приватний власник землі є власником приватного лісу.

Таким чином, за загальним правилом на праві приватної власності може перебувати ліс, якщо він відповідає трьом критеріям:

- він перебуває у складі угідь селянських, фермерських та інших господарств (наприклад, сільськогосподарських кооперативів);
- лісова ділянка є замкненою;
- загальна площа земельної лісової ділянки не перевищує 5 га.

Так, відповідно до ч. 8 ст. 7 ЗУ «Про фермерське господарство» землі лісового фонду, що входять до складу сільськогосподарських угідь, не можуть передаватись у приватну власність для ведення фермерських господарств, за винятком невеликих – до 5 га – ділянок лісів у складі угідь фермерського господарства. Фермерське господарство має право здійснювати заліснення частини земель на земельній ділянці, що належить фермерському господарству чи його членові на праві приватної власності.

Однак ЗК України у п. 13 Розділу X Перехідні положення запроваджує обмеження на період до 1 січня 2015 р. щодо громадян та юридичних осіб, які можуть набувати права власності на землі сільськогосподарського призначення загальною площею до 100 га. Ця площа може бути збільшена у разі успадкування земельних ділянок за законом.

Це обмеження загальної площі сільськогосподарських земель, зокрема лісової ділянки, яка може належати на праві приватної власності, підкріплюється також положеннями ст. 325 ЦК України, яка прямо вказує на те, що законом може бути встановлене обмеження

²⁰⁵ Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: закон України від 01.07.2004 № 1952-IV // Відомості Верховної Ради України. 2004. № 51. Ст. 553.

розміру земельної ділянки, яка може перебувати у власності фізичної та юридичної особи.

В Україні поки що існує обмеження щодо права приватної власності на ліси іноземних громадян, осіб без громадянства та іноземних юридичних осіб. Відповідно до ЛК України ліси, отримані ними у спадщину, підлягають відчуженню протягом одного року. Прикладом застарілості цього положення та його неприйняття світовою спільнотою може бути Звіт робочої групи з питань вступу України до Світової організації торгівлі, у п. 31 якого вказується на те, що у відповідь на конкретне запитання представник України сказав, що іноземний інвестор не може володіти лісом в Україні, посилаючись на ст. 7 та 10 ЛК України²⁰⁶.

Громадяни та юридичні особи, у приватній власності яких є ліси, мають право:

- 1) власності на лісові ресурси та їх використання в порядку, визначеному ЛК України;
- 2) на відшкодування збитків у випадках, передбачених законом;
- 3) продавати або іншим шляхом відчужувати відповідно до закону земельну лісову ділянку;
- 4) споруджувати в установленому порядку виробничі та інші будівлі й споруди, необхідні для ведення лісового господарства та використання лісових ресурсів.

Громадяни та юридичні особи, які мають у приватній власності ліси, зобов'язані:

- 1) вести лісове господарство на основі матеріалів лісовпорядкування відповідно до ЛК України;
- 2) забезпечувати охорону, захист, відтворення та підвищення продуктивності лісових насаджень, посилення їх корисних властивостей та покращення родючості ґрунтів, виконувати інші заходи відповідно до вимог лісового законодавства;
- 3) дотримуватися правил і норм використання лісових ресурсів;
- 4) вести лісове господарство та використовувати лісові ресурси у способи, які не завдають шкоди навколишньому природному середовищу, забезпечують збереження корисних властивостей лісів і створюють сприятливі умови для їх охорони, захисту та відтворення;

²⁰⁶ Протокол про вступ України до Світової організації торгівлі (продовження): від 05.02.2008 // Офіційний вісник України. 2010. № 33–34. Ст. 970.

5) вести первинний облік лісів, надавати в установленому законодавством порядку статистичну звітність та інформацію про стан лісів і використання лісових ресурсів;

б) забезпечувати охорону типових та унікальних природних комплексів та об'єктів, рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тваринного й рослинного світу, рослинних угруповань, сприяти формуванню екологічної мережі відповідно до природоохоронного законодавства.

Ці переліки не є вичерпними, і законодавством можуть бути передбачені й інші права та обов'язки громадян і юридичних осіб, які мають у приватній власності ліси.

Право приватної власності на ліси припиняється в разі припинення права власності на земельну лісову ділянку у випадках і в порядку, встановлених законом. Припинення права власності на ліси в разі добровільної відмови власника від права власності на земельну лісову ділянку на користь держави або територіальної громади здійснюється за його заявою до відповідного органу в установленому законом порядку.

§ 4.6. Право користування лісами, лісові сервітути

Право користування лісами в Україні здійснюється в порядку ***постійного*** та ***тимчасового*** користування.

Інститут оренди лісів в Україні відсутній. Це пояснюється тим, що навіть теоретично оренда земельної ділянки лісового фонду «для ведення лісового господарства» – це нонсенс із точки зору строків та цільового використання лісів. Максимальний строк дії договору оренди землі, як відомо із ЗУ «Про оренду землі»²⁰⁷, визначається за згодою сторін, але не може перевищувати 50 років.

Найнижчий вік рубки у соснових насадженнях в експлуатаційних лісах в Україні становить 81 рік. Тому «для ведення лісового господарства» з комерційної точки зору доцільно орендувати ділянку з насадженнями дерев віком десь після 40–50 років, коли більшість «некомерційних» (неприбуткових) рубок закінчується, і можна «вести господарство» прибутково, для чого рубати, рубати й ще раз рубати.

²⁰⁷ Про оренду землі: закон України від 06.10.1998 № 161-XIV // Відомості Верховної Ради України. 1998. № 46–47. Ст. 280.

От тільки не зовсім зрозуміло, яка скрута змусить орендодавця, який до цього півстоліття працював собі у збиток, насаджував і доглядав лісові угіддя, перейнятися ідеєю такої оренди. Тому нині в державі практично не існує оренди «для ведення лісового господарства». Необхідних умов для довгострокових «концесій» у малолісній Україні теж немає. Отже, такий вид оренди може бути тільки перехідною формою користування, що запроваджується у період зміни форм власності на ліси. У ринковому світі таку «оренду» називають «продажем лісу на пні». Ключове слово «продаж» передбачає конкурентні засади, тобто лісові торги. Між іншим, лісові торги та продаж лісу «на пні» згадуються ще в ЛК УРСР 1926 р. у розділі «Про користування лісом»²⁰⁸.

Отже, ми розглядаємо два види лісокористування – постійне та тимчасове. Постійне поділяють на дві категорії, і це обумовлюється тим, що ліси можуть розташовуватись на землях державної або комунальної власності, отже, відповідно, підпорядковуватися їх правовому режиму. Тому і право постійного користування лісами посвідчується державним актом на право постійного користування земельною ділянкою. Фізичні особи не можуть отримати у постійне лісокористування лісові ділянки, як не можуть і отримати земельну ділянку на праві постійного лісокористування.

У постійне користування ліси на землях державної власності для ведення лісового господарства без установлення строку надаються спеціалізованим державним лісогосподарським підприємствам, іншим державним підприємствам, установам та організаціям, у яких створено спеціалізовані лісогосподарські підрозділи. Відповідно, у постійне користування ліси на землях комунальної власності для ведення лісового господарства без установлення строку надаються спеціалізованим комунальним лісогосподарським підприємствам, іншим комунальним підприємствам, установам та організаціям, у яких створено спеціалізовані лісогосподарські підрозділи.

Ліси надаються у постійне користування на підставі рішення органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування, ухваленого в межах їхніх повноважень за погодженням з органами виконавчої влади з питань лісового господарства та з питань охорони навколишнього

²⁰⁸ Сторожук В. Земельне vs лісове право // Український лісовод: сайт. URL: <http://www.lesovod.org.ua/node/183>.

природного середовища АРК, територіальними органами центральних органів виконавчої влади з питань лісового господарства та з питань охорони навколишнього природного середовища.

Так, Рівненська обласна державна адміністрація 25.06.2009 видала розпорядження № 232 «Про надання в постійне користування земельних ділянок для ведення лісового господарства». Згідно з поданим юридичною особою проектом землеустрою щодо відведення земельних ділянок та враховуючи погодження відповідних державних інспектуючих організацій, Рівненською райдержадміністрацією, відповідно до п. 7 ст. 13 ЗУ «Про місцеві державні адміністрації»²⁰⁹, п. 12 Перехідних положень і ст. 17, 57, 122, 123, 125, 126, 186 ЗК України, ст. 50, 55 ЗУ «Про землеустрій»²¹⁰, ст. 17, 31 ЛК України, постанови КМ України «Про затвердження Порядку розроблення проектів землеустрою щодо відведення земельних ділянок»²¹¹ було затверджено проект землеустрою щодо відведення земельних ділянок у постійне користування державному підприємству «Клеванське лісове господарство».

Об'єктами тимчасового користування можуть бути всі ліси, що перебувають у державній, комунальній або приватній власності.

Тимчасове користування лісами може бути довгостроковим (строком від одного до п'ятдесяти років, далі – ДТК) і короткостроковим (строком до одного року, далі – КТК). Тимчасовий лісокористувач не має права передавати лісові ділянки в тимчасове користування іншим особам.

Для розуміння сутності інституту ДТК лісами насамперед необхідно ґрунтовно висвітлити базові поняття «лісові ділянки» та «земельні лісові ділянки», якими оперує ЛК України. Знання відмінностей між ними допоможе глибше зрозуміти сутність ДТК.

Як уже згадувалося, лісова ділянка відрізняється за правовим статусом від земельної лісової ділянки за такими ознаками:

²⁰⁹ Про місцеві державні адміністрації: закон України від 09.04.1999 № 586-IV // Відомості Верховної Ради України. 1999. № 20–21. Ст. 190.

²¹⁰ Про землеустрій: закон України від 22.05.2003 № 858-IV // Відомості Верховної Ради України. 2003. № 36. Ст. 282.

²¹¹ Про затвердження Порядку розроблення проектів землеустрою щодо відведення земельних ділянок: постанова КМ України від 26.05.2004 № 677 // Офіційний вісник України. 2004. № 21. Ст. 1425.

а) лісова ділянка виділяється у користування, а земельна – надається у користування;

б) лісова ділянка виділяється виключно відповідно до вимог ЛК України, а надання земельних лісових ділянок регулюється ЗК України; слід особливо наголосити, що *виділення лісових ділянок у ДТК не може врегульовуватися земельним законодавством*, оскільки це об'єкт виключно лісових правовідносин;

в) лісова ділянка виділяється не тільки для ведення лісового господарства взагалі, цей термін застосовується щодо використання лісових ресурсів, натомість цільове призначення земельної лісової ділянки лише опосередковано пов'язується з використанням лісових ресурсів, розташованих на ній;

г) лісова ділянка ніколи не вилучається у постійного землекористувача (який одночасно є постійним лісокористувачем), тоді як земельна лісова ділянка як окремий об'єкт земельних правовідносин може вилучатися й надаватися іншому землекористувачеві (власнику)²¹².

ДКТ лісами – це базоване на договорі строкове платне використання лісових ділянок, які виділяються для потреб мисливського господарства, культурно-оздоровчих, рекреаційних, спортивних, туристичних та освітньо-виховних цілей і проведення науково-дослідних робіт. Воно здійснюється без вилучення земельних ділянок у постійних користувачів лісами на підставі рішення відповідних органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, ухваленого в межах їхніх повноважень за погодженням із постійними користувачами лісами й органом виконавчої влади з питань лісового господарства АРК або територіальними органами центрального органу виконавчої влади з питань лісового господарства.

Довгострокове тимчасове користування лісами приватної власності здійснюється без вилучення земельних ділянок шляхом укладення між власником лісів та тимчасовим лісокористувачем договору, який підлягає реєстрації в органі виконавчої влади з питань лісового госпо-

²¹² Аналіз правової регламентації довгострокового тимчасового користування лісами: забезпечення прав громадян на користування лісовими ресурсами, корупційні ризики та попередження порушень лісового законодавства. Київ, 2010. URL: http://www.fleg.org.ua/fileadmin/user_upload/ufs/04.%20Program%20Information/4.02%20Program%20Components/4.02.02%20Legislation/4.02.02.Analysis_Storchous_UKR.pdf.

дарства АРК або територіальних органах центрального органу виконавчої влади з питань лісового господарства.

Короткострокове тимчасове користування (КТК) лісами для заготівлі другорядних лісових матеріалів, побічних лісових користувань та інших потреб, передбачених ЛК України, здійснюється без вилучення земельних ділянок у власника лісів, постійного лісокористувача на підставі спеціального дозволу, що видається власником лісів, постійним лісокористувачем підприємствам, установам, організаціям, громадянам України, іноземцям, особам без громадянства й іноземним юридичним особам.

Суб'єктами правовідносин тимчасового користування лісами є:

- власники лісів або уповноважені ними особи;
- підприємства, установи, організації та громадяни України, іноземці, особи без громадянства й іноземні юридичні особи.

Наведемо приклад локального нормативного акта, який дозволяє надання лісової ділянки в ДТК. Так, Миколаївська обласна державна адміністрація 21.04.2008 видала розпорядження № 157-р «Про надання лісової ділянки в довгострокове тимчасове користування ПП «ААС» відповідно до ст. 2, 13, 21 ЗУ «Про місцеві державні адміністрації» та ст. 18, 31, 67, 68 і 74 ЛК України, розглянувши матеріали щодо надання приватному підприємству «ААС» у ДТК лісової ділянки для рекреаційних цілей з метою надання пляжних послуг. Ураховуючи погодження постійного користувача й територіального органу центрального органу виконавчої влади з питань лісового господарства, приватному підприємству «ААС» було надано лісову ділянку площею 8,75 га у ДТК лісовою ділянкою за рахунок земель лісового фонду, що перебувають у постійному користуванні ДП «Очаківське лісомисливське господарство» в урочищі «Коблеве» кв. 35 вид. 23, кв. 36 вид. 17, кв. 37 вид. 13, кв. 38 вид. 23, кв. 39 вид. 18 Березанського лісництва, для рекреаційних цілей з метою надання пляжних послуг строком на 49 років.

Постійні лісокористувачі мають: право самостійно господарювати в лісах, виключне право на заготівлю деревини, право власності на заготовлену ними продукцію та доходи від її реалізації, право на відшкодування збитків у випадках, передбачених законодавством, право здійснювати відповідно до законодавства будівництво доріг, спорудження жилих будинків, виробничих та інших будівель і споруд, необхідних для ведення лісового господарства.

Тимчасові лісокористувачі на умовах ДТК мають право: здійснювати господарську діяльність у лісах з дотриманням умов договору; за погодженням із власниками лісів і постійними лісокористувачами в установленому порядку зводити тимчасові будівлі та споруди, необхідні для ведення господарської діяльності; отримувати продукцію та доходи від її реалізації.

Особливий перелік прав мають також *тимчасові лісокористувачі на умовах КТК*, зокрема вони *мають право:* здійснювати використання лісових ресурсів з додержанням вимог спеціального дозволу; за погодженням із власниками лісів, постійними лісокористувачами у встановленому порядку споруджувати тимчасові будівлі та споруди, необхідні для зберігання та первинної обробки заготовленої продукції; власності на заготовлену ними в результаті використання лісових ресурсів продукцію та доходи від її реалізації; на відшкодування збитків у випадках, передбачених законодавством. Разом із тим вони *зобов'язані:* здійснювати використання лісових ресурсів за встановленими правилами і нормами; вести роботи у способи, які забезпечують збереження оздоровчих і захисних властивостей лісів, а також створюють сприятливі умови для охорони, захисту та відтворення лісів, охорони типових та унікальних природних комплексів та об'єктів, рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тваринного і рослинного світу; своєчасно вносити плату за використання лісових ресурсів; не порушувати прав інших лісокористувачів.

Чинним на сьогодні ЛК України, а саме ст. 19, передбачено, що *постійні лісокористувачі зобов'язані:* забезпечувати охорону, захист, відтворення, підвищення продуктивності лісових насаджень, посилення їхніх корисних властивостей, підвищення родючості ґрунтів, уживати інших заходів відповідно до законодавства на основі принципів сталого розвитку; дотримуватися правил і норм використання лісових ресурсів; вести лісове господарство на основі матеріалів лісовпорядкування, здійснювати використання лісових ресурсів у способи, які забезпечують збереження оздоровчих і захисних властивостей лісів, а також створюють сприятливі умови для їх охорони, захисту та відтворення; вести первинний облік лісів; дотримуватися встановленого законодавством режиму використання земель; забезпечувати охорону типових і унікальних природних комплексів та об'єктів, рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів

тваринного та рослинного світу, рослинних угруповань, сприяти формуванню екологічної мережі відповідно до природоохоронного законодавства; забезпечувати безперешкодний доступ до об'єктів електромереж та інших інженерних споруд, які проходять через лісову ділянку, для їх обслуговування.

Тимчасові *лісокористувачі* на умовах ДКТ згідно зі ст. 20 ЛК України *повинні*: приступати до використання лісів у строки, встановлені договором; виконувати встановлені обмеження (обтяження) в обсязі, передбаченому законом і договором; дотримуватися встановленого законодавством режиму використання земель; вести роботи у способи, які забезпечують збереження оздоровчих і захисних властивостей лісів, а також створюють сприятливі умови для охорони, захисту й відтворення типових та унікальних природних комплексів та об'єктів, рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тваринного й рослинного світу; сприяти формуванню екологічної мережі; своєчасно вносити плату за використання лісових ресурсів; не порушувати прав інших лісокористувачів.

Лісове законодавство також може передбачати й інші права та обов'язки і щодо постійних, і щодо тимчасових лісокористувачів як на умовах ДТК, так і на умовах КТК.

Підставами *припинення права постійного користування лісами* є: припинення права користування земельною лісовою ділянкою у випадках і порядку, встановлених законом; використання лісових ресурсів у способи, які завдають шкоду навколишньому природному середовищу, не забезпечують збереження оздоровчих, захисних та інших корисних властивостей лісів, негативно впливають на їх стан і відтворення; використання лісової ділянки не за цільовим призначенням.

Право тимчасового користування лісами припиняється в разі: добровільної відмови від використання лісових ресурсів; закінчення строку, на який було надане право використання лісових ресурсів; припинення діяльності лісокористувачів, яким було надане право використання лісових ресурсів; порушення правил, норм та умов спеціальних дозволів на використання лісових ресурсів; використання лісових ресурсів у способи, які негативно впливають на стан і відтворення лісів, призводять до погіршення навколишнього природного середовища; порушення встановлених строків справляння збору за використання лісових ресурсів; використання лісової ділянки не за цільовим призна-

ченням; невідшкодування в установленому порядку збитків, заподіяних лісовому господарству внаслідок порушень лісового законодавства та невиконання вимог щодо усунення виявлених недоліків.

Припинення права використання лісових ресурсів здійснюється в установленому порядку шляхом анулювання лісорубного квитка або лісового квитка тими органами, які їх видали. Законом можуть бути передбачені й інші випадки припинення права використання лісових ресурсів.

Окремим новим порівняно з радянською добою правовим інститутом лісового права України є *лісові сервітути*. Це право на обмежене платне або безоплатне користування чужою земельною лісовою ділянкою.

Сервітути (від латинського слова *servitutes*) – речові права на чужу річ, що забезпечують повне або часткове користування річчю та нероздільно пов'язані з певною земельною ділянкою або з окремою особою. За часів Давнього Риму було закріплено окремий лісовий сервітут (*servitus silvae caeduae*) – право брати дрова (ліс) у чужому лісі²¹³. Сутність правового інституту сервітуту полягає в тому, що хтось чогось зазнає або (чогось) не робить²¹⁴.

На правах сервітутів у підданську (кріпосну) добу на західноукраїнських територіях селяни користувалися спільно з поміщиками лісами, пасовищами, лугами та іншими угіддями. Земельна реформа 1848 р. на українських землях Австро-Угорщини, що скасувала підданство, не врегулювала справи власності на ліси й пасовища (селянам передавалися лише орні землі), тому дідичі (поміщики) обстоювали далі своє виключне на них право та вимагали від селян за користування ними оплату грошима або відробітками, що спричиняло суперечки сільських громад із панськими дворами, а часто – й селянські бунти. Тому вже з 5 липня 1853 р. цісарський патент запровадив викуп та регуляцію сервітутів. Ліквідація сервітутів (її проводили спеціальні комісії) тяглася до 1890 р. (інколи й довше). Селянські сервітути в Галичині (без Закарпаття та Буковини) було викуплено частково грошима (за 1238742 флоринів), частково – так званими еквівалентами, тобто селянам (зазвичай сільським громадам) відступлено у власність 94060 га лісу й 67018 га пасовищ (у Галичині). У процесах з

²¹³ Бартошек М. Римское право: понятия, термины, определения. М.: Юрид. лит., 1989. С. 296.

²¹⁴ Там само. С. 425.

дідичами з ініційованих громадянами 30733 сервітутових справ сервітутові комісії відкинули 11205, а в інших випадках визначили громадам мізерні відшкодування або надто малі ділянки лісу чи пасовищ, що далеко не перекривало попередні можливості. У деяких околицях, зокрема Ігирських, була проведена регуляція подальшого сервітутового користування – на просторі 942584 га лісів і 2354 га пасовищ. Приблизно так само було налагоджено справу сервітутів на Буковині й Закарпатті. За угорським законом 1853 р. селяни могли викуповувати сервітути.

На українських землях у Російській імперії після скасування кріпацтва у 1861 р. сервітутові землі (головним чином пасовища та сіножаті) було залишено у спільному користуванні селян і поміщиків, але указом Сенату 1886 р. вирішено ці землі повністю ввести до поміщицького землеволодіння, що давало поміщикам значну користь із селянських відробітків та оплат за користування ними²¹⁵.

Сьогодні сервітут являє собою один із видів речових прав на чуже майно (ст. 395 ЦК України). Право користування чужим майном (сервітут) може бути встановлене щодо земельної ділянки (ст. 401 ЦК України), інших природних ресурсів (земельний сервітут) або іншого нерухомого майна для задоволення потреб інших осіб, які не можуть бути задоволені в інші способи. Сервітут може належати власникові (володільцеві) сусідньої земельної ділянки, а також іншій, конкретно визначеній особі (особистий сервітут).

ЗК України у ст. 98 розкриває зміст права сучасного земельного сервітуту – це право власника або землекористувача земельної ділянки на обмежене платне або безоплатне користування чужою земельною ділянкою (ділянками). Земельні сервітути можуть бути постійними та строковими (це положення застосовується також і для лісової ділянки). Установлення земельного сервітуту не веде до позбавлення власника земельної ділянки, щодо якої встановлено земельний сервітут, прав володіння, користування та розпорядження нею.

Наступна стаття ЗК України передбачає види права земельного сервітуту. Власники або землекористувачі земельних ділянок можуть вимагати встановлення таких земельних сервітутів: право проходу та проїзду на велосипеді, право проїзду наявним шляхом на транспорт-

²¹⁵ Витанович І. Сервітути // Енциклопедія українознавства: у 10 т./голов. ред. В. Кубійович (1954–1989). Т. 7. Л., 1998. С. 2753–2754.

ному засобі, право прокладання та експлуатації ліній електропередачі, зв'язку, трубопроводів та інших лінійних комунікацій, право прокладати на свою земельну ділянку водопровід із чужої природної водойми або через чужу земельну ділянку та інші земельні сервітути.

Положення ЦК та ЗК України застосовуються до лісових сервітутів у частині, що не суперечить вимогам ЛК України.

Відповідно до лісового сервітуту фізичні особи мають право вільно перебувати в лісах державної та комунальної власності, якщо інше не передбачено законом, хоча це право було і раніше закріплене за громадянами інститутом загального природокористування відповідно до ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища».

Права власників лісів або лісокористувачів можуть бути обмежені на користь інших зацікавлених осіб на підставі закону, договорів, заповіту або за рішенням суду.

Установлення лісового сервітуту не веде до позбавлення власника земельної лісової ділянки, щодо якої встановлено лісовий сервітут, права володіння, користування та розпоряджання нею, а користувача – права володіння або користування.

Лісовий сервітут здійснюється у спосіб, найменш обтяжливий для власника лісів або користувача земельної лісової ділянки, щодо якої його установили.

Лісові сервітути підлягають державній реєстрації згідно із ЗУ «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень».

§ 4.7. Державне регулювання та управління у сфері лісових відносин

Головним завданням державного регулювання та управління у сфері лісових відносин є забезпечення ефективної охорони, належного захисту, раціонального використання й відтворення лісів. Державне регулювання та управління у сфері лісових відносин здійснюється шляхом формування та визначення основних напрямів державної політики у сфері лісових відносин; визначення законом повноважень органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування; установлення відповідно до закону порядку й правил у сфері охорони, захисту, використання та відтворення лісів; здійснення державного контролю за охороною, захистом, використанням і відтворенням лісів.

Державне регулювання й управління у сфері лісових відносин здійснюють такі органи державної влади: ВР України, КМ України, Держлісагентство України, Мінприроди України, Рада міністрів АРК, обласні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації, районні державні адміністрації та сільські, селищні, міські ради.

ВР України у сфері лісових відносин: визначає засади державної політики у сфері лісових відносин, ухвалює закони щодо регулювання відносин у цій сфері, затверджує загальнодержавні програми з охорони, захисту, використання та відтворення лісів, вирішує інші питання у сфері лісових відносин відповідно до Конституції України. Так, окремим ЗУ затверджено «Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року». Раніше постановою ВР України були затверджені «Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки» (1998 р.).

Відповідно до ЛК України *КМ України* у сфері лісових відносин: забезпечує реалізацію державної політики у цій сфері – спрямовує та координує діяльність органів виконавчої влади щодо організації охорони, захисту, використання та відтворення лісів; забезпечує розроблення та виконання загальнодержавних програм з охорони, захисту, використання та відтворення лісів; затверджує державні програми з охорони, захисту, використання та відтворення лісів; передає у власність, надає в постійне користування для нелісогосподарських потреб земельні лісові ділянки площею більше 1 га, що перебувають у державній власності; ухвалює рішення про обмеження або тимчасове припинення діяльності підприємств, установ та організацій у разі порушення ними природоохоронного та лісового законодавства; вирішує інші питання у сфері лісових відносин відповідно до Конституції України та законів України.

КМ України є вищим органом у системі органів виконавчої влади. Він здійснює виконавчу владу безпосередньо та через міністерства, інші центральні органи виконавчої влади, Раду міністрів АРК та місцеві державні адміністрації, спрямовує та координує роботу цих органів. КМ України відповідальний перед Президентом України та підконтрольний і підзвітний ВР України у межах, передбачених ст. 85, 87 Конституції України. Діяльність Уряду регламентується ЗУ «Про Кабінет Міністрів України», в якому передбачено основні завдання та повноваження в галузі охорони довкілля, зокрема і лісів.

Повноваження *Держлісагентства України* у сфері лісових відносин передбачені ст. 28 ЛК України, а також Положенням, затвердженим указом Президента України. У ньому визначено такі основні завдання Держлісагентства України: внесення пропозицій щодо формування державної політики у сфері лісового й мисливського господарства та реалізація державної політики у сфері лісового та мисливського господарства. Держлісагентство України є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується та координується КМ України через міністра аграрної політики та продовольства України, входить до системи центральних органів виконавчої влади й забезпечує реалізацію державної політики у сфері лісового та мисливського господарства.

Наразі керівники галузі лісового господарства України намагаються врешті-решт перевести до свого підпорядкування окремі лісові масиви, що перебувають у сфері управління Мінагропрому та Міноборони. Актуальність проблеми полягає в тому, що на сьогодні у підпорядкуванні Держлісагентства України перебуває лише 68 % загальної площі земель лісового фонду України, тоді як 17 % лісів підпорядковано Мінагрополітики, 2 % – Міноборони, 13 % – іншим відомствам, зокрема Мінінфраструктури, Мінприроди, МНС, а також визначено як землі запасу, комунальні ліси тощо. Неузгодженість між розпорядниками призводить до того, що лісові масиви взагалі перебувають без нагляду та поза увагою представників влади. Як наслідок виникають проблеми незаконних вирубок лісового фонду країни, злочинного неконтрольованого браконьєрства й головне – лісових пожеж. Крім того, ані Мінагрополітики, ані Міноборони не займаються лісорозведенням та лісовідтворенням²¹⁶.

Мінприроди України є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади у формуванні та забезпеченні реалізації державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища, екологічної та у межах своєї компетенції біологічної, генетичної та радіаційної безпеки, поводження з відходами, пестицидами та агрохімікатами, раціонального використання, відтворення та охорони

²¹⁶ Держлісагентство готове взяти в своє управління окремі лісові масиви Мінагропроду та Міноборони/Прес-служба Держ. агентства ліс. ресурсів // Урядовий портал: єдиний веб-портал органів викон. влади України. 21.06.2011. URL: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=244344533.

природних ресурсів, зокрема, лісів і рослинного світу, а також у сфері здійснення державного нагляду (контролю) за додержанням вимог законодавства про охорону навколишнього природного середовища, раціональне використання, відтворення й охорону природних ресурсів.

Мінприроди у сфері раціонального використання, відтворення та охорони об'єктів тваринного й рослинного світу, біо- та ландшафтного різноманіття, формування, збереження та використання екологічної мережі й у межах своєї компетенції біологічної та генетичної безпеки, відтворення та охорони земель забезпечує установлення нормативів спеціального використання природних рослинних ресурсів, погодження та затвердження розрахункових лісосік, а також затверджує розрахункові лісосіки заготовлі деревини у порядку рубок головного користування й погоджує матеріали лісовпорядкування. У сфері контролю за дотриманням природоохоронного законодавства воно забезпечує нормативно-правове регулювання з питань здійснення державного контролю за додержанням правил у сфері лісокористування, мисливського впорядкування та режимів рибогосподарської експлуатації.

Рада міністрів АРК, обласні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації у сфері лісових відносин у межах своїх повноважень на їхній території:

1) забезпечують реалізацію державної політики у сфері лісових відносин;

2) беруть участь у розробленні та забезпеченні виконання регіональних (місцевих) програм з охорони, захисту, використання та відтворення лісів;

3) здійснюють контроль за додержанням законодавства у сфері лісових відносин;

4) передають у власність, надають у постійне користування для ведення лісового господарства земельні лісові ділянки, що перебувають у державній власності, на відповідній території;

5) передають у власність, надають у постійне користування для нелісгосподарських потреб земельні лісові ділянки площею до 1 га, що перебувають у державній власності, на відповідній території, а також у межах міст республіканського (АРК) й обласного значення та припиняють права користування ними;

6) ухвалюють рішення про виділення в установленому порядку для довгострокового тимчасового користування лісами лісових ділянок,

що перебувають у державній власності, на відповідній території, а також у межах міст обласного та республіканського (АРК) значення;

7) обмежують або тимчасово припиняють діяльність підприємств, установ та організацій у разі порушення ними лісового законодавства в порядку, передбаченому законодавством;

8) забезпечують здійснення заходів щодо охорони та захисту лісів, ліквідації наслідків стихійних явищ і лісових пожеж, залучають у встановленому порядку до цих робіт населення, транспортні й інші технічні засоби та обладнання, забороняють відвідування лісів населенням і в'їзд до них транспортних засобів у період високої пожежної небезпеки в порядку, передбаченому законодавством;

9) установлюють ліміт використання лісових ресурсів під час заготівлі другорядних лісових матеріалів та здійснення побічних лісових користувань;

10) установлюють максимальні норми безоплатного збору дикорослих трав'яних рослин, квітів, ягід, горіхів, грибів тощо;

11) вирішують інші питання у сфері лісових відносин відповідно до закону.

Місцеві державні адміністрації діють у межах ЗУ «Про місцеві державні адміністрації»²¹⁷. Вони в межах, визначених Конституцією України та ЗУ, здійснюють на відповідних територіях державний контроль за використанням та охороною лісів. Місцева державна адміністрація розробляє та забезпечує виконання затверджених у встановленому законом порядку програм раціонального використання лісів, що перебувають у державній власності.

Районні державні адміністрації у сфері лісових відносин на їхній території: забезпечують реалізацію державної політики у сфері лісових відносин; беруть участь у розробленні та забезпеченні виконання регіональних (місцевих) програм з охорони, захисту, використання та відтворення лісів, передають у власність, надають у постійне користування для нелісгосподарських потреб земельні лісові ділянки площею до 1 га, що перебувають у державній власності, у межах сіл, селищ чи міст районного значення та припиняють права користування ними; ухвалюють рішення про виділення в установленому порядку для довгострокового тимчасового користування лісами лісових ділянок, що перебувають у державній власності, у межах сіл, селищ, міст

²¹⁷ Про місцеві державні адміністрації: закон України від 09.04.1999 № 586-XIV // Відомості Верховної Ради України. 1999. № 20–21. Ст. 190.

районного значення; беруть участь у здійсненні заходів щодо охорони й захисту лісів, ліквідації наслідків стихійних явищ і лісових пожеж, залучають у встановленому порядку до цих робіт населення, транспортні й інші технічні засоби та обладнання; вносять у встановленому порядку пропозиції про обмеження або тимчасове припинення діяльності підприємств, установ та організацій у разі порушення ними лісового законодавства; вирішують інші питання у сфері лісових відносин відповідно до закону.

Сільські, селищні, міські ради у сфері лісових відносин на відповідній території передають у власність, надають у постійне користування земельні лісові ділянки, що перебувають у комунальній власності, в межах сіл, селищ чи міст і припиняють права користування ними; ухвалюють рішення про виділення в установленому порядку для довгострокового тимчасового користування лісами лісових ділянок, що перебувають у комунальній власності, в межах сіл, селищ чи міст і припиняють права користування ними; беруть участь у здійсненні заходів щодо охорони й захисту лісів, ліквідації наслідків стихійних явищ і лісових пожеж, залучають у встановленому порядку до цих робіт населення, транспортні й інші технічні засоби та обладнання; організовують благоустрій лісових ділянок і культурно-побутове обслуговування відпочиваючих у лісах, що використовуються для цих цілей; установлюють порядок використання коштів, що виділяються з місцевого бюджету на ведення лісового господарства; вирішують інші питання у сфері лісових відносин відповідно до закону.

Місцеве самоврядування в Україні регулюється спеціальним ЗУ «Про місцеве самоврядування в Україні». Зокрема, в ньому передбачено, що до відання виконавчих органів сільських, селищних і міських рад належать делеговані повноваження щодо здійснення контролю за дотриманням земельного та природоохоронного законодавства, використанням та охороною земель, природних ресурсів загальнодержавного та місцевого значення й відтворенням лісів.

Виключно на пленарних засіданнях *обласних рад* вирішується питання про віднесення лісів до категорії захисності, а також про поділ лісів за розрядами такс у випадках і в порядку, передбачених законом. Обласні ради делегують обласним державним адміністраціям повноваження підготовки проектів рішень про віднесення лісів до категорії захисності, а також про поділ лісів за розрядами такс у випадках і в порядку, передбачених законом.

§ 4.8. Організація лісового господарства

Організація лісового господарства має своїм завданням забезпечувати ведення лісового господарства на засадах сталого розвитку з урахуванням природних та економічних умов, цільового призначення, лісорослинних умов, породного складу лісів, а також функцій, які вони виконують. Організація лісового господарства передбачає:

- 1) розроблення та затвердження в установленому законом порядку нормативно-правових актів із ведення лісового господарства;
- 2) поділ лісів на категорії залежно від основних виконуваних ними функцій, виділення *особливо захисних* лісових ділянок;
- 3) устанавлення віку стиглості деревостанів, норм використання лісових ресурсів;
- 4) проведення лісовпорядкування;
- 5) ведення державного лісового кадастру, обліку лісів;
- 6) ведення моніторингу лісів;
- 7) проведення лісової сертифікації;
- 8) здійснення інших організаційно-технічних заходів згідно з основними вимогами до ведення лісового господарства, визначеними законодавством.

Нормативно-правові акти з ведення лісового господарства встановлюють порядок і вимоги до системи заходів з охорони, захисту, використання й відтворення лісів, комплекс якісних та кількісних показників і параметрів, що забезпечують регулювання діяльності у цій галузі. ЛК України у ст. 37 містить перелік питань, що регулюються нормативно-правовими актами з ведення лісового господарства:

- 1) поділ лісів на категорії залежно від значення та основних виконуваних ними функцій;
- 2) проведення рубок головного користування;
- 3) організація лісовпорядкування;
- 4) ведення державного лісового кадастру, обліку й моніторингу лісів;
- 5) організація та проведення лісової сертифікації;
- 6) заготівля другорядних лісових матеріалів і здійснення побічних лісових користувань;
- 7) використання корисних властивостей лісів для культурно-оздоровчих, рекреаційних, спортивних, туристичних та освітньо-виховних цілей, потреб мисливського господарства та проведення науково-дослідних робіт;

- 8) відновлення лісів і лісорозведення;
- 9) здійснення заходів щодо підвищення продуктивності, поліпшення якісного складу лісів;
- 10) здійснення охорони лісів від пожеж;
- 11) здійснення захисту лісів від шкідників і хвороб.

Цей перелік не є вичерпним, і тому законами й іншими нормативно-правовими актами можуть регулюватися інші питання ведення лісового господарства.

Ліси України за екологічним і соціально-економічним значенням та залежно від основних виконуваних ними функцій поділяються на такі категорії:

- 1) захисні ліси (виконують переважно водоохоронні, ґрунтозахисні та інші захисні функції);
- 2) рекреаційно-оздоровчі ліси (виконують переважно рекреаційні, санітарні, гігієнічні та оздоровчі функції);
- 3) ліси природоохоронного, наукового й історико-культурного призначення (виконують особливі природоохоронні, естетичні, наукові функції тощо);
- 4) експлуатаційні ліси.

Ліси, що зростають на одній території й відповідають умовам та ознакам віднесення до різних категорій, належать до тієї з них, для якої у визначеному законодавством порядку встановлено режим більш обмеженого лісокористування.

Межі лісів, визначених для віднесення до однієї з категорій, проводяться вздовж природних меж, кварталних просік, ліній зв'язку та електромереж, інших чітко визначених на місцевості розмежувальних ліній – залізниць та автомобільних доріг, каналів, газо- та нафтопроводів, візирів, протипожежних розривів і вододільних ліній.

Поділ лісів на категорії залежно від основних виконуваних ними функцій проводиться в порядку, встановленому постановою КМ України «Про затвердження Порядку поділу лісів на категорії та виділення особливо захисних лісових ділянок»²¹⁸.

Ліси природоохоронного, наукового й історико-культурного призначення. До них належать лісові ділянки, які виконують природо-

²¹⁸ Про затвердження Порядку поділу лісів на категорії та виділення особливо захисних лісових ділянок: постанова КМ України від 16.05.2007 № 733 // Офіційний вісник України. 2007. № 37. Ст. 1483.

охоронну й естетичну функції, є об'єктами науково-дослідних робіт на довгочасну перспективу, сприяють забезпеченню охорони унікальних та інших особливо цінних природних комплексів та історико-культурних об'єктів, зокрема: 1) розташовані в межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду; 2) розташовані в межах історико-культурних заповідників, меморіальних комплексів, місць, пов'язаних із важливими історичними подіями, охоронних зон пам'яток історії, археології, містобудування та архітектури, монументального мистецтва. До лісів природоохоронного, наукового й історико-культурного призначення належать також унікальні за породним складом, продуктивністю та генетичними властивостями лісові ділянки, на яких зростають реліктові й ендемічні види дерев, що мають велике наукове значення.

Рекреаційно-оздоровчі ліси. До цих лісів належать лісові ділянки, що виконують рекреаційну, санітарно-гігієнічну та оздоровчу функцію, використовуються для туризму, занять спортом, санаторно-курортного лікування та відпочинку населення і розташовані: 1) у межах міст, селищ та інших населених пунктів; 2) у межах округів санітарної охорони лікувально-оздоровчих територій і курортів; 3) у межах поясів зон санітарної охорони водних об'єктів; 4) у лісах зелених зон навколо населених пунктів (площа таких лісових ділянок визначається за нормативами); 5) поза межами лісів зелених зон, що виділяються за нормативами.

Захисні ліси. До цієї категорії лісів належать лісові ділянки, що виконують функцію захисту навколишнього природного середовища й інженерних об'єктів від негативного впливу природних та антропогенних факторів, зокрема: 1) лісові насадження лінійного типу (полезахисні лісові смуги, державні захисні лісові смуги, лісові смуги уздовж забудованих територій населених пунктів); 2) лісові ділянки (смуги лісів), розташовані у смугах відведення каналів, залізниць та автомобільних доріг; 3) лісові ділянки (смуги лісів) у ярах, на легко-розвіюваних пісках, рекультивованих землях, кам'янистих розсипах, малопотужних кам'янистих ґрунтах, у високогірних зонах, на стрімких гірських схилах, у селенебезпечних басейнах та на схилах лавинонебезпечних басейнів (протиерозійні ліси), які виділяються за нормативами; 4) лісові ділянки (смуги лісів), які прилягають до смуг відведення залізниць і виділяються з категорії експлуатаційних лісів на 500 метрів з кожного боку; у гірських районах ширина смуг лісів у

разі потреби може бути збільшена з урахуванням результатів спеціальних обстежень до розмірів, що забезпечують захист залізниць і безпеку руху; 5) лісові ділянки (смуги лісів), що прилягають до смуг відведення автомобільних доріг державного значення і виділяються з категорії експлуатаційних лісів шириною 250 м з кожного боку дороги; для забезпечення захисту зазначених доріг і безпеки руху в гірських районах ширина смуг лісів у разі потреби може бути збільшена з урахуванням результатів спеціальних обстежень; 6) лісові ділянки (смуги лісів) уздовж берегів річок, навколо озер, водоймищ та інших водних об'єктів, які виділяються з категорії експлуатаційних лісів за нормативами; ширина наявних смуг лісів, що перевищує нормативи, не підлягає перегляду; 7) інші лісові ділянки (смуги лісів), які не мають зазначених у підпунктах 1–6 ознак віднесення до категорії захисних лісів, розташовані на схилах балок і річкових долин з крутизною схилів до 25 ° (байрачні ліси), серед безлісної місцевості, що мають площу до 100 га.

Експлуатаційні ліси. До категорії експлуатаційних лісів належать лісові ділянки, не зайняті лісами природоохоронного, наукового й історико-культурного призначення, рекреаційно-оздоровчими та захисними лісами (категорії лісів з особливим режимом лісокористування). Експлуатаційні ліси призначені для задоволення потреб національної економіки у деревині.

У межах лісових ділянок, віднесених до однієї з категорій лісів, можуть бути виділені *особливо захисні лісові ділянки*, для яких встановлюється режим обмеженого лісокористування. Виділення особливо захисних лісових ділянок здійснюється за нормативами. Нормативи такого виділення уточнюються з урахуванням місцевих природних умов органом виконавчої влади з питань лісового господарства АРК, територіальними органами Держлісагентства за погодженням з органом виконавчої влади з питань охорони навколишнього природного середовища АРК або територіальними органами Мінприроди.

Прикладом локального нормативного акта може слугувати розпорядження Донецької обласної державної адміністрації від 29.09.2010 № 559 «Про погодження клопотань про віднесення лісів до відповідних категорій та виділення особливо захисних лісових ділянок». Так, облдержадміністрація, розглянувши клопотання про віднесення лісів до відповідних категорій та виділення особливо захисних лісових ділянок державних лісгосподарських підприємств Донецької

області, керуючись Порядком поділу лісів на категорії та виділення особливо захисних лісових ділянок та іншими нормативними актами, погодила клопотання державних підприємств лісового господарства Донецької області про віднесення лісів до відповідної категорії та виділення особливо захисних лісових ділянок згідно з додатком. Далі від імені облдержадміністрації погоджується клопотання державних підприємств лісового господарства Донецької області про віднесення лісів до відповідної категорії та виділення особливо захисних лісових ділянок. Донецьке обласне управління лісового та мисливського господарства надає у відповідний строк для погодження клопотання з матеріалами до Донецької обласної ради.

У додатку до цього розпорядження Донецької обласної державної адміністрації подано зведену відомість поділу лісів державних підприємств лісового господарства Донецької області на категорії. У ній передбачено назву підприємств, яким надаються ліси (наприклад, ДП «Слов'янський лісгосп»), загальну площу лісів (у гектарах), в тому числі за категоріями (у гектарах): ліси природоохоронного, наукового й історико-культурного призначення, зокрема особливо захисні лісові ділянки, рекреаційно-оздоровчі ліси та захисні ліси. Таким чином, проаналізувавши це розпорядження, можна дійти висновку, що в області відсутня четверта категорія лісів – експлуатаційні ліси.

Організація лісового господарства передбачає також установа віку стиглості. Він визначається, виходячи з основного цільового призначення лісів, функцій, які вони виконують, продуктивності, біологічних особливостей деревних порід, лісорослинних умов, природних зон, а також способів відновлення лісу. Вік стиглості деревостанів обґрунтовується під час проведення лісовпорядкування за результатами спеціальних наукових досліджень і визначений наказом Держлісагентства України «Про затвердження віків стиглості похідних ялинових деревостанів»²¹⁹. Тому відповідно до ст. 42 ЛК України на підставі розробок Науково-дослідного інституту лісового господарства та агролісмеліорації ім. Г. М. Висоцького, здійснених з використанням матеріалів ВО «Укрдержліспроект», затверджено такий вік стиглості похідних

²¹⁹ Про затвердження віків стиглості похідних ялинових деревостанів: наказ Держкомлісгоспу України від 15.10.2009 № 269 // Офіційний вісник України. 2009. № 85. Ст. 2887.

ялинових деревостанів: в експлуатаційних лісах – 51–60 років, в інших категоріях лісів – 61–70 років.

Белике значення для організації лісового господарства має розрахункова лісосіка та порядок її затвердження. Під розрахунковою лісосікою слід розуміти щорічну науково обґрунтовану норму заготівлі деревини в порядку рубок головного користування, яка затверджується для кожного власника чи постійного користувача лісів окремо за групами порід, виходячи з принципів безперервності та невиснажливості використання лісових ресурсів. Розрахункова лісосіка загалом для України, АРК, областей і міст Києва та Севастополя визначається як сума затверджених у встановленому порядку розрахункових лісосік на рік.

Інструкцію про порядок погодження та затвердження розрахункових лісосік затверджено у лютому 2007 р. наказом Мінприроди України²²⁰.

Державні лісовпорядні організації готують пропозиції та відповідні обґрунтування розрахункових лісосік для постійних лісокористувачів і власників лісів згідно з відомістю визначення розрахункової лісосіки на ревізійний період. Рекомендовані розрахункові лісосіки розглядаються на лісовпорядній нараді за участю представників органу виконавчої влади з питань лісового господарства АРК, територіальних органів Держлісагентства, органу виконавчої влади з питань охорони навколишнього природного середовища АРК, територіальних органів Мінприроди, органів виконавчої влади та місцевого самоврядування (за згодою) й інших зацікавлених сторін. Результати розгляду та відповідні обґрунтування (причини збільшення або зменшення обсягів розрахункових лісосік за господарськими секціями деревних порід на 15 % і більше, причини, що спонукали до розгляду або перегляду розрахункової лісосіки) заносяться до протоколу лісовпорядної наради. У разі, якщо за результатами зазначеної наради приймаються обсяги розрахункової лісосіки, які відрізняються від рекомендованих лісовпорядкуванням, до протоколу вносяться відповідні обґрунтування. У разі незгоди з прийнятою за результатами

²²⁰ Про затвердження Інструкції про порядок погодження та затвердження розрахункових лісосік: наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 05.02.2007 № 38 // Офіційний вісник України. 2007. № 15. Ст. 570.

наради розрахунковою лісосікою учасники наради заявляють свою особливу думку, яка додається до протоколу.

Затверджена в установленому порядку розрахункова лісосіка для постійних лісокористувачів (власників лісів) діє до скасування її наказом Мінприроди. Перегляд розрахункової лісосіки здійснюється тільки в обумовлених випадках.

У разі зміни меж лісових ділянок, віку стиглості деревостанів, поділу лісів залежно від основних виконуваних ними функцій та інших змін, що впливають на норму заготівлі деревини від рубок головного користування, до розрахункової лісосіки вносяться зміни.

Лісовпорядкування охоплює комплекс заходів, спрямованих на забезпечення ефективної організації та науково обґрунтованого ведення лісового господарства, охорони, захисту, раціонального використання, підвищення екологічного та ресурсного потенціалу лісів, культури ведення лісового господарства й отримання достовірної та всебічної інформації про лісовий фонд України.

Лісовпорядкування передбачає:

1) відновлення в установленому порядку меж території лісового фонду України й визначення внутрішньогосподарської організації;

2) виконання відповідних топографо-геодезичних робіт і спеціального картографування лісів;

3) інвентаризацію лісового фонду України з визначенням породного та вікового складу деревостанів, їх стану, якісних і кількісних характеристик лісових ресурсів;

4) виявлення деревостанів, що потребують рубок, з метою поліпшення якісного складу лісів;

5) обґрунтування поділу лісів на категорії залежно від основних виконуваних ними функцій;

6) обчислення розрахункової лісосіки, обсягів використання інших видів лісових ресурсів;

7) визначення обсягів робіт щодо відновлення лісів і лісорозведення, охорони лісів від пожеж, захисту від шкідників і хвороб, інших лісогосподарських заходів, а також порядку та способів їх проведення;

8) ландшафтні, ґрунтові, лісотипологічні, лісобіологічні та інші обстеження й дослідження лісових природних комплексів;

9) виявлення типових та унікальних природних комплексів, місць зростання й оселення рідкісних і таких, що перебувають під

загрозою зникнення, видів тваринного та рослинного світу, які підлягають заповіданню чи включенню до екологічної мережі;

10) упорядкування мисливських угідь;

11) забезпечення державного обліку лісів і державного лісового кадастру;

12) проведення науково-дослідних робіт з метою забезпечення науково обґрунтованого використання лісових ресурсів, охорони, захисту та відтворення лісів;

13) складання проектів організації та розвитку лісового господарства та здійснення авторського нагляду за їх виконанням;

14) участь у розробленні програм охорони, захисту, використання та відтворення лісів;

15) ведення моніторингу лісів;

16) інші лісовпорядні дії.

Лісовпорядкування є обов'язковим на всій території України та ведеться державними лісовпорядними організаціями за єдиною системою в порядку, встановленому центральним органом виконавчої влади з питань лісового господарства. У лісах, що перебувають у державній власності, лісовпорядкування здійснюється за рахунок коштів державного бюджету, у лісах комунальної власності – місцевого бюджету, у лісах приватної власності – за кошти їхніх власників.

На території України з метою ефективної організації охорони та захисту лісів, раціонального використання лісового фонду України, відтворення лісів і здійснення систематичного контролю за якісними та кількісними змінами лісів існує *Державний лісовий кадастр*^{*}. Він ведеться на основі Державного земельного кадастру.

Державний лісовий кадастр²²¹ та облік лісів здійснюються Держлісагентством за єдиною для всіх лісів системою за рахунок коштів державного бюджету. Він містить у собі системні відомості про розподіл лісового фонду між власниками лісів і постійними лісокористувачами, поділ

^{*} Кадастр (фр. *cadastre*) – список, реєстр чого-небудь або кого-небудь, наприклад землекористувачів, що підлягають оподаткуванню. Саме це слово походить від середньовічного латинського *catastrum*, початково *capitastrum* (від *caput* – голова), яке означало реєстр душ, що підлягали поголовній податі.

²²¹ Про затвердження Порядку ведення державного лісового кадастру та обліку лісів: постанова КМ України від 20.06.2007 № 848 // Офіційний вісник України. 2007. № 46. Ст. 1885.

усіх лісів за категоріями залежно від виконуваних ними основних функцій, грошову оцінку та інші дані, що характеризують кількісний і якісний стан лісів.

Склад документації кадастру та первинного обліку лісів і порядок²²² її ведення визначаються Держлісагентством за погодженням з Мінприроди.

Документація державного лісового кадастру ведеться на підставі даних Державного земельного кадастру, які є обов'язковою основою для використання (врахування), за такими формами:

№ 1 «Розподіл лісових ділянок за категоріями в межах категорій лісів»;

№ 2 «Розподіл вкритих лісовою рослинністю лісових ділянок за панівними породами та групами віку»;

№ 3 «Загальні дані про лісовий фонд у розрізі адміністративно-територіальних одиниць»;

№ 4 «Розподіл вкритих лісовою рослинністю лісових ділянок за повнотами та класами бонітетів»;

№ 5 «Розподіл вкритих лісовою рослинністю лісових ділянок за 10-річними віковими періодами».

Внесення змін і доповнень до складу документації державного лісового кадастру проводиться Держлісагентством за погодженням із Держземагентством.

Інформація про зміни в лісовому фонді вноситься власниками лісів і постійними лісочисельцями в матеріали первинного обліку лісів станом на 1 січня поточного року. На підставі такої інформації до 1 лютого уточнюється документація кадастру.

Республіканський комітет з лісового та мисливського господарства АРК і територіальні органи Держлісагентства щороку подають територіальним органам земельних ресурсів інформацію про показники кадастру з урахуванням поточних змін для ведення ними державного земельного кадастру.

Документація кадастру поновлюється один раз на п'ять років.

Підприємства, установи, організації та громадяни, що мають у постійному користуванні або у приватній власності ліси, надсилають

²²² Про затвердження Інструкції про порядок ведення державного лісового кадастру і первинного обліку лісів: наказ Держкомлісгоспу України від 01.10.2010 № 298 // Офіційний вісник України. 2010. № 100. Ст. 3581.

до 1 березня року проведення чергового державного обліку лісів погоджену з територіальними органами земельних ресурсів та оформлену в установленому порядку документацію первинного обліку лісів відповідним державним лісгосподарським підприємствам Держлісагентства для узагальнення й подання до 1 травня органам Держлісагентства зведеної облікової інформації.

Органи Держлісагентства перевіряють повноту та достовірність зазначеної інформації, формують зведені дані кадастру по АРК, областях, містах Києву та Севастополю й подають Держлісагентству до 1 серпня року проведення чергового державного обліку лісів.

Держлісагентство перевіряє повноту та достовірність зведених відомостей кадастру, узагальнює їх у цілому по Україні й до 1 листопада року проведення чергового державного обліку лісів подає Міністерству економіки, Міністерству природи та Держземагентству; зберігає документацію кадастру, готує та видає в установленому порядку інформаційні матеріали про лісовий фонд України.

Крім державного лісового кадастру, ведеться *облік лісів*, що передбачає збирання й узагальнення відомостей, які характеризують кожен лісову ділянку за площею, кількісними та якісними показниками. Основою ведення обліку лісів є матеріали лісовпорядкування. Ведення обліку лісів забезпечується постійним підтриманням в актуалізованому стані характеристик кожної лісової ділянки, їх змін, зумовлених господарською діяльністю, стихійним лихом або іншими причинами. Громадяни та юридичні особи мають право на отримання в установленому законодавством порядку інформації про облік лісів.

Моніторинг лісів – це система регулярного спостереження, оцінювання й прогнозування динаміки кількісного та якісного стану лісів. Він проводиться шляхом збирання, передавання, збереження й аналізу інформації про стан лісів, прогнозування змін у лісах і розроблення науково обґрунтованих рекомендацій для інформаційно-аналітичного забезпечення управління лісами, ухвалення рішень щодо запобігання негативним змінам стану лісів, дотримання вимог екологічної безпеки та принципів ведення лісового господарства на засадах сталого розвитку. Моніторинг лісів є складовою частиною державної системи

моніторингу навколишнього природного середовища²²³. Тому Держлісагентство здійснює моніторинг довкілля стосовно ґрунтів земель лісового фонду (радіологічні виміри, залишкова кількість пестицидів, агрохімікатів і важких металів), лісової рослинності (пошкодження біотичними та абіотичними чинниками, біомаса, біорізноманіття, радіологічні виміри, вміст ЗР) та мисливської фауни (видові, кількісні та просторові характеристики, радіологічні виміри).

Разом із моніторингом лісів проводиться *лісова сертифікація* – оцінювання відповідності системи ведення лісового господарства встановленим міжнародним вимогам до управління лісами та лісокористування на засадах сталого розвитку. Метою лісової сертифікації є забезпечення економічно, екологічно та соціально збалансованого ведення лісового господарства.

Організація та проведення лісової сертифікації здійснюються відповідно до порядку, що встановлюється центральним органом виконавчої влади з питань лісового господарства за погодженням із центральними органами виконавчої влади з питань економічної політики та охорони навколишнього природного середовища.

Лісову сертифікацію було започатковано у 90-ті рр. XX ст. під впливом світового «зеленого руху» як інструмент для сприяння глобальному невиснажливому та відповідальному управлінню лісами.

Головною метою лісової сертифікації є забезпечення сталого управління лісами та ведення лісового господарства, що передбачає створення умов для збалансованого вирішення економічних, екологічних та соціальних питань шляхом покращення обліку й використання лісових ресурсів і підвищення рівня ведення лісового господарства.

Лісова сертифікація проводиться у рамках міжнародних схем. Наразі у світі лідирують дві схеми: всесвітня схема Ради з управління лісами (FSC) та схема Загальноєвропейської лісової сертифікації (PEFC).

Програма підтримки сертифікації лісів (PEFC) є міжнародною некомерційною, неурядовою організацією, що має на меті просування сталого лісокористування через незалежні сертифікації третьою стороною.

²²³ Про затвердження Положення про державну систему моніторингу довкілля: постанова КМ України від 30.03.1998 № 391 // Офіційний вісник України. 1998. № 13. Ст. 495.

PEFC проводить роботу по всьому ланцюгу поставок лісової продукції, щоб сприяти ефективній практиці в лісі й гарантувати, що продукти деревини та нелісової рослинності видобуваються з дотриманням найвищих екологічних, соціальних та етичних норм. За допомогою екологічного маркування клієнти й споживачі можуть ідентифікувати продукти зі стало керованих лісів.

PEFC є парасольковою організацією. Вона працює, ініціюючи ухвалення та внесення змін до національних систем лісової сертифікації, розроблених шляхом багатосторонніх процесів з урахуванням місцевих пріоритетів та умов.

На сьогодні ухвалено близько 30 національних систем сертифікації й сертифіковано більше 220 млн га лісів, тому PEFC є найбільшою у світі системою лісової сертифікації²²⁴.

FSC-сертифікація²²⁵ є добровільним ринковим інструментом, який підтримує відповідальне лісокористування в усьому світі. Якість сертифікованої лісової продукції перевіряється з лісу походження через ланцюжок поставок. Знак FSC на етикетці гарантує, що лісова продукція використовується з відповідальністю й на базі зібраних і перевірених джерел.

У 2000 р. за схемою FSC було організовано першу в нашій державі «Українську групу сертифікації» (Certifive Group Ukraine). Площа сертифікованих лісів цієї групи склала 203 тис. га, а потенційна щорічна пропозиція сертифікованої лісопродукції – 360 тис. м³.

У 2005 р. за схемою FSC закінчилася сертифікація лісгосподарських підприємств Закарпатської області.

Досвід сертифікації лісів в Україні свідчить, що низка нормативно-правових, соціально-економічних та екологічних питань потребує узгодження з міжнародними вимогами. Наразі вивчається питання прийнятності для України FSC-схеми як рамкової інституції національного процесу запровадження власної схеми сертифікації лісів.

Під час *сертифікації лісгосподарських підприємств*, пріоритетом діяльності яких є збереження та підтримання біоти, природоохоронних і природорегуюючих функцій лісів, використовуються інші

²²⁴ Див.: офіційний сайт PEFC. URL: <http://www.pefc.org>.

²²⁵ Див.: офіційний сайт FSC. URL: <http://www.fsc.org/certification.html>.

орієнтири – сертифікується система дотримання принципів охорони природи (EMS) відповідно до міжнародних стандартів (ISO 14001/14004²²⁶). При цьому EMS-сертифікація не пов'язана з маркуванням лісової продукції.

Питаннями лісової сертифікації в Україні кваліфіковано займаються Український науково-дослідний інститут лісового господарства та агролісомеліорації (УкрНДІЛГА), Національний аграрний університет (НАУ) та Національний лісотехнічний університет (НЛТУ). Фахівцями УкрНДІЛГА у 2003 р. розроблені попередні рекомендації щодо запровадження лісової сертифікації в Україні.

У 2004 р. за підтримки альянсу WWF та Світового Банку, а також консультативної допомоги незалежної консалтингової фірми GFA Terra Systems було сформовано національну робочу групу, яка займається розробкою й апробацією національних стандартів лісової сертифікації в Україні. Цю роботу координує НАУ.

²²⁶ Склад серії стандартів ISO 14000: ISO 14001:2004 «Системи екологічного менеджменту. Вимоги та керівництво до застосування», ISO 14004:2004 «Системи екологічного менеджменту. Керівні вказівки по принципах, системах та методах забезпечення функціонування». При цьому ISO 14001 встановлює вимоги до системи екологічного менеджменту, що дозволяє організації розробити та запровадити екологічну політику й цілі, що враховують законодавчі та інші вимоги, які організація зобов'язалась виконувати. У стандарті подано інформацію про значущі екологічні аспекти; цей стандарт може бути застосований до екологічних аспектів, які організація ідентифікувала як такі, якими вона може управляти та на які може впливати. Але ISO 14001 не встановлює конкретних критеріїв екологічної результативності; він призначений для застосування будь-якою організацією, зацікавленою в тому, щоб: розробити, впровадити й підтримувати в робочому стані та поліпшувати систему екологічного менеджменту; пересвідчитися у своїй відповідності заявленій екологічній політиці; продемонструвати відповідність цьому стандарту.

Усі вимоги цього стандарту можуть бути застосовані до будь-якої системи екологічного менеджменту. Ступінь їх застосування залежить від таких факторів, як екологічна політика організації, характер її діяльності, продукції та послуг, а також місцезнаходження та умови її функціонування.

ISO 14004 – це керівництво зі створення, впровадження, підтримання в робочому стані та покращення системи менеджменту навколишнього середовища та її узгодження з іншими системами менеджменту. ISO 14004 містить у собі спеціальні вимоги та запити підприємств малого та середнього бізнесу й сприяє використанню ними системи управління навколишнім середовищем.

Таким чином, Україна нині перебуває лише на початковому етапі реалізації програми лісової сертифікації. Необхідно ухвалити стратегічні рішення щодо співробітництва з міжнародними схемами сертифікації й організувати національні органи, які б забезпечили кваліфікований науково-методичний супровід сертифікації лісів у рамках наявного законодавчого й нормативного поля з урахуванням рекомендацій лісової науки та практичного досвіду. Подальший розвиток лісової сертифікації залежить від кон'юнктури лісового ринку, його екологізації, результату конкурентної та гармонізаційної взаємодії провідних рамкових сертифікаційних схем тощо. Добровільність сертифікаційного аудиту надає лісовласникам право вільного вибору напрямку дій²²⁷.

Актуальною наразі є зміна цільового призначення земельних лісових ділянок з метою їх використання в цілях, не пов'язаних з веденням лісового господарства. Вона проводиться органами виконавчої влади або органами місцевого самоврядування, які ухвалюють рішення про передачу цих земельних ділянок у власність або надання у постійне користування відповідно до ЗК України.

Зміна цільового призначення земельних лісових ділянок з метою їх використання для житлової, громадської та промислової забудови здійснюється переважно за рахунок площ, зайнятих чагарниками та іншими малоцінними насадженнями.

Зміна цільового призначення земельних лісових ділянок здійснюється за погодженням з органами виконавчої влади з питань лісового господарства та з питань охорони навколишнього природного середовища АРК або територіальними органами центральних органів виконавчої влади з питань лісового господарства та охорони навколишнього природного середовища.

§ 4.9. Ведення лісового господарства

Ведення лісового господарства полягає у здійсненні комплексу заходів з охорони, захисту, раціонального використання та розширеного відтворення лісів. Основні вимоги до ведення лісового господарства викладено у ст. 64 ЛК України. Підприємства, установи, організа-

²²⁷ Woodex: бізнес-портал/Woodex Україна. URL: <http://woodex.ua>.

ції та громадяни здійснюють ведення лісового господарства з урахуванням господарського призначення лісів та природних умов і зобов'язані:

- 1) забезпечувати посилення водоохоронних, захисних, кліматорегулюючих, санітарно-гігієнічних, оздоровчих та інших корисних властивостей лісів з метою поліпшення навколишнього природного середовища й охорони здоров'я людей;

- 2) забезпечувати безперервне, невиснажливе та раціональне використання лісових ресурсів для задоволення потреб виробництва й населення в деревині та іншій лісовій продукції;

- 3) здійснювати відтворення лісів;

- 4) забезпечувати підвищення продуктивності, поліпшення якісного складу лісів і збереження біотичного та іншого природного різноманіття в лісах;

- 5) здійснювати охорону лісів від пожеж, захист від шкідників і хвороб, незаконних рубок та інших пошкоджень;

- 6) раціонально використовувати лісові ділянки.

Використання лісових ресурсів може бути загальним або спеціальним.

Загальне використання лісових ресурсів передбачає таке: громадяни мають право в лісах державної та комунальної власності, а також за згодою власника в лісах приватної власності вільно перебувати, безоплатно без видачі спеціального дозволу збирати для власного споживання дикорослі трав'яні рослини, квіти, ягоди, горіхи, гриби тощо, крім випадків, передбачених ЛК України та іншими законодавчими актами України.

Максимальні норми безоплатного збору дикорослих трав'яних рослин, квітів, ягід, горіхів, грибів тощо встановлюються органами виконавчої влади відповідно до ЛК України за поданням органу виконавчої влади з питань лісового господарства АРК або територіальних органів центрального органу виконавчої влади з питань лісового господарства, погодженим з органом виконавчої влади з питань охорони навколишнього природного середовища АРК чи територіальними органами центрального органу виконавчої влади з питань охорони навколишнього природного середовища.

Громадяни під час загального використання лісових ресурсів зобов'язані виконувати вимоги пожежної безпеки в лісах, користуватися лісовими ресурсами в способи і в обсягах, що не завдають шкоди відтворенню цих ресурсів, не погіршують санітарного стану лісів.

Спеціальне використання лісових ресурсів передбачає, що можуть здійснюватися такі види використання лісових ресурсів:

- 1) заготівля деревини;
- 2) заготівля другорядних лісових матеріалів;
- 3) побічні лісові користування;
- 4) використання корисних властивостей лісів для культурно-оздоровчих, рекреаційних, спортивних, туристичних та освітньо-виховних цілей, потреб мисливського господарства, проведення науково-дослідних робіт.

Можуть передбачатися й інші види спеціального використання лісових ресурсів.

Спеціальне використання лісових ресурсів здійснюється в межах лісових ділянок, виділених для цієї мети. Порядок та умови здійснення спеціального використання лісових ресурсів встановлюються постановою КМ України «Про врегулювання питань щодо спеціального використання лісових ресурсів»²²⁸, якою затверджені Порядок спеціального використання лісових ресурсів і Порядок видачі спеціальних дозволів на використання лісових ресурсів.

Порядок спеціального використання лісових ресурсів визначає умови та механізм спеціального використання лісових ресурсів: заготівлі деревини під час проведення рубок головного користування, другорядних лісових матеріалів, побічних лісових користувань та використання корисних властивостей лісів.

Підприємства, установи, організації та громадяни, які здійснюють спеціальне використання лісових ресурсів, зобов'язані:

- проводити роботи у способи, що не спричиняють ерозії ґрунту, негативного впливу на стан водойм та інших природних об'єктів;
- дотримуватися правил протипожежної безпеки в місцях проведення робіт, здійснювати протипожежні заходи, а у випадках виникнення лісових пожеж – їх гасіння;
- не допускати захаращення лісових ділянок, суміжних із лісосіками та територіями, які розчищаються для будівництва та інших потреб;
- забезпечувати збереження підросту та не призначених для рубки дерев;

²²⁸ Про врегулювання питань щодо спеціального використання лісових ресурсів: постанова КМ України від 23.05.2007 № 761 // Офіційний вісник України. 2007. № 39. Ст. 1550.

- забезпечувати збереження та не допускати пошкодження межових, квартальних і ділянкових стовпів, осушувальних мереж, меліоративних та інших споруд, розташованих на ділянках, відведених для користування;

- незалежно від виду рубки проводити очищення лісосік від порубкових решток у способи і в строки, визначені Держкомлігоспом за погодженням з Мінприроди;

- не залишати недоруби (не вирубані своєчасно призначені для рубки окремі дерева або групи дерев на розпочатих рубкою лісосіках) та заготовлену деревину на місцях рубок після закінчення строків її заготівлі й вивезення;

- виконувати інші вимоги, передбачені чинним законодавством з питань спеціального використання лісових ресурсів.

Спеціальне використання лісових ресурсів здійснюється в першу чергу шляхом *заготівлі деревини* під час проведення рубок головного користування з дотриманням принципів безперервного, невиснажливого та раціонального використання лісових ресурсів, збереження умов відтворення високопродуктивних деревостанів, їх екологічних та інших корисних властивостей. *Рубки головного користування* проводяться в:

- експлуатаційних лісах;

- захисних лісах, що прилягають до смуг відведення діючих і тих, які будуються, залізниць, автомобільних доріг державного значення, вздовж берегів річок, навколо озер, водойм та інших водних об'єктів, а також у захисних лісах, що є байрачними, або площа яких становить до 100 га, або розташованих серед безлісної місцевості;

- рекреаційно-оздоровчих лісах, розташованих у межах третьої зони округів санітарної охорони лікувально-оздоровчих територій і курортів та в лісгосподарській частині лісів зелених зон;

- лісах природоохоронного, наукового й історико-культурного призначення в межах господарської зони національних природних (НПП) і регіональних ландшафтних (РЛП) парків, а також у заказниках.

На особливо захисних лісових ділянках (крім узлісь уздовж межі з безлісною місцевістю) проведення рубок головного користування заборонено.

Правила рубок головного користування в лісах України затверджені постановою КМ України²²⁹. Правила встановлюють норми й вимоги до заготівлі деревини під час спеціального використання лісових ресурсів у порядку рубок головного користування, в основу яких покладено дотримання принципів безперервного, невиснажливого та раціонального використання лісових ресурсів, збереження умов відтворення високопродуктивних стійких деревостанів, їх екологічних та інших корисних властивостей.

Правила поширюються на всі ліси, в яких згідно з Порядком спеціального використання лісових ресурсів проводяться рубки, крім гірських лісів Карпат.

Під час заготівлі деревини не дозволяється вирубування та пошкодження дерев і чагарників, занесених до Червоної книги України, насінників, плюсових та інших дерев, що мають виняткове значення для збереження біорізноманіття.

Запас деревини, що вирубується на волоках, зараховується до загальної маси, рекомендованої для вирубування. Інтенсивність рубки визначається без урахування площі верхнього складу й навантажувальних майданчиків та деревини, що на них заготовлена.

Залежно від категорії лісів, лісорослинних умов, біологічних особливостей деревних порід, складу й структури деревостанів, наявності та стану підросту господарсько цінних порід та інших особливостей лісових ділянок застосовуються вибіркова, поступова, комбінована чи суцільна системи рубок.

До спеціального використання лісових ресурсів також належить **заготівля другорядних лісових матеріалів**. У лісах без заподіяння їм шкоди може здійснюватися заготівля живиці, пнів, лубу та кори, деревної зелені та деревних соків.

Заготівля *живиці* здійснюється шляхом підсочування у стиглих хвойних деревостанах, які після закінчення строків підсочування вирубуються, а також у пристигаючих деревостанах, які до часу закінчення підсочування підлягатимуть вирубуванню.

Пні дерев заготовляються для отримання осмолу та дров.

²²⁹ Про затвердження Правил рубок головного користування: наказ Держкомлісгоспу України від 23.12.2009 № 364 // Офіційний вісник України. 2010. № 6. Ст. 276.

Луб заготовляється в період інтенсивного руху соків (квітень–травень) шляхом знімання кори з дерев, призначених для рубки у поточному році.

Кора деревних порід (дуба, крушини, калини, ялини тощо) заготовляється з метою отримання лікарської сировини, а також технічної сировини для виробництва дьогтю.

До *деревної зелені* належать дрібні пагони й гілки дерев, підліску, підросту та цілі дерева, що заготовляються з метою приготування корму для тварин, а також задоволення технічних, ритуальних та інших потреб. Цілі дерева заготовляються (викопуються) для садіння на землях інших категорій.

Заготівля *деревних соків* здійснюється:

- з придатних для підсочування дерев на спеціально створених деревостанах;
- на ділянках лісу, які виділяються за 10 років до проведення рубок головного користування або інших рубок (коли деревостан призначено для рубки);
- з пнів дерев, зрубаних напередодні соковиділення.

Обсяги щорічної заготівлі другорядних лісових матеріалів визначаються для кожного власника лісів або постійного лісокористувача під час лісовпорядкування або спеціальних обстежень.

Наступним видом спеціального використання лісових ресурсів є ***побічні лісові користування***. До них належать заготівля сіна, випасання худоби, розміщення пасік, заготівля дикорослих плодів, горіхів, грибів, ягід і лікарських рослин, збирання лісової підстилки та заготівля очерету.

Для *сінокосіння* можуть використовуватися незалісені зруби, галявини та інші не вкриті лісовою рослинністю лісові ділянки, на яких не очікується природне відновлення лісів.

Випасання худоби, крім кіз, дозволяється на вкритих і не вкритих лісовою рослинністю ділянках, якщо це не завдає шкоди лісу.

Ділянки для *розміщення вуликів і пасік* з метою раціонального використання медоносів лісу й лучного різнотрав'я виділяються переважно на узліссях, галявинах та інших не вкритих лісовою рослинністю ділянках.

Заготівля дикорослих плодів, горіхів, грибів, ягід і лікарських рослин здійснюється у способи, що виключають виснаження їх ресурсів.

Збирання рослин (їх частин) і грибів, занесених до Червоної книги України, забороняється.

Збирання лісової підстилки допускається в окремих випадках в експлуатаційних лісах на ділянках, що визначаються власниками лісів або постійними лісокористувачами. Воно забороняється на лісових ділянках, розташованих у бідних лісорослиних умовах, на ділянках з ерозійними процесами та в місцях масового розмноження грибів.

Заготівля очерету здійснюється з урахуванням збереження сприятливих умов для життя диких тварин і птахів та інших вимог до охорони навколишнього природного середовища.

Обсяги щорічного здійснення побічних лісових користувань визначаються для кожного власника лісів або постійного лісокористувача під час лісовпорядкування або спеціальних обстежень.

До видів спеціального використання лісових ресурсів належить також **використання корисних властивостей лісів**. Використання корисних властивостей лісів для культурно-оздоровчих, рекреаційних, спортивних, туристичних та освітньо-виховних цілей і проведення науково-дослідних робіт здійснюється з урахуванням вимог до збереження лісового середовища та природних ландшафтів із дотриманням правил архітектурного планування приміських зон і санітарних вимог.

Використання корисних властивостей лісів може бути тимчасово зупинене у разі високої пожежної небезпеки, незадовільного стану лісів унаслідок ущільнення ґрунту їх відвідувачами, виникнення вогнищ, появи шкідників і хвороб лісу та інших факторів, що призводять до ослаблення природних функцій лісів.

Постановою КМ України затверджено «Правила поліпшення якісного складу лісів»²³⁰, які визначають основні вимоги до здійснення лісогосподарських заходів, спрямованих на підвищення стійкості та продуктивності деревостанів, збереження біорізноманіття лісів, їх оздоровлення й посилення захисних, санітарно-гігієнічних, оздоровчих та інших функцій шляхом проведення **рубок формування та оздоровлення лісів**.

²³⁰ Про затвердження Правил поліпшення якісного складу лісів: постанова КМ України від 12.05.2007 № 724 // Офіційний вісник України. 2007. № 37. Ст. 1478.

Для формування й оздоровлення лісів застосовуються такі рубки: догляду, санітарні, лісовідновні, переформування, пов'язані з реконструкцією та ландшафтні.

Рубки догляду проводяться шляхом періодичного вирубування дерев, подальше збереження яких у складі насаджень є недоцільним, згідно з технологічними картами на ділянках з попередньо підготовленою мережею технологічних коридорів (трелювальних волоків) та доріг для пересування транспорту тощо. Рубки догляду можуть бути таких видів: освітлення, прочищення, проріджування й прохідна рубка.

Санітарні рубки спрямовано на оздоровлення та посилення біологічної стійкості лісів, запобігання їх захворюванню та пошкодженню.

Лісовідновні рубки – комплексні рубки, які поєднують елементи рубок головного користування та рубок догляду для поновлення захисних, водоохоронних та інших корисних властивостей лісів, збереження біорізноманіття, підтримання й формування складної породиної, ярусної та вікової структури деревостанів.

Рубки переформування – комплексні рубки, спрямовані на поступове перетворення одновікових чистих на різновікові мішані багаторусні лісові насадження. Вони проводяться в усіх категоріях лісів та вікових групах деревостанів і поєднують одночасне вирубування окремих дерев або їх груп і сприяння природному лісовідновленню за умови безперервного існування лісу.

Рубки, пов'язані з реконструкцією малоцінних молодняків і похідних деревостанів, проводяться з метою заміни малоцінних і похідних молодняків на цільові та поєднуються зі здійсненням заходів, пов'язаних зі штучним відновленням лісів.

Ландшафтні рубки проводяться з метою формування лісопаркових ландшафтів і підвищення їхньої естетичної й оздоровчої цінності та стійкості в рекреаційно-оздоровчих лісах, у лісах, що мають історико-культурне призначення, а також у рекреаційних зонах національних природних та регіональних парків.

До інших заходів з формування й оздоровлення лісів належать догляд за підростом і підліском, за узліссям, за формою стовбура та крони дерев, прокладення кварталних просік і створення протипожежних розривів.

Спеціальне використання лісових ресурсів здійснюється на підставі спеціальних дозволів на використання лісових ресурсів. Спеціальний

Порядок визначає умови й механізм видачі *лісорубного* або *лісового квитка* як спеціального дозволу на використання лісових ресурсів.

Лісорубний або лісовий квиток є основним документом, на підставі якого:

- здійснюється спеціальне використання лісових ресурсів;
- ведеться облік дозволених до відпуску запасів деревини та інших продуктів лісу, встановлюються строки здійснення лісових користувань та вивезення заготовленої продукції, строки й способи очищення лісосік від порубкових решток, а також облік природного поновлення лісу, що підлягає збереженню;
- ведеться облік плати, нарахованої за використання лісових ресурсів.

Лісорубний квиток видається органом виконавчої влади з питань лісового господарства АРК або територіальними органами Держкомлісгоспу на заготівлю деревини під час проведення рубок головного користування на підставі затвердженої в установленому порядку розрахункової лісосіки. Форму лісорубного квитка затверджено нормативно.

Для видачі лісорубного квитка власник лісів або постійний лісокористувач подає такі документи:

- заявку на використання лісових ресурсів під час проведення рубок головного користування;
- відомість чергової лісосіки;
- польову перелікову відомість;
- переліково-оцінювальну відомість;
- карту технологічного процесу розробки лісосіки;
- план лісосіки.

Лісовий квиток видається власником лісів або постійним лісокористувачем для:

- заготівлі другорядних лісових матеріалів;
- здійснення побічних лісових користувань;
- використання корисних властивостей лісів на умовах короткострокового тимчасового користування.

Лісовий квиток видається щороку на підставі лімітів використання лісових ресурсів під час заготівлі другорядних лісових матеріалів і здійснення побічних лісових користувань (у межах території та об'єктів природно-заповідного фонду за погодженням з органом

виконавчої влади з питань охорони навколишнього природного середовища АРК або територіальних органів Мінприроди).

Для отримання лісового квитка підприємства, установи, організації та громадяни подають заяву на використання лісових ресурсів.

Передавання лісового квитка іншому лісокористувачеві може здійснюватися власником лісів або постійним лісокористувачем, які видали квиток, на підставі письмової заяви. Відмітка про передачу лісового квитка робиться в усіх його примірниках.

Із моменту видачі лісорубного або лісового квитка виділені лісокористувачеві лісові ділянки (лісосіки) здаються під його охорону.

Спеціальне використання лісових ресурсів, крім розміщення пасік, є платним. Збір за спеціальне використання лісових ресурсів встановлюється ПК України. У ньому в розділі XVII передбачено збір за спеціальне використання лісових ресурсів. Платниками цього збору є лісокористувачі – юридичні особи, їх філії, відділення й інші відокремлені підрозділи, що не мають статусу юридичної особи, постійні представництва нерезидентів, які отримують доходи, джерелом походження яких є Україна, або виконують агентські (представницькі) функції стосовно таких нерезидентів або їх засновників, фізичні особи (крім фізичних осіб, які мають право безоплатно без видачі спеціального дозволу використовувати лісові ресурси відповідно до лісового законодавства), а також фізичні особи – підприємці, які здійснюють спеціальне використання лісових ресурсів на підставі спеціального дозволу (лісорубного чи лісового квитка) або відповідно до умов договору довгострокового тимчасового користування лісами.

Об'єктом оподаткування збором є:

- 1) деревина, заготовлена в порядку рубок головного користування;
- 2) деревина, заготовлена під час проведення заходів:

а) щодо поліпшення якісного складу лісів, їх оздоровлення, посилення захисних властивостей (у деревостанах віком понад 40 років – рубки догляду за лісом, вибіркові санітарні рубки, вибіркові лісовідновні рубки, рубки, пов'язані з реконструкцією, ландшафтні рубки й рубки переформування; незалежно від віку деревостанів – суцільні санітарні та суцільні лісовідновні рубки);

б) із розчищення лісових ділянок, вкритих ліською рослинністю, у зв'язку з будівництвом гідровузлів, трубопроводів, шляхів тощо;

3) другорядні лісові матеріали (заготівля живиці, пнів, лубу та кори, деревної зелені, деревних соків та інших другорядних лісових матеріалів, передбачених нормативно-правовими актами з ведення лісового господарства);

4) побічні лісові користування (заготівля сіна, випасання худоби, заготівля дикорослих плодів, горіхів, грибів, ягід і лікарських рослин, збирання лісової підстилки, заготівля очерету та інші побічні лісові користування, передбачені нормативно-правовими актами з ведення лісового господарства);

5) використання корисних властивостей лісів для культурно-оздоровчих, рекреаційних, спортивних, туристичних та освітньо-виховних цілей і проведення науково-дослідних робіт.

Ставки збору за заготівлю деревини основних лісових порід визначаються залежно від найменування лісової породи за один кубічний метр твердої деревини у гривнях. Ставки збору за заготівлю деревини застосовуються з урахуванням розподілу лісів за поясами та розрядами. Розподіл лісів за поясами здійснюється таким чином: до першого поясу належать усі ліси, за винятком лісів Закарпатської, Івано-Франківської та Чернівецької областей і лісів гірської зони Львівської області; до другого поясу належать ліси Закарпатської, Івано-Франківської та Чернівецької областей і ліси гірської зони Львівської області.

Право використання лісових ресурсів припиняється в разі:

- 1) добровільної відмови від використання лісових ресурсів;
- 2) закінчення строку, на який було надано право використання лісових ресурсів;
- 3) припинення діяльності лісокористувачів, яким було надано право використання лісових ресурсів;
- 4) порушення правил, норм та умов спеціальних дозволів на використання лісових ресурсів;
- 5) використання лісових ресурсів у способи, які негативно впливають на стан і відтворення лісів, призводять до погіршення навколишнього природного середовища;
- 6) порушення встановлених строків справляння збору за використання лісових ресурсів;
- 7) використання лісової ділянки не за цільовим призначенням;
- 8) невідшкодування в установленому порядку збитків, заподіяних лісовому господарству внаслідок порушень лісового законодавства, та невиконання вимог щодо усунення виявлених недоліків.

Припинення права використання лісових ресурсів здійснюється в установленому порядку шляхом анулювання лісорубного або лісового квитка тими органами, які їх видали.

Законом можуть бути передбачені й інші випадки припинення права використання лісових ресурсів.

§ 4.10. Охорона та захист лісів

Організація охорони й захисту лісів передбачає здійснення комплексу заходів, спрямованих на збереження лісів від пожеж, незаконних рубок, пошкодження, ослаблення та іншого шкідливого впливу, а також захист від шкідників і хвороб. Тому власники лісів і постійні лісокористувачі зобов'язані розробляти та здійснювати в установлений строк комплекс протипожежних та інших заходів, спрямованих на збереження, охорону та захист лісів.

Захист лісів від шкідників і хвороб забезпечується шляхом систематичного спостереження за станом лісів, своєчасного виявлення осередків шкідників і хвороб лісу, здійснення профілактики виникнення таких осередків, їх локалізації та ліквідації.

Забезпечення охорони й захисту лісів покладається на органи виконавчої влади з питань лісового господарства та органи місцевого самоврядування, власників лісів і постійних лісокористувачів відповідно до чинного лісового законодавства.

Органи виконавчої влади й органи місцевого самоврядування в межах своїх повноважень, визначених ЛК України, можуть установлювати заборону або обмеження на відвідування лісів населенням, а також проведення певних видів робіт на окремих лісових ділянках на період пожежної небезпеки та під час проведення заходів боротьби зі шкідниками.

Органи виконавчої влади можуть організовувати заходи щодо охорони хвойних лісів від незаконних рубок у передноворічний період²³¹, заборони відвідування лісових масивів у пожежонебезпечний

²³¹ Див., напр.; розпорядження Донецької облдержадміністрації від 18.11.2010 № 657 «Про організацію роботи щодо охорони хвойних лісів від незаконних рубок в передноворічний період».

період²³², збереження та відтворення лісів²³³, поліпшення санітарного стану лісових насаджень уздовж доріг²³⁴, охорони захисних лісових насаджень та полезахисних лісових смуг, забезпечення населення, організацій і підприємств області дровами паливними²³⁵.

Охорону й захист лісів на території України здійснюють:

1) державна лісова охорона, що діє у складі центрального органу виконавчої влади з питань лісового господарства, органу виконавчої влади з питань лісового господарства АРК, територіальних органів центрального органу виконавчої влади з питань лісового господарства й підприємств, установ та організацій, які належать до сфери його управління;

2) лісова охорона інших постійних лісокористувачів і власників лісів.

Держлісоохорона²³⁶ діє у складі Держлісагентства, Республіканського комітету АРК з питань лісового і мисливського господарства, обласних управлінь лісового та мисливського господарства і підприємств, установ та організацій, що належать до сфери управління Держлісагентства. Вона має статус правоохоронного органу.

Метою діяльності Держлісоохорони є здійснення правових, лісоохоронних та інших заходів, спрямованих на збереження, розширене відтворення та невиснажливе використання лісових ресурсів, включно з об'єктами тваринного світу в лісах.

Основними завданнями Держлісоохорони є:

– здійснення державного контролю за додержанням усіма лісокористувачами, власниками лісів та іншими юридичними й фізичними особами лісового законодавства;

²³² Таким є, напр.: розпорядження Донецької облдержадміністрації від 28.07.2010 № 441 «Про заборону відвідування лісових масивів у пожежонебезпечний період 2010 року».

²³³ Напр.: розпорядження Миколаївської облдержадміністрації від 13.07.2009 № 250-р «Про заходи щодо збереження та відтворення лісів».

²³⁴ Напр.: розпорядження Миколаївської облдержадміністрації від 09.01.2009 № 6-р «Про поліпшення санітарного стану лісових насаджень уздовж доріг».

²³⁵ Напр.: розпорядження Херсонської облдержадміністрації від 03.10.2006 № 964 «Про охорону захисних лісових насаджень та полезахисних лісових смуг, забезпечення населення, організацій і підприємств області дровами паливними».

²³⁶ Про затвердження Положення про державну лісову охорону: постанова КМ України від 16.09.2009 № 976 // Офіційний вісник України. 2009. № 71. Ст. 2447.

- забезпечення охорони лісів від пожеж, незаконних рубок, шкідників, хвороб і пошкодження внаслідок антропогенного та іншого шкідливого впливу;

- запобігання злочинам та адміністративним правопорушенням у сфері лісового господарства й використання лісових ресурсів.

Держлісоохорона під час організації заходів, спрямованих на усунення порушень лісового законодавства, взаємодіє з правоохоронними органами, центральними та місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, громадянами та їх об'єднаннями.

Посадові особи Держлісоохорони відповідно до покладених на неї завдань мають право:

- безперешкодно обстежувати в установленому законодавством порядку ліси, що перебувають у власності чи користуванні громадян і юридичних осіб;

- перевіряти в установленому порядку в громадян і юридичних осіб наявність дозволів та інших документів на використання лісових ресурсів і користування лісами;

- проводити перевірки дотримання лісокористувачами та власниками лісів вимог нормативно-правових актів і нормативних документів з питань ведення лісового господарства;

- складати протоколи та розглядати відповідно до законодавства справи про адміністративні правопорушення, правопорушення у сфері охорони, захисту, використання та відтворення лісів;

- зупиняти на території лісового фонду транспортні засоби та проводити огляд транспортних засобів, знарядь, добутих деревини та інших продуктів лісу;

- зберігати, носити й застосовувати спеціальні засоби та зброю в порядку, встановленому законодавством, і використовувати спеціальні транспортні засоби з кольорографічним забарвленням, написом та емблемою;

- доставляти особу, яка порушила лісове законодавство, в органи внутрішніх справ або в органи місцевого самоврядування у разі неможливості встановлення особи на місці вчинення правопорушення для складення протоколу про адміністративне правопорушення;

- вилучати в установленому законом порядку в громадян і юридичних осіб, які порушили лісове законодавство, документи, добути деревину та інші продукти лісу, знаряддя їх добування, а також транспортні засоби, що були знаряддям правопорушення;

- надсилати у відповідні державні органи матеріали про притягнення осіб, які порушили лісове законодавство, до дисциплінарної, адміністративної та кримінальної відповідальності;
- проводити у випадках, установлених законом, фотографування, звукозапис, кіно- і відеозйомку як допоміжний засіб для запобігання порушенням у сфері охорони, захисту, використання й відтворення лісів;
- викликати громадян, у тому числі посадових осіб, для одержання від них усних або письмових пояснень у зв'язку з порушенням ними лісового законодавства;
- безперешкодно відвідувати територію та приміщення юридичних осіб, які провадять діяльність, пов'язану з добуванням, зберіганням або переробленням деревини та інших продуктів лісу, з метою здійснення нагляду за законністю їх використання;
- визначати за затвердженими таксами та методиками розмір збитків, завданих лісовому господарству, та шкоди, заподіяної лісу;
- анулювати дозволи або інші документи на право використання лісових ресурсів у разі порушення лісового законодавства;
- ухвалювати рішення про обмеження або заборону господарської та іншої діяльності;
- звертатися до органів прокуратури з клопотанням про подання позовів до суду про відшкодування втрат лісогосподарського виробництва, а також повернення самовільно або тимчасово зайнятих лісових ділянок, строк користування якими закінчився;
- вносити пропозиції відповідним органам виконавчої влади щодо заборони відвідування лісів населенням і в'їзду до них транспортних засобів у період високої пожежної небезпеки;
- видавати обов'язкові для виконання приписи з питань, що належать до їхніх повноважень.

§ 4.11. Контроль за охороною, захистом, використанням та відтворенням лісів

Завданнями контролю за охороною, захистом, використанням та відтворенням лісів є:

- 1) забезпечення реалізації державної політики у сфері охорони, захисту, використання та відтворення лісів;
- 2) забезпечення додержання лісового законодавства органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями та громадянами;

3) забезпечення додержання лісового законодавства власниками лісів, постійними та тимчасовими лісокористувачами;

4) запобігання порушенням законодавства у сфері охорони, захисту, використання та відтворення лісів, своєчасне виявлення таких порушень і вжиття відповідних заходів щодо їх усунення.

Державний контроль за охороною, захистом, використанням і відтворенням лісів здійснюється КМ України, Мінприроди, Держлісагентством, органами виконавчої влади з питань лісового господарства та з питань охорони навколишнього природного середовища АРК, територіальними органами центральних органів виконавчої влади з питань охорони навколишнього природного середовища, з питань лісового господарства й іншими центральними та місцевими органами виконавчої влади в межах повноважень, визначених законом.

Громадський контроль за охороною, захистом, використанням та відтворенням лісів здійснюється громадськими інспекторами охорони навколишнього природного середовища. Повноваження громадських інспекторів визначаються Положенням про громадських інспекторів з охорони довкілля, затвердженим наказом Мінприроди України від 27.02.2002 № 88.

Громадськими інспекторами можуть бути громадяни України, що досягли 18 років, мають досвід природоохоронної роботи та пройшли співбесіду в органах Мінприроди. Громадянин, який бажає бути громадським інспектором, подає до відповідного органу Мінприроди письмову заяву та подання організації, що його рекомендує, або письмове клопотання державного інспектора з охорони навколишнього природного середовища. Громадські інспектори призначаються Головним державним інспектором України з охорони навколишнього природного середовища та головними державними інспекторами з охорони навколишнього природного середовища відповідних територій після проходження співбесіди відповідно з керівниками структурних підрозділів органу Мінприроди та виявлення претендентом знань з основ природоохоронного законодавства.

Громадські екологічні інспектори переважно є членами громадських природоохоронних організацій, які, у свою чергу, у сфері лісових відносин мають право:

1) брати участь у розробці планів і програм, пов'язаних з охороною, захистом, використанням та відтворенням лісів;

2) мати вільний доступ до інформації про стан лісів та ведення господарства в них;

3) брати участь у заходах міжнародних неурядових організацій з питань охорони та відтворення лісів;

4) вносити пропозиції щодо розроблення нормативно-правових актів з питань ведення лісового господарства та внесення змін до них;

5) оскаржувати в установленому законом порядку рішення про відмову чи несвоєчасне надання за запитом інформації про стан лісів або неправомірне відхилення запиту та його неповне задоволення.

Більшість громадських екологічних інспекторів є членами *громадських природоохоронних організацій*. Їхня діяльність у сфері лісових відносин здійснюється відповідно до ЗУ «Про об'єднання громадян»²³⁷, «Про благодійництво та благодійні організації»²³⁸, «Про молодіжні та дитячі громадські організації»²³⁹ та на основі їхніх статутів. Громадські природоохоронні організації у сфері лісових відносин мають такі само права, як і громадські екологічні інспектори:

1) брати участь у розробці планів і програм, пов'язаних з охороною, захистом, використанням і відтворенням лісів;

2) мати вільний доступ до інформації про стан лісів та ведення господарства в них;

3) брати участь у заходах міжнародних неурядових організацій з питань охорони та відтворення лісів;

4) вносити пропозиції щодо розроблення нормативно-правових актів з питань ведення лісового господарства та внесення змін до них;

5) оскаржувати в установленому законом порядку рішення про відмову чи несвоєчасне надання за запитом інформації про стан лісів або неправомірне відхилення запиту та його неповне задоволення.

Інформування про стан і відтворення лісів здійснюється відповідно до ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища» та інших законів. Новітнім у цій царині є ЗУ «Про доступ до публічної інформації»²⁴⁰, який визначає порядок здійснення та забезпечення права кожного на доступ до інформації, що перебуває у володінні

²³⁷ Про об'єднання громадян: закон України від 16.06.1992 № 2460-XII // Відомості Верховної Ради України. 1992. № 34. Ст. 504.

²³⁸ Про благодійництво та благодійні організації: закон України від 16.09.1997 № 531/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. 1997. № 46. Ст. 292.

²³⁹ Про молодіжні та дитячі громадські організації: закон України від 01.12.1998 № 281-XIV // Відомості Верховної Ради України. 1999. № 1. Ст. 2.

²⁴⁰ Про доступ до публічної інформації: закон України від 13.01.2011 № 2939-VI // Офіційний вісник України. 2011. № 10. Ст. 446.

суб'єктів владних повноважень та інших розпорядників публічної інформації, визначених цим ЗУ, й інформації, що становить суспільний інтерес. Публічною за цим ЗУ є відображена та задокументована будь-якими засобами та на будь-яких носіях інформація, яка була отримана або створена у процесі виконання суб'єктами владних повноважень своїх обов'язків, передбачених чинним законодавством, або яка перебуває у володінні суб'єктів владних повноважень.

На виконання ЗУ «Про доступ до публічної інформації» Президент України підписав два укази: «Питання забезпечення органами виконавчої влади доступу до публічної інформації»²⁴¹ та «Про першочергові заходи щодо забезпечення доступу до публічної інформації в допоміжних органах, створених Президентом України»²⁴². Вони покликані забезпечити реалізацію конституційного права громадян вільно збирати, зберігати, використовувати та поширювати інформацію і прямо стосуються всіх органів виконавчої влади, в тому числі й Держлісагентства.

Відділ контролю та звернень громадян до Управління кадрів та контролю Держлісагентства реалізовує права громадян на доступ до публічної інформації²⁴³. Надання публічної інформації Держлісагентством здійснюється у відповідь на інформаційний запит.

Примірна форма запиту на публічну інформацію та примірний порядок складення та подання запитів на інформацію затверджені постановою КМ України²⁴⁴.

²⁴¹ Питання забезпечення органами виконавчої влади доступу до публічної інформації: указ Президента України від 05.05.2011 № 547/2011 // Офіційний вісник України. 2011. № 35. Ст. 1433.

²⁴² Про першочергові заходи щодо забезпечення доступу до публічної інформації в допоміжних органах, створених Президентом України: указ Президента України від 05.05.2011 № 548/2011 // Офіційний вісник України. 2011. № 35. Ст. 1434.

²⁴³ Див.: офіційний сайт Державного агентства лісових ресурсів України. URL: <http://dklg.kmu.gov.ua>.

²⁴⁴ Питання виконання Закону України «Про доступ до публічної інформації» в Секретаріаті Кабінету Міністрів України, центральних та місцевих органах виконавчої влади: постанова КМ України від 25.05.2011 № 583 // Офіційний вісник України. 2011. № 41. Ст. 1694.

**§ 4.12. Вирішення спорів у сфері охорони, захисту,
використання та відтворення лісів, відповідальність
за порушення лісового законодавства**

Спори з питань охорони, захисту, використання та відтворення лісів вирішуються в установленому порядку органами місцевого самоврядування, органами виконавчої влади з питань лісового господарства й з питань охорони навколишнього природного середовища та судами.

Виключно судом вирішуються спори з питань володіння, користування та розпоряджання лісами, які перебувають у власності громадян і юридичних осіб.

Органи виконавчої влади з питань лісового господарства та з питань охорони навколишнього природного середовища вирішують спори, пов'язані з охороною, захистом, використанням і відтворенням лісів, що перебувають у державній власності.

Органи місцевого самоврядування вирішують спори, пов'язані з охороною, захистом, використанням і відтворенням лісів, що перебувають у комунальній власності.

У разі незгоди власників лісів і лісокористувачів з рішенням органів виконавчої влади з питань лісового господарства та з питань охорони навколишнього природного середовища чи органу місцевого самоврядування спір вирішується судом.

Рішення органів виконавчої влади з питань лісового господарства, з питань охорони навколишнього природного середовища чи органу місцевого самоврядування щодо спору з питань охорони, захисту, використання та відтворення лісів набирає чинності з дня його прийняття. Оскарження зазначеного рішення в суді зупиняє його виконання.

Виконання рішення щодо спору з питань охорони, захисту, використання й відтворення лісів здійснюється органом, який його прийняв. Це не звільняє особу від відшкодування збитків, завданих нею внаслідок порушення лісового законодавства.

Згідно зі ст. 105 ЛК України, порушення лісового законодавства тягне за собою дисциплінарну, адміністративну, цивільно-правову або кримінальну відповідальність відповідно до закону.

Відповідальність за порушення лісового законодавства несуть особи, винні у:

- 1) незаконному вирубуванні та пошкодженні дерев і чагарників;

2) знищенні або пошкодженні лісу внаслідок підпалу або недбалого поводження з вогнем, порушенні інших вимог пожежної безпеки в лісах;

3) знищенні або пошкодженні лісу внаслідок його забруднення хімічними та радіоактивними речовинами, виробничими й побутовими відходами, стічними водами, іншими шкідливими речовинами, підтоплення, осушення та інших видів шкідливого впливу;

4) засміченні лісів побутовими та промисловими відходами;

5) порушенні строків лісовідновлення та інших вимог до ведення лісового господарства, встановлених законодавством у сфері охорони, захисту, використання й відтворення лісів;

6) знищенні або пошкодженні лісових культур, сіянців або саджанців у лісових розсадниках і на плантаціях, а також природного підросту та самосіву на землях, призначених для відновлення лісу;

7) порушенні правил зберігання, транспортування та застосування засобів захисту лісу, стимуляторів росту, мінеральних добрив та інших препаратів;

8) розкорчовуванні лісових ділянок і використанні їх не за призначенням, у тому числі для спорудження житлових будинків, виробничих та інших будівель і споруд без належного дозволу;

9) самовільній заготівлі сіна та випасанні худоби на лісових ділянках;

10) порушенні правил заготівлі лісової підстилки, лікарських рослин, дикорослих плодів, горіхів, грибів, ягід тощо;

11) заготівлі лісових ресурсів у способи, що негативно впливають на стан і відтворення лісів;

12) порушенні порядку заготівлі та вивезення деревини, заготівлі живиці й використання інших лісових ресурсів;

13) невнесенні плати за використання лісових ресурсів у встановлені строки;

14) знищенні та пошкодженні відмежувальних знаків у лісах;

15) введенні в дію нових і реконструйованих підприємств, споруд та інших об'єктів, не забезпечених обладнанням, що запобігає негативному впливу на стан і відтворення лісів;

16) порушенні строків повернення лісових ділянок, що перебувають у тимчасовому користуванні, або невиконанні обов'язків щодо приведення їх у стан, придатний для використання за призначенням;

17) пошкодженні сіножатей, пасовищ і ріллі на землях лісогосподарського призначення;

18) знищенні або пошкодженні лісоосушувальних каналів, дренажних систем і доріг на лісових ділянках;

19) невиконанні приписів державної лісової охорони й органів виконавчої влади, які здійснюють державний контроль за додержанням законодавства у сфері охорони, захисту, використання та відтворення лісів.

Цей перелік, наведений у ЛК України, не є вичерпним, і тому законом може бути встановлено відповідальність і за інші порушення лісового законодавства. Кожному виду лісопорушення має відповідати стаття КК України або КУпАП.

Так, *КУпАП України* розглядає види правопорушень у галузі лісового законодавства, що містяться у таких статтях: 49 «Порушення права державної власності на ліси» (яка є вже дещо застарілою, оскільки в сучасній правовій системі відсутнє монопольне право державної власності на ліси), 64 «Порушення встановленого порядку використання лісосічного фонду, заготівлі і вивезення деревини, заготівлі живиці», 65 «Незаконна порубка, пошкодження та знищення лісових культур і молодняка», 65¹ «Знищення або пошкодження полезахисних лісових смуг та захисних лісових насаджень», 66 «Знищення або пошкодження підросту в лісах», 67 «Здійснення лісових користувань не у відповідності з метою або вимогами, передбаченими в лісорубному квитку (ордері) або лісовому квитку», 68 «Порушення правил відновлення і поліпшення лісів, використання ресурсів спілої деревини», 69 «Пошкодження сінокосів і пасовищних угідь на землях державного лісового фонду», 70 – Самовільне сінокосіння і пасіння худоби, самовільне збирання дикорослих плодів, горіхів, грибів, ягід», 71 «Введення в експлуатацію виробничих об'єктів без обладнання, що запобігає шкідливому впливу на ліси», 72 «Пошкодження лісу стічними водами, хімічними речовинами, нафтою і нафтопродуктами, шкідливими викидами, відходами і покидьками», 73 «Засмічення лісів відходами», 74 «Знищення або пошкодження лісоосушувальних каналів, дренажних систем і шляхів на землях державного лісового фонду», 75 «Знищення або пошкодження відмежувальних знаків у лісах», 76 «Знищення корисної для лісу фауни», 77 «Порушення вимог пожежної безпеки в лісах».

Законодавець і надалі посилює адміністративну відповідальність за лісопорушення. Як приклад можна навести ЗУ «Про внесення змін

до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо посилення відповідальності за забруднення лісів»²⁴⁵.

КК України містить ст. 245 та 246, що передбачають кримінальну відповідальність за знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу та незаконну порубку лісу. Кримінальна відповідальність за незаконну порубку лісу настає у випадках, коли остання здійснювалася з порушенням нормативних актів, які регулюють порядок порубки дерев і чагарників у лісах, захисних та інших лісових насадженнях (якщо при цьому заподіяно істотну шкоду), або в заповідниках чи на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду, або в інших особливо охоронюваних лісах.

Зокрема, визнається незаконною порубка дерев і чагарників, вчинена: без відповідного дозволу; за дозволом, виданим із порушенням чинного законодавства; до початку чи після закінчення установлених у дозволі строків; не на призначених ділянках чи понад установлену кількість; не тих порід дерев, які визначено в дозволі; порід, вирубки яких заборонено.

У справах про злочини, відповідальність за які передбачена ст. 246 КК України, шкода визнається істотною, коли: були знищені певні види дерев у тій чи іншій місцевості; погіршилися породний склад, якість, захисні, водоохоронні та інші екологічні властивості лісу; виникли труднощі у відтворенні заліснення в певній місцевості; знизилася якість атмосферного повітря; змінилися ландшафт місцевості, річище річки; виникла ерозія ґрунту тощо. Якщо незаконна порубка дерев чи чагарників у лісах, захисних та інших лісових насадженнях не спричинила істотної шкоди, винна особа за наявності для цього підстав несе відповідальність за ст. 64–67 КУпАП. Порубка дерев і чагарників на територіях, не віднесених до лісового фонду (ст. 4 ЛК України), не тягне відповідальності за ст. 246 КК України. За наявності відповідних підстав такі дії можуть бути кваліфіковані як крадіжка, самоправство тощо²⁴⁶.

²⁴⁵ Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо посилення відповідальності за забруднення лісів: закон України від 16.06.2011 № 3532-VI // Офіційний вісник України. 2011. № 52. Ст. 2066.

²⁴⁶ Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля: постанова Пленуму Верховного Суду України від 10.12.2004 № 17 // Юридичний вісник України. 2005. № 4.

Незалежно від того, чи притягнута винна особа до адміністративної або кримінальної відповідальності, підприємства, установи, організації та громадяни зобов'язані відшкодувати шкоду, заподіяну ними лісу внаслідок порушення лісового законодавства, у розмірах і в порядку, визначених законодавством України. Це вимоги ЦК України відповідно до ст. 1166 щодо загальних підстав відповідальності за завдану майнову шкоду.

Незаконно добута деревина та інші лісові ресурси підлягають вилученню в установленому порядку. У разі неможливості вилучення незаконно добутої деревини та інших лісових ресурсів стягується їх вартість.

Розрахунок розміру збитків, завданих лісовому господарству підприємствами, установами, організаціями та громадянами, проводиться відповідним обласним Державним управлінням екології та природних ресурсів на підставі такс для обчислення шкоди, заподіяної лісовому господарству, затверджених постановою КМ України²⁴⁷. В Україні діють такі такси для обчислення розміру шкоди, заподіяної лісу підприємствами, установами, організаціями та громадянами:

- незаконним вирубуванням і пошкодженням дерев і чагарників до ступеня припинення росту;
- пошкодженням дерев і чагарників до ступеня неприпинення росту;
- знищенням або пошкодженням лісових культур, природного підросту та самосіву на землях, призначених для відновлення лісу;
- знищенням або пошкодженням сіянців і саджанців у лісових розсадниках і на плантаціях;
- самовільною заготівлею сіна та випасанням худоби на лісових ділянках;
- знищенням або пошкодженням відмежувальних знаків у лісах;
- пошкодженням сіножатей, пасовищ і ріллі на землях лісгосподарського призначення;
- знищенням або пошкодженням лісоосушувальних каналів, дренажних систем і доріг на лісових ділянках;
- порушенням правил заготівлі лісової підстилки;
- порушенням правил заготівлі лікарських рослин, дикорослих плодів, горіхів, грибів, ягід тощо.

²⁴⁷ Про затвердження такс для обчислення розміру шкоди, заподіяної лісу: постанова КМ України від 23.07.2008 № 665// Офіційний вісник України. 2008. № 56. Ст. 1868.

Оскільки розмір заподіяної шкоди визначається у гривнях, то, починаючи з 01.01.2009 проводиться індексація затверджених такс для обчислення розміру шкоди, завданої лісу підприємствами, установами, організаціями та громадянами. Зазначені такси застосовуються також для обчислення шкоди, заподіяної знищенням, пошкодженням чи незаконною рубкою окремих дерев, груп дерев і чагарників на сільськогосподарських угіддях, садибах, присадибних, дачних і садових ділянках, що не належать до лісового фонду.

Велике значення для правильного обчислення та відшкодування шкоди, завданої лісу внаслідок порушення лісового законодавства, мають настанови Вищого господарського суду України. Так, 1 січня 2009 р. ним було розіслано листа «Про результати вивчення та узагальнення судової практики вирішення господарськими судами спорів, пов'язаних з охороною навколишнього природного середовища»²⁴⁸, у якому в п. 2.4 наведено особливості справ зі спорів, пов'язаних із порушенням законодавства про охорону та використання лісового фонду.

Практику розгляду спорів, пов'язаних із застосуванням лісового законодавства, викладено у роз'ясненні Вищого арбітражного суду від 27.06.2001 № 02-5/744 «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних із застосуванням законодавства про охорону навколишнього природного середовища»²⁴⁹, де у п. 6 розглянуто питання, пов'язані з порушенням лісового законодавства.

Що стосується дисциплінарної відповідальності за порушення лісового законодавства, то ст. 159 КЗпП України²⁵⁰ передбачає обов'язок працівника виконувати вимоги нормативних актів про охорону праці, згідно з якими працівник зобов'язаний: співробітничати з власником або уповноваженим ним органом у справі організації безпечних і нешкідливих умов праці; особисто вживати посильних заходів щодо усунення будь-якої виробничої ситуації, яка створює загрозу життю чи здоров'ю його самого або оточуючих і навколишньому природному середовищу; повідомляти про небезпеку свого безпосереднього керівника або іншу посадову особу. У разі невиконання цих вимог працівник буде притягнутий до дисциплінарної відповідальності.

²⁴⁸ Див.: Вісник господарського судочинства. 2009. № 3.

²⁴⁹ Див.: Вісник господарського судочинства. 2001. № 4.

²⁵⁰ Кодекс законів про працю України: закон України від 10.12.1971 // Відомості Верховної Ради УРСР. 1971. Додаток до № 50. Ст. 375.

Запитання для самоконтролю

1. Актуальні проблеми правової охорони лісів в Україні.
2. Ліси як об'єкт правової охорони та використання в Україні.
3. Лісові правовідносини.
4. Нормативно-правове регулювання лісових правовідносин.
5. Право власності на ліси.
6. Право користування лісами, лісові сервітути.
7. Державне регулювання та управління у сфері лісових відносин.
8. Нормативно-правова організація лісового господарства.
9. Правове регулювання ведення лісового господарства.
10. Правова охорона та захист лісів.
11. Контроль за охороною, захистом, використанням і відтворенням лісів.
12. Спори з питань використання та охорони лісів.
13. Відповідальність за порушення лісового законодавства.

Теми рефератів

1. Актуальні проблеми правової охорони лісів в Україні.
2. Правові проблеми сучасного лісового законодавства.
3. Характеристика та система лісового законодавства.
4. Суб'єкти лісових правовідносин.
5. Право лісокористування та його види.
6. Правове регулювання спеціального використання лісових ресурсів.
7. Довгостроковий договір на тимчасове використання лісу.
8. Порядок здійснення побічних лісових користувань.
9. Лісові сервітути.
10. Правові питання власності на ліси в Україні.
11. Проблеми державного управління у сфері лісокористування.
12. Припинення права використання лісів.
13. Поняття та склад лісового фонду України.
14. Державний лісовий кадастр.
15. Платність користування лісами.
16. Поняття та зміст правової охорони лісів.
17. Організаційно-правові заходи охорони лісів від пожеж.

18. Контроль за використанням та охороною лісів.
19. Правове регулювання участі громадян, їх об'єднань та інших громадських формувань у здійсненні заходів щодо використання й охорони лісів.
20. Економіко-правовий механізм охорони лісів.
21. Адміністративно-правова відповідальність за порушення лісового законодавства.
22. Кримінально-правова відповідальність за порушення лісового законодавства.
23. Цивільно- та господарсько-правова відповідальність за порушення лісового законодавства.
24. Правове значення лісотаксових поясів і розрядів.

РОЗДІЛ 5

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОХОРОНИ Й ВИКОРИСТАННЯ ТВАРИННОГО СВІТУ

§ 5.1. Загальна характеристика тваринного світу та проблем його охорони й використання

Значення тваринного світу для будь-якої сучасної держави, в тому числі й для України, важко переоцінити, оскільки він є невід'ємним компонентом навколишнього природного середовища, національним багатством, джерелом духовного й естетичного збагачення та виховання людей та об'єктом наукових досліджень, а також важливою базою для одержання промислової та лікарської сировини, харчових продуктів та інших матеріальних цінностей. Інакше кажучи, тваринний світ виступає елементом системи національної безпеки України, від рівня охорони якого залежить стабільність економічної та соціальної ситуації в країні.

Розуміючи важливість усебічного захисту й охорони тваринного світу, вище керівництво нашої держави в особі ВР України, Президента України та Уряду України, починаючи з 1991 р. й дотепер, уживає постійних заходів, спрямованих на розвиток і вдосконалення національної системи охорони тваринного світу. Водночас зауважимо, що зазначене завдання є надзвичайно складною ділянкою роботи, оскільки, по-перше, у нас історично склалося так, що на об'єкти тваринного світу з огляду на їх величезні запаси як на державному, так і на недержавному рівнях дивилися як на невичерпне джерело, здатне задовольнити будь-які потреби суспільства. Таке ставлення до тваринного світу призвело до того, що раціональність, економність і плановість його використання стали другорядною справою. По-друге, проведення широкомасштабної природоохоронної роботи, спрямованої зокрема і на охорону тваринного світу, вимагає чималих фінансових та людських ресурсів, яких через постійні економічні негаразди в країні завжди не вистачає. По-третє, на сьогодні в Україні ще не напрацьовано достатньою мірою сучасні методики природоохоронної діяльності. По-четверте, спеціалізовані природоохоронні органи здійснюють свою діяльність у переважній більшості випадків самостійно, тобто без підтримки інших державних та недержавних суб'єктів, а також населення. По-п'яте, на території України нині відомо близько 45 тис. видів тварин, багато з яких потребують особливого підходу до їх охорони.

Економічні зміни, що тривають, і формування нових пріоритетів у соціально-економічній та інших сферах життя дозволяють констатувати той факт, що на сучасному етапі питання охорони та використання тваринного світу не належить до пріоритетів державної політики в цілому та екологічної політики зокрема. Так, одним із засадничих нормативних актів в екологічній сфері є Постанова ВР України, якою було затверджено «Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки»²⁵¹. Хоча вказаний нормативно-правовий акт не має сили закону, важко недооцінити його значення, оскільки відповідно до п. 6 ст. 85 Конституції України саме до повноважень ВР України віднесено визначення засад внутрішньої та зовнішньої політики. Зважаючи на це, саме на реалізацію напрямів, закладених у положеннях цього нормативного акта, і повинна бути зорієнтована діяльність як законодавчого органу влади, так і органів виконавчої влади та місцевого самоврядування.

Разом із тим шляхом простого текстуального аналізу положень цієї постанови можна зробити висновок, що питання охорони та використання тваринного світу висвітлено дуже поверхово і, на відміну від багатьох інших напрямів, там не створено підґрунтя для подальшого розвитку фауністичного законодавства.

Зокрема, у главі 14 розділу 1 «Стан довкілля» постанови визначено основні проблеми за таким напрямком, як «Тваринний світ, мисливство та рибні ресурси». Тут указано, що основними проблемами в галузі охорони та регулювання використання тваринного світу є його недостатня вивченість, відсутність достовірних даних щодо запасів промислових видів та обсягів їх добування, погіршення природних умов існування диких тварин через зростаючий антропогенний вплив та послаблення їх охорони від незаконного використання та знищення. Також до переліку проблем віднесено ведення мисливського господарства переважно екстенсивним шляхом та зниження загального вилову риби. Лише побічно, в контексті аналізу причин, що призвели

²⁵¹ Про Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки: постанова ВР України від 05.03.1998 № 188/98-ВР // Голос України. 1998. № 64.

до виникнення проблем у веденні мисливського господарства, наголошено, що вони є наслідком серед іншого скорочення обсягів штучного розведення та випуску в природу мисливської фауни.

Ще більший подив викликає той факт, що в розділі IV «Основні заходи щодо збалансованого використання і відновлення природних ресурсів», який, по суті, являє собою перелік заходів, що здійснюються для подолання негативної екологічної ситуації, яка склалася, взагалі не приділено окремої уваги заходам у фауністичній сфері. Тут обмежилися окремими згадками про об'єкти тваринного світу в розділах, присвячених земельним і водним відносинам, а також заповідній справі. Таке становище об'єктивно не сприяє ефективності заходів щодо охорони та використання об'єктів тваринного світу, а в умовах обмеженості можливостей фінансування таких заходів за рахунок державних коштів фактично йдеться про їх ігнорування.

Разом із тим окреслюючи питання подальшого розвитку екологічного законодавства й кодифікації його перспективних актів, було передбачено «розроблення та затвердження нормативно-правових актів Мінекобезпеки, а саме: Правил вилучення об'єктів тваринного світу в наукових, культурно-освітніх, виховних та естетичних цілях із природного середовища; Правил використання тварин з метою одержання продуктів їх життєдіяльності; Правил утримання, розведення, використання та охорони диких тварин у неволі чи напівневільних умовах; Правил добування рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тварин для розведення в спеціально створених умовах та у науково-дослідних цілях; Правил ввезення в Україну і вивезення за її межі об'єктів тваринного світу; Правил вилучення і реалізації незаконно добутих диких тварин; Правил відшкодування збитків, завданих порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища, інших актів відповідно до законодавства України».

Таким чином, навіть в умовах незначної акцентованості вищезазначеної постанови на вирішення проблем у фауністичній сфері, із семи нормативно-правових актів, які необхідно було ухвалити на рівні центрального органу виконавчої влади з питань охорони навколишнього природного середовища, шість безпосередньо мали б стосуватись об'єктів тваринного світу.

Фактично не змінилась ситуація і з ухваленням Основних засад (стратегії) державної екологічної політики України на період до 2020 року²⁵². Так, у цьому законі лише констатується, що, займаючи менше 6 % площі Європи, Україна володіє близько 35 % її біорізноманіття. Біосфера України налічує понад 70 тис. видів флори і фауни, зокрема флори – більше 27 тис. видів, фауни – понад 45 тис. видів. Протягом останніх років спостерігається збільшення кількості видів рослин і тварин, занесених до Червоної книги України.

Україна розташована на перетині міграційних шляхів багатьох видів фауни, через її територію проходять два основних глобальних маршрути міграції диких птахів, а деякі місця гніздування мають міжнародне значення. Більше 100 видів перелітних птахів охороняються відповідно до міжнародних зобов'язань.

Головною загрозою для біорізноманіття є діяльність людини та знищення природного середовища існування флори й фауни. Спостерігається катастрофічне зменшення площі територій водно-болотних угідь, степових екосистем і природних лісів. Знищення навколишнього природного середовища відбувається внаслідок розорювання земель, вирубування лісів з подальшою зміною цільового призначення земель, осушення або обводнення територій промислового, житлового та дачного будівництва тощо. Поширення неаборигенних видів у природних екосистемах викликає значний дисбаланс у біоценозах. Управління збереженням біорізноманіття прісноводних та морських екосистем розвивається не так швидко, як для екосистем суші, що негативно впливає на обсяг рибних запасів та середовище існування водних живих ресурсів.

Разом із тим у процесі здійснення стратегічного планування щодо припинення втрат біологічного та ландшафтного різноманіття й формування екологічної мережі в цій сфері, законом було заплановані та в подальшому в більшості виконано²⁵³ такі завдання:

- створення до 2015 р. системи запобіжних заходів щодо видів-вселенців та забезпечення контролю за внесенням таких видів до екосистем, у тому числі морської;

²⁵² Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року: закон України від 21.12.2010 № 2818-VI // Офіційний вісник України. 2011. № 3. Ст. 158.

²⁵³ Доповідь НУО «Громадська оцінка національної екологічної політики» за 2015 рік/за ред. С. Шапаренка. Київ: ФОП Клименко, 2016. 36 с.

- удосконалення до 2015 р. нормативно-правової бази щодо системи здійснення контролю за торгівлею видами дикої флори й фауни, які перебувають під загрозою зникнення;
- створення до 2020 р. мережі центрів штучного розведення та реакліматизації рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів рослин і тварин;
- створення до 2020 р. системи економічних важелів сприяння збереженню біо- та ландшафтного різноманіття та формуванню екомережі на землях усіх форм власності;
- ужиття до 2015 р. адміністративних заходів з припинення катастрофічного зменшення запасів водних живих ресурсів унаслідок їх надмірної експлуатації та погіршення стану навколишнього природного середовища.

§ 5.2. Загальна характеристика законодавства про тваринний світ

Система законодавства про тваринний світ є частиною екологічного законодавства України та являє собою ієрархічно побудовану сукупність нормативно-правових актів у цій сфері. Характеризуючи систему фауністичного законодавства, насамперед слід зазначити, що «стрижневим» для нього є ЗУ «Про тваринний світ»²⁵⁴. Саме цим законом на стратегічному, засадничому рівні врегульовано основні положення фауністичного законодавства. Крім того, в самому законі зазначено, що відносини у галузі охорони, використання й відтворення тваринного світу, об'єкти якого перебувають у стані природної волі, у напіввільних умовах чи в неволі, на суші, у воді, ґрунті та повітрі, постійно чи тимчасово населяють територію України або належать до природних багатств її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, регулюються Конституцією України, цим законом, законами України «Про охорону навколишнього природного середовища»²⁵⁵, «Про мисливське господарство та полювання»²⁵⁶ та іншими нормативно-правовими актами.

²⁵⁴ Про тваринний світ: закон України від 13.12.2001 № 2894-III // Офіційний вісник України. 2002. № 2. Ст. 47.

²⁵⁵ Про охорону навколишнього природного середовища: закон України від 25.06.1991 № 1264-XII // Відомості Верховної Ради України. 1991. № 41. Ст. 546.

²⁵⁶ Про мисливське господарство та полювання: закон України від 22.02.2000 № 1478-III // Офіційний вісник України. 2000. № 12. Ст. 442.

Окреме місце в системі джерел фауністичного законодавства посідає ЗУ «Про захист тварин від жорстокого поводження»²⁵⁷, спрямований на захист від страждань і загибелі тварин унаслідок жорстокого поводження з ними, захист їхніх природних прав та зміцнення моральності й гуманності суспільства. Дія цього закону є дещо ширшою за охопленням, ніж тваринний світ, оскільки розповсюджується на такі види діяльності: скотарство, включно з племінним скотарством; поводження з тваринами на території державних природних заповідників і на інших особливо охоронюваних природних територіях; мисливство, мисливське господарство та рибальство; утримання свійських тварин і племінна робота з ними; використання тварин у цирках, зоопарках, на виставках та інших видовищних заходах; використання тварин у спорті, у сфері відпочинку і розваг людей; використання тварин у науково-дослідних і навчальних цілях та у тестуванні; використання тварин у виробництві, серед іншого у виробництві біологічних препаратів; інші види діяльності, де здійснюється вплив на тварин.

Значне місце в системі регулювання фауністичних відносин щодо водних живих ресурсів посідають також ЗУ «Про рибу, інші водні живі ресурси та харчову продукцію з них»²⁵⁸ та «Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів»²⁵⁹.

Особливості правового статусу окремих об'єктів тваринного світу знаходять своє відображення у ЗУ «Про Червону книгу України»²⁶⁰ та «Про природно-заповідний фонд України»²⁶¹.

З урахуванням комплексності правового регулювання також активно застосовуються окремі норми суміжних галузей права: цивільного, господарського, адміністративного, кримінального, лісового тощо.

²⁵⁷ Про захист тварин від жорстокого поводження: закон України від 21.02.2006 № 3447-IV // Офіційний вісник України. 2006. № 11. Ст. 692.

²⁵⁸ Про рибу, інші водні живі ресурси та харчову продукцію з них: закон України від 06.02.2003 № 486-IV // Відомості Верховної Ради України. 2003. № 15. Ст. 107.

²⁵⁹ Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів: закон України від 08.07.2011 № 3677-VI // Офіційний вісник України. 2011. № 59. Ст. 2351.

²⁶⁰ Про Червону книгу України: закон України від 07.02.2002 № 3055-III // Офіційний вісник України. 2002. № 10. Ст. 462.

²⁶¹ Про природно-заповідний фонд України: закон України від 16.06.1992 № 2456-XII // Відомості Верховної Ради України. 1992. № 34. Ст. 502.

Основні засади розвитку відносин у сфері охорони та використання тваринного світу містяться також у раніше згадуваних ЗУ «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» та в постанові ВР України «Про Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки».

Значну нормотворчу діяльність у сфері поводження з об'єктами тваринного світу здійснює КМ України. Так, зокрема, постановами КМ України визначено Тимчасовий порядок справляння плати за спеціальне використання диких тварин²⁶², Положення про порядок ведення державного кадастру тваринного світу²⁶³, Порядок здійснення любительського і спортивного рибальства²⁶⁴, Тимчасовий порядок ведення рибного господарства і здійснення рибальства²⁶⁵, Такси для обчислення розміру відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок незаконного добування (збирання) або знищення цінних видів риб та інших об'єктів водного промислу²⁶⁶, Розміри компенсації за добування (збирання) та шкоду, заподіяну видам тварин і рослин, занесеним до Червоної книги України²⁶⁷, Такси для обчислення розміру відшкоду-

²⁶² Про затвердження Тимчасового порядку справляння плати за спеціальне використання диких тварин: постанова КМ України від 25.01.1996 № 123 // Зібрання постанов Уряду України. 1996. № 6. Ст. 195.

²⁶³ Про порядок ведення державного кадастру тваринного світу: постанова КМ України від 15.11.1994 № 772 // Зібрання постанов Уряду України. 1995. № 1. Ст. 27.

²⁶⁴ Про затвердження Порядку здійснення любительського і спортивного рибальства: постанова КМ України від 18.07.1998 № 1126 // Офіційний вісник України. 1998. № 29. Ст. 1099.

²⁶⁵ Про затвердження Тимчасового порядку ведення рибного господарства і здійснення рибальства: постанова КМ України від 28.09.1996 № 1192 // Зібрання постанов Уряду України. 1996. № 18. Ст. 516.

²⁶⁶ Про затвердження такс для обчислення розміру відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок незаконного добування (збирання) або знищення цінних видів риб та інших об'єктів водного промислу: постанова КМ України від 19.01.1998 № 32 // Офіційний вісник України. 1998. № 3. Ст. 96.

²⁶⁷ Про розміри компенсації за добування (збирання) та шкоду, заподіяну видам тварин і рослин, занесеним до Червоної книги України: постанова КМ України від 01.06.1993 № 399 // Зібрання постанов Уряду України. 1993. № 11. Ст. 226.

вання шкоди, заподіяної порушенням природоохоронного законодавства у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду України²⁶⁸.

Разом із тим найбільше за обсягом регулювання здійснюється в рамках відомчої нормотворчості органів екологічного управління. Так, наказами Мінприроди затверджено Тимчасовий порядок справляння плати за спеціальне використання диких тварин²⁶⁹, Порядок справляння компенсації за добування (збирання) видів тварин і рослин, занесених до Червоної книги України²⁷⁰, Такси для обчислення розміру відшкодування збитків, завданих унаслідок порушення законодавства в галузі мисливського господарства та полювання (крім видів, занесених до Червоної книги України)²⁷¹, Правила видачі дозволів та сертифікатів на ввезення в Україну та вивезення за її межі зразків видів дикої фауни і флори, які є об'єктами регулювання Конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення²⁷².

²⁶⁸ Про затвердження такс для обчислення розміру відшкодування шкоди, заподіяної порушенням природоохоронного законодавства у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду України: постанова КМ України від 21.04.1998 № 521 // Офіційний вісник України. 1998. № 16. Ст. 600.

²⁶⁹ Про затвердження Правил видачі дозволів на спеціальне використання диких тварин та інших об'єктів тваринного світу, віднесених до природних ресурсів загальнодержавного значення: наказ Мінекобезпеки України від 26.05.1999 № 115 // Офіційний вісник України. 1999. № 37. Ст. 1878.

²⁷⁰ Про затвердження Порядку справляння компенсації за добування (збирання) видів тварин і рослин, занесених до Червоної книги України: наказ Мінекобезпеки України від 14.06.1999 № 129 // Офіційний вісник України. 1999. № 26. Ст. 1260.

²⁷¹ Про затвердження Такс для обчислення розміру відшкодування збитків, завданих унаслідок порушення законодавства в галузі мисливського господарства та полювання (крім видів, занесених до Червоної книги України): наказ Мінприроди України та Держкомлісгоспу України від 18.07.2007 № 332/262 // Офіційний вісник України. 2007. № 58. Ст. 2319.

²⁷² Про затвердження Правил видачі дозволів та сертифікатів на ввезення в Україну та вивезення за її межі зразків видів дикої фауни і флори, які є об'єктами регулювання Конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення: наказ Міністерства екології та природних ресурсів України, Міністерства аграрної політики України від 16.04.2002 № 147/110 // Офіційний вісник України. 2002. № 24, ч. 2. Ст. 1197.

Наказами Мінприроди запроваджуються тимчасові обмеження²⁷³ на добування окремих видів об'єктів тваринного світу, переліки видів тварин, що заносяться до Червоної книги України або виключаються з неї²⁷⁴, тощо.

§ 3. Об'єкти тваринного світу, їх правове визначення та право власності на них

ЗУ «Про тваринний світ» у ст. 3 зазначає, що об'єктами тваринного світу, на які поширюється його дія, є:

- дикі тварини – хордові, в тому числі хребетні (ссавці, птахи, плазуни, земноводні, риби та інші) і безхребетні (членистоногі, молюски, голкошкірі та інші) в усьому їх видовому і популяційному різноманітті та на всіх стадіях розвитку (ембріони, яйця, лялечки тощо), які перебувають у стані природної волі, утримуються у напіввільних умовах чи в неволі;

- частини диких тварин (роги, шкіра тощо);
- продукти життєдіяльності диких тварин (мед, віск тощо).

Об'єкти тваринного світу, а також нори, хатки, лігва, мурашники, боброві загати та інше житло й споруди тварин, місця токування, ліняння, гніздових колоній птахів, постійних чи тимчасових скупчень тварин, нерестовищ та інші території, що є середовищем їхнього існування та шляхами міграції, підлягають охороні.

При цьому у ст. 1 Закону наголошується, що відносини у галузі охорони, використання й відтворення сільськогосподарських і свійських тварин, а також діяльність, пов'язана з охороною та використанням залишків викопних тварин, регулюються іншими відповідним законодавством України.

Таким чином, як об'єкти тваринного світу розглядаються не всі тварини в біологічному розумінні, а лише ті, які підпадають під дію фауністичного законодавства України.

²⁷³ Про введення тимчасового обмеження на спеціальне використання ки-топодібних Чорного та Азовського морів: наказ Мінприроди України від 31.03.2008 № 165 // Офіційний вісник України. 2008. № 33. Ст. 1127.

²⁷⁴ Про затвердження переліків видів тварин, що заносяться до Червоної книги України (тваринний світ), та видів тварин, що виключені з Червоної книги України (тваринний світ): наказ Мінприроди України від 17.06.2009 № 313 // Офіційний вісник України. 2009. № 55. Ст. 1931.

У теорії екологічного права сформовано позицію, відповідно до якої об'єктами екологічних відносин можуть бути лише ті предмети матеріального світу, які не втратили «екологічного зв'язку» з навколишнім природним середовищем²⁷⁵. О. С. Колбасов зазначав, що не вважаються природними об'єктами предмети, які внаслідок докладання до них людської праці були відокремлені від природного середовища, перетворені на сировину, знаряддя праці чи споживчі продукти²⁷⁶. Схожа точка зору висловлювалась і щодо об'єктів тваринного світу. С. С. Константи́ніді вказував, що для віднесення до об'єктів екологічного права тварин останні повинні перебувати у стані природної волі, тобто в необмеженому людиною безпосередньому природному зв'язку з навколишнім природним середовищем²⁷⁷. Таким чином, дикі тварини, у тому числі й водні живі ресурси, вилучені з природного середовища, згідно із зазначеною думкою, перестають бути природними об'єктами, а отже, й об'єктами екологічних правовідносин. Унаслідок докладання певної людської праці вони перетворюються на товарно-матеріальні цінності.

Разом із тим на незавершеність такої думки стосовно об'єктів тваринного світу, які навіть у разі вилучення з природного середовища в живому вигляді можуть бути без проблем повернені до нього, вже вказувалось окремими дослідниками. Так, Т. В. Григор'єва з цього приводу стосовно водних живих ресурсів зазначала, що «наведена позиція, як вбачається, правильна, але вона не враховує специфіки водних живих ресурсів як природного об'єкта. Водні живі ресурси належать до живих сил природи, і саме ця ознака є вирішальною під час порівняння водних живих ресурсів з природними об'єктами. На відміну від інших об'єктів природи, водні живі ресурси можуть бути вилучені з природного середовища в живому стані. І доки цей живий стан не буде змінено, водні живі ресурси здатні взаємодіяти з навколишнім природним середовищем, мати з ним певний зв'язок і, крім того, можуть бути повернені у природне середовище.

²⁷⁵ Петров В. В. Правовая охрана природы в СССР: учебник. М.: Юрид. лит., 1984. 384 с.; Вовк Ю. А. Советское природоресурсовое право и правовая охрана окружающей среды. Общая часть. Харьков: Вища школа, 1986. 160 с.

²⁷⁶ Колбасов О. С. Природа как объект правовой охраны // Правовые вопросы охраны природы в СССР: сб. ст. М.: Госюриздат, 1963. С. 5–16.

²⁷⁷ Константи́ниди С. С. Охрана животного мира (правовые вопросы). Алма-Ата: Кайнар, 1975. 128 с.

З урахуванням специфіки розглядуваних ресурсів екологічне законодавство повинно регулювати (і в Україні регулює) весь комплекс відносин водних живих ресурсів, які знаходяться у різних умовах – природної волі, у неволі чи в напіввільних умовах. Це дозволяє забезпечити належний рівень їх охорони, створити умови постійного існування всього видового й популяційного розмаїття»²⁷⁸.

Убачається, що головною ознакою, яка характеризує особливості права власності на об'єкти тваринного світу, є пролонгація, збереження їхнього статусу як природного об'єкта навіть у випадку їх вилучення з навколишнього середовища. Зважаючи на викладене, такий статус накладає на власників цих об'єктів цілий перелік прав та обов'язків, не притаманних цивільному законодавству, що регулюються саме екологічним законодавством і законодавством про тваринний світ, створюючи комплексне правове регулювання.

Така пролонгація пов'язується, насамперед, із тим, що зазначені об'єкти тваринного світу із легкістю можуть бути повернені до навколишнього середовища, де зможуть продовжити своє функціонування. На таких особливостях об'єктів тваринного світу наголошувалось ще у Дигестах Юстиніана²⁷⁹, де щодо об'єктів тваринного світу *res pecus pastoris* існувало правило, що ці речі є безгосподарними, а тому особа, яка спіймала дикого звіра, птаха або рибу, виступає їх власником, доки вони перебувають у її владі. Якщо ж вони вийдуть з-під нагляду й отримають природну волю, то знову стануть власністю першого ж, хто їх добуде. Під природною волею розумівся стан, коли тварина зникне з очей, або хоча й залишиться перед очима, але її переслідування буде ускладнено.

Якщо ж говорити про сучасний стан регулювання відносин власності на об'єкти тваринного світу, то відповідно до ст. 5 ЗУ «Про тваринний світ» право власності на об'єкти тваринного світу набувається та реалізується згідно з Конституцією України, цим законом та іншими законами України.

²⁷⁸ Григор'єва Т. В. Правове регулювання використання й охорони водних живих ресурсів: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2004. С. 21–22.

²⁷⁹ Памятники римского права: Законы 12 таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана. М.: Зерцало, 1997. 608 с.

Об'єкти тваринного світу, які перебувають у стані природної волі й розташовані в межах території України, її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, є об'єктами права власності українського народу.

Від імені українського народу права власника об'єктів тваринного світу, які є природним ресурсом загальнодержавного значення, здійснюють органи державної влади й органи місцевого самоврядування в межах, визначених Конституцією України.

Кожний громадянин має право користуватися об'єктами тваринного світу – об'єктами права власності українського народу відповідно до базового закону та інших законів України.

Об'єкти тваринного світу в Україні можуть перебувати у державній, комунальній та приватній власності.

Об'єкти тваринного світу в Україні перебувають під охороною держави незалежно від права власності на них.

Слід указати, що ця стаття доповнює норми Конституції України, де у ст. 13, на жаль, тваринний світ не знайшов свого окремого закріплення як об'єкт права власності українського народу. Таке становище аж ніяк не сприяє підвищенню правового статусу тваринного світу, адже законодавець, «замаскувавши» тваринний світ під словами «інші природні ресурси», по суті, закріпив його вторинний, похідний від інших природних об'єктів статус. Разом із тим, ЗУ «Про тваринний світ» знімає цю суперечність, прямо поширюючи на них статус об'єктів права власності українського народу і в такий спосіб «соціалізований» характер права власності на нього.

У ЗУ «Про тваринний світ» визначено також інші особливості права власності на об'єкти тваринного світу. Так, об'єкти тваринного світу, які утримуються (зберігаються) підприємствами, установами та організаціями державної або комунальної форми власності, є об'єктом права відповідно державної або комунальної власності.

Об'єкти тваринного світу, вилучені зі стану природної волі, розведені (отримані) у напіввільних умовах чи в неволі або набуті іншим, не забороненим законом шляхом, можуть перебувати у приватній власності юридичних і фізичних осіб.

Законність набуття у приватну власність об'єктів тваринного світу (крім добутих у порядку загального використання) повинна бути підтверджена відповідними документами, що засвідчують законність

вилучення цих об'єктів із природного середовища, ввезення в Україну з інших країн, факту купівлі, обміну, отримання у спадок тощо, які видаються в установленому законодавством порядку.

У передбаченому законом порядку права власників об'єктів тваринного світу можуть бути обмежені в інтересах охорони цих об'єктів, навколишнього природного середовища та захисту прав громадян.

При цьому поняття «неволя» або «напіввільні умови» розкриваються в ЗУ «Про мисливське господарство та полювання», де зазначено таке:

- «утримання мисливських тварин у напіввільних умовах – утримання набутих в установленому порядку мисливських тварин у штучно створених умовах, в яких вони живляться переважно природними кормами, але не мають можливості вільно переміщуватися за межі штучно ізольованої ділянки мисливського угіддя;

- утримання мисливських тварин у неволі – утримання мисливських тварин у відповідних спорудах, де вони не мають можливості живитися природними кормами та самостійно виходити за межі таких споруд».

Законом окремо передбачаються правові підстави припинення права приватної власності на об'єкти тваринного світу. Так, це право припиняється у разі:

- жорстокого поводження з дикими тваринами;
- установа законодавчими актами заборони щодо перебування у приватній власності окремих об'єктів тваринного світу.

Право приватної власності на об'єкти тваринного світу може припинятися і в інших випадках, передбачених законом.

Право приватної власності на об'єкти тваринного світу у випадках жорстокого поводження з дикими тваринами може бути припинене в судовому порядку за позовами органів контролю в галузі охорони, використання й відтворення тваринного світу або прокуратури.

Слід указати, що навіть за існуючої системи правових приписів та виходячи із загальних принципів правового регулювання, є природним висновок про необхідність регулювання відносин власності на тваринний світ у першу чергу нормами спеціального фауністичного законодавства, беручи до уваги, що питання власності на об'єкти тваринного світу безпосередньо пов'язані з питаннями їх охорони та використання. Разом із тим у ЗУ «Про тваринний світ» питанням права власності (зокрема приватної) на об'єкти тваринного світу присвячено лише чотири статті.

Унаслідок такого становища створюється ситуація, коли особливості реалізації права власності на об'єкти тваринного світу не знаходять свого належного відображення у спеціальному поресурсовому законодавстві. На цій проблемі, зокрема, наголошував П. В. Тихий, який у своїй роботі вказував, що, на відміну від попереднього фауністичного законодавства, ЗУ «Про тваринний світ» інакше вирішує питання про статус тварин, які перебувають у колективній та приватній власності, а саме, не відносить добутих із стану природної волі тварин до товарно-матеріальних цінностей. Ці тварини, потрапляючи під дію цивільного права, водночас продовжують згідно з ч. 1 ст. 1 ЗУ «Про тваринний світ» залишатись у рамках екологічного законодавства, хоча визначення співвідношення обсягів такого «подвійного» правового регулювання буде не на користь останнього. Власники диких тварин відповідно до своїх правомочностей можуть володіти згаданими об'єктами, споживати їх корисні властивості та якості, вирішувати їхню юридичну долю на власний розсуд, тобто діяти у межах цивільного, ветеринарного та іншого законодавства. Дія ж екологічного законодавства має тут суто охоронний, а не експлуатаційний характер.

Таким чином, використання дикої фауни, яке здійснюється власниками стосовно об'єктів своєї власності, не має суттєвого екологічного значення й майже не регулюється еколого-фауністичним законодавством²⁸⁰.

Отже, розглядаючи питання регулювання відносин власності на об'єкти тваринного світу, слід звернути увагу на те, що в ЦК України у книзі III достатньо детально регламентуються питання права власності та інші речові права. Разом із тим цим самим ЦК у ч. 1 ст. 9 передбачено, що: «положення цього Кодексу застосовуються до врегулювання відносин, які виникають у сферах використання природних ресурсів та охорони довкілля, а також до трудових та сімейних відносин, якщо вони не врегульовані іншими актами законодавства». Таким чином, під час розгляду відносин власності на об'єкти тваринного світу необхідно активно використовувати норми цивільного законодавства.

²⁸⁰ Тихий П. В. Еколого-правове регулювання спеціального використання дикої фауни: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2000. С. 54.

§ 5.4. Загальна характеристика використання об'єктів тваринного світу

Фауністичним законодавством досить детально врегульовано питання використання об'єктів тваринного світу. Останнє можна розділити за видами на: загальне та спеціальне; короткострокове, довгострокове та постійне; мисливство, рибальство, використання об'єктів тваринного світу в наукових, культурно-освітніх, виховних та естетичних цілях, використання корисних властивостей життєдіяльності тварин – природних санітарів середовища, запилювачів рослин тощо, використання диких тварин з метою отримання продуктів їхньої життєдіяльності, добування (придбання) диких тварин з метою їх утримання й розведення у напіввільних умовах чи в неволі тощо.

Загальне використання об'єктів тваринного світу відбувається з дотриманням усіх умов загального природокористування: загальної доступності, безоплатності, невиснажливості тощо.

Громадянам гарантується право безоплатного загального використання об'єктів тваринного світу для задоволення життєво необхідних потреб (естетичних, оздоровчих, рекреаційних тощо).

Загальне використання об'єктів тваринного світу здійснюється без вилучення їх із природного середовища (за винятком любительського та спортивного рибальства у водних об'єктах загального користування в межах установлених законодавством обсягів безоплатного вилову).

У порядку загального використання об'єктів тваринного світу здійснюється використання корисних властивостей життєдіяльності тварин – природних санітарів середовища, запилювачів рослин тощо, а також використання об'єктів тваринного світу в наукових, культурно-освітніх, виховних, естетичних та інших цілях, не заборонених законом.

Під час загального використання об'єктів тваринного світу забороняється знищення тварин, руйнування їхнього житла та інших споруд (нір, хаток, лігв, гнізд, мурашників, бобрових загат тощо), порушення середовища існування тварин і погіршення умов їх розмноження.

До спеціального використання об'єктів тваринного світу належать усі види використання тваринного світу (за винятком передбачених законодавством випадків безоплатного любительського та спортивного рибальства у водних об'єктах загального користування),

що здійснюються з їх вилученням (добуванням, збиранням тощо) із природного середовища.

Спеціальне використання об'єктів тваринного світу в порядку ведення мисливського та рибного господарства здійснюється з наданням відповідно до закону підприємствам, установам, організаціям і громадянам права користування мисливськими угіддями та рибогосподарськими водними об'єктами.

Спеціальне використання об'єктів тваринного світу здійснюється лише за відповідними дозволами чи іншими документами. Ця вимога поширюється також на власників чи користувачів земельними ділянками, на яких перебувають (знаходяться) об'єкти тваринного світу.

Дозволи на спеціальне використання немисливських тварин з будь-якою метою, мисливських птахів та хутрових звірів із науковою, культурно-освітньою, виховною чи естетичною метою, відлов усіх видів диких тварин з метою їхнього переселення у нові місця перебування, збирання частин диких тварин, продуктів їх життєдіяльності, залишків викопних тварин (крім тих, що утворюють загальнопоширені копалини), а також з метою регулювання чисельності диких тварин (крім вовків, лисиць, сорок, граків, сірих ворон у межах наданих у користування мисливських угідь) видаються Мінприроди на підставі заявки осіб, що передбачають здійснювати спеціальне використання диких тварин.

Порядок надання дозволів на здійснення полювання або промислового рибальства визначається спеціальним законодавством.

У заявці зазначаються:

- повна юридична назва й адреса користувача, від якого надходить заявка;
- прізвище, ім'я та по батькові особи (осіб), яка безпосередньо здійснюватиме використання (крім випадків використання окремих видів безхребетних тварин та регулювання чисельності тварин, що здійснюються шляхом залучення значної кількості виконавців);
- прізвище, ім'я та по батькові особи (осіб), відповідальної за використання, в разі використання окремих видів безхребетних тварин та регулювання чисельності тварин, що здійснюються шляхом залучення значної кількості виконавців;
- конкретні види (групи видів) диких тварин та інших об'єктів тваринного світу, а також намічені обсяги їх використання;
- мета використання, обґрунтування потреби у його здійсненні;
- місце і строки використання.

У разі використання тварин з метою їх утримання та розведення у неволі чи напіввільних умовах або переселення у нові місця перебування у зазначеній заявці повинна бути наведена інформація про умови утримання тварин, конкретні місця, в які планується здійснювати їх переселення, та засоби транспортування.

Якщо використання диких тварин та інших об'єктів тваринного світу не потребує затвердження лімітів і внесення до бюджету плати, то Мінекобезпеки видає дозволи на спеціальне використання диких тварин та інших об'єктів тваринного світу протягом трьох тижнів із часу одержання від користувачів заявки. В інших випадках, а також у разі потреби одержання експертних висновків дозволи видаються протягом двох тижнів із часу встановлення ліміту та одержання від користувача документа, що засвідчує внесення плати, а також позитивного експертного висновку.

Дозволи на спеціальне використання диких тварин та інших об'єктів тваринного світу повинні бути зареєстровані у державних органах Мінприроди до початку спеціального використання диких тварин та інших об'єктів тваринного світу, незареєстровані дозволи вважаються недійсними.

Видані дозволи повинні бути повернуті за місцем видачі протягом місяця з дати закінчення строку їхньої дії з відмітками факту використання диких тварин та інших об'єктів тваринного світу, звітами про результати використання (із зазначенням місця реалізації, утримання, зберігання добутих диких тварин та інших об'єктів тваринного світу), а також іншою інформацією, яка вимагалась від користувачів під час видання дозволів. Користувачі, які без поважних причин не повернули за місцем видачі використані дозволи або не подали звіти про їх використання, до подальшого спеціального використання диких тварин та інших об'єктів тваринного світу не допускаються.

За спеціальне використання об'єктів тваринного світу справляється збір, розмір якого встановлюється залежно від виду (групи видів) тварин, мети та обсягів їх використання, поширення та цінності з урахуванням місцезнаходження, якості, продуктивності території та інших екологічних та економічних факторів.

Право спеціального використання об'єктів тваринного світу припиняється в разі:

- закінчення строку, на який було надано відповідний дозвіл чи інший документ на право їх використання;

- добровільної відмови підприємств, установ, організацій і громадян від використання об'єктів тваринного світу;
- припинення діяльності підприємств, установ, організацій і громадян, які використовували об'єкти тваринного світу;
- порушення встановленого законодавством порядку та умов спеціального використання об'єктів тваринного світу.

Право використання об'єктів тваринного світу може бути також припинене на підставі рішення суду в разі систематичного невиконання підприємствами, установами, організаціями та громадянами встановлених законодавством правил, норм та інших вимог або договірних обов'язків щодо охорони, використання й відтворення об'єктів тваринного світу, а також в інших випадках, передбачених законом.

Припинення права спеціального використання об'єктів тваринного світу не звільняє підприємства, установи, організації та громадян від зобов'язань щодо відшкодування збитків, заподіяних унаслідок порушення законодавства про охорону, використання й відтворення тваринного світу.

§ 5.5. Правове регулювання ведення мисливського господарства та здійснення полювання

Відповідно до ЗУ «Про тваринний світ» до спеціального використання об'єктів тваринного світу належать усі види використання тваринного світу (за винятком передбачених законодавством випадків безоплатного любительського та спортивного рибальства у водних об'єктах загального користування), що здійснюються з їх вилученням (добуванням, збиранням тощо) із природного середовища. Одним із таких різновидів спеціального використання тваринного світу є мисливство.

Із метою повного та комплексного регулювання питань, пов'язаних із здійсненням цього виду спеціального природокористування, було ухвалено ЗУ «Про мисливське господарство та полювання», який визначає правові, економічні та організаційні засади діяльності юридичних і фізичних осіб у галузі мисливського господарства та полювання, забезпечує рівні права всім користувачам мисливських угідь у взаємовідносинах з органами державної влади щодо ведення мисливського господарства, організації охорони, регулювання чисельності, використання й відтворення тваринного світу.

Законом визначено, що мисливство – це вид спеціального використання тваринного світу шляхом добування мисливських тварин, що перебувають у стані природної волі або утримуються у напіввільних умовах у межах мисливських угідь, а мисливське господарство як галузь – сфера суспільного виробництва, основними завданнями якого є охорона та регулювання чисельності диких тварин, використання й відтворення мисливських тварин, надання послуг мисливцям щодо здійснення полювання та розвиток мисливського собаківництва.

Право на полювання в межах визначених для цього мисливських угідь мають громадяни України, які досягли 18-річного віку й іноземці, які одержали в установленому порядку дозвіл на добування мисливських тварин та інші документи, що засвідчують право на полювання.

Полювання з використанням вогнепальної мисливської зброї дозволяється лише особам, які в установленому порядку одержали дозвіл органу внутрішніх справ на право користування цією зброєю.

До полювання прирівнюються:

- перебування осіб у межах мисливських угідь, у тому числі на польових і лісових дорогах (крім доріг загального користування), з будь-якою стрілецькою зброєю або з капканами та іншими знаряддями добування звірів і птахів, або із собаками мисливських порід чи ловчими звірами та птахами, або з продукцією полювання, крім випадків регулювання чисельності диких тварин, польових випробувань і змагань мисливських собак (не нижче обласного рівня);
- перебування осіб на дорогах загального користування з продукцією полювання або з будь-якою зібраною розчохленою стрілецькою зброєю.

Документами на право полювання (для громадян України) є:

- посвідчення мисливця;
- щорічна контрольна картка обліку добутої дичини та порушень правил полювання з відміткою про сплату державного мита;
- дозвіл на добування мисливських тварин (ліцензія, відстрільна картка, дозвіл на діагностичний та селекційний відстріл тощо);
- відповідний дозвіл на право користування вогнепальною мисливською зброєю у разі її використання;
- паспорт на собак мисливських порід або інших ловчих звірів і птахів у разі їх використання під час полювання.

Зазначені документи мисливець зобов'язаний мати під час здійснення полювання, транспортування або перенесення продукції полювання й пред'являти їх на вимогу осіб, уповноважених здійснювати контроль у галузі мисливського господарства та полювання.

Посвідчення мисливця та щорічна контрольна картка обліку добутої дичини і порушень правил полювання, родоводи й паспорти на собак мисливських порід, які можуть використовуватися в полюванні, паспорти на інших ловчих звірів і птахів видаються спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань мисливського господарства та полювання або його територіальними органами.

Розмір державного мита, а також порядок стягнення платежів за видачу посвідчення мисливця та щорічної контрольної картки обліку добутої дичини та порушень правил полювання встановлюються у порядку, передбаченому законодавством. При цьому розмір плати за видачу посвідчення мисливця та щорічної контрольної картки обліку добутої дичини та порушень правил полювання встановлюється спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань лісового і мисливського господарства та полювання за погодженням із центральним органом виконавчої влади з питань фінансів.

Іноземці можуть здійснювати полювання на території України, а документи на право полювання, видані відповідними органами інших держав, є чинними на території України.

Умови організації та здійснення полювання іноземцями, розмір плати за надані послуги й добути продукцію полювання визначаються договорами, що укладаються між іноземцями або юридичними особами, які організовують для них полювання, та користувачами мисливських угідь.

Полювання може здійснюватися у такі *способи*:

- індивідуальне полювання;
- колективне полювання;
- колективне полювання з нагоничами (облавне полювання).

Полювання може здійснюватися з *використанням*:

- мисливської вогнепальної зброї;
- собак мисливських порід, інших ловчих звірів і птахів (за наявності паспортів на них);
- сіток і пасток для відлову тварин живцем;
- пасток для добування хутрових звірів з науковою метою та для переселення;
- мисливських вишок;
- пахучих неотруйних приманок.

Полювання може здійснюватися з мисливською зброєю, що належить іншій фізичній особі або користувачу мисливських угідь, лише у присутності власника цієї зброї або уповноваженого працівника користувача мисливських угідь, за яким закріплено цю мисливську зброю, за умови наявності у власника зброї чи уповноваженого працівника користувача мисливських угідь відповідних дозволів, виданих органом внутрішніх справ.

Законом визначено цілу низку **заборон** щодо здійснення полювання. Так, з метою раціонального використання мисливських тварин, охорони диких тварин, а також середовища їх перебування забороняється:

- 1) полювати без належного на те дозволу, а саме:
 - без документів, визначених законодавством;
 - полювання на тварин, не зазначених у дозволах на добування мисливських тварин або понад встановлену в цих дозволах норму;
- 2) полювання в заборонених для цього місцях, а саме:
 - на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду, де це заборонено відповідно до положень про них;
 - на відтворювальних ділянках (крім відстрілу й відлову хижих та шкідливих тварин);
 - у межах населених пунктів (сіл, селищ, міст), за винятком випадків, передбачених рішеннями Ради міністрів АРК, обласних, Київської та Севастопольської міських рад;
 - в угіддях, не зазначених у дозволі;
 - на відстані ближче ніж 200 метрів від будівель населеного пункту та окремо розташованих будівель, де є можливим перебування людей;
- 3) полювання у заборонений час, а саме:
 - у недозволені для полювання строки на відповідні види тварин;
 - у темний період доби (пізніше години після заходу сонця й раніше години до його сходу);
- 4) полювання із застосуванням або використанням заборонених знарядь та у заборонені способи, а саме за допомогою:
 - клеїв, петель, підрізів, закотів, гачків, самострілів, ловчих ям;
 - отруйних та анестезуючих приманок;
 - живих сліпих чи знівечених тварин як приманок;
 - звуковідтворювальних приладів та пристроїв;
 - електричного обладнання для добування тварин;

- штучних світлових джерел, приладів та пристроїв для підсвічування мішеней, зокрема приладів нічного бачення;
 - дзеркал та інших пристроїв, що осліплюють тварин;
 - вибухових речовин;
 - з під'їзду на автомототранспорті, а також на плавучих засобах із працюючим двигуном;
 - з літаків та вертольотів;
 - з немисливської (у тому числі військової) вогнепальної, пневматичної та іншої стрілецької зброї, а також нарізних вкладок, напіваавтоматичної або автоматичної зброї з магазинами більш як на два патрони;
 - шляхом руйнування жител тварин, бобрових загат, гнізд птахів;
 - за допомогою газу та диму;
 - шляхом zalивання нір звірів;
- заборонено також полювання:
- на тварин, які зазнають лиха (переправляються водою або по льоду, рятуються від пожежі, повені тощо);
 - на пернату дичину з нарізною вогнепальною зброєю або з використанням набоїв, споряджених кулями та шротом діаметром більше 5 мм (№ 0000);
 - на хутрових звірів (крім вовка, єнотовидного собаки, лисиці та шакала) з нарізною вогнепальною зброєю калібром більше як 5,6 мм;
 - на копитних тварин із використанням малокаліберної гвинтівки під патрон кільцевого запалювання або набоїв, споряджених картечю чи шротом;
 - з мисливськими собаками, ловчими звірами та птахами без наявності на них паспорта;
 - полювання з дерев та мисливських вишок без дозволу користувача угідь;
- 5) транспортування або перенесення добутих тварин чи їх частин без відмітки цього факту у щорічній контрольній картці обліку добутої дичини та порушень правил полювання, а також у дозволі на їх добування;
- 6) допускання собак у мисливські угіддя без нагляду;
- 7) полювання з порушенням установленого для певної території (регіону, мисливського господарства, обходу тощо) порядку здійснення полювання;
- 8) полювання на заборонених для добування тварин;

9) збирання яєць птахів, загиблих мисливських птахів, самовільне привласнення знайдених в угіддях загиблих мисливських тварин або їх частин, руйнування, нищення або псування штучних гніздищ, солонців, годівниць для звірів і птахів, посівів кормових рослин, мисливських вишок, указівних знаків, відповідних вивісок та інших атрибутів мисливського господарства.

Дії, зазначені в пунктах 1–8, відповідно до законодавства кваліфікуються як незаконне полювання, а виявлені тварини (або їх частини) та знаряддя добування таких тварин, законність набуття яких не підтверджено відповідними документами, вважаються незаконно добутими.

Добування мисливських тварин, віднесених до державного мисливського фонду, здійснюється за **дозволом** – ліцензією або відстрільною картою.

За ліцензією здійснюється полювання на кабана, лань, оленів європейського та плямистого, козулю, лося, муфлона, білку, бабака, бобра, борсука, ондатру та куницю лісову.

За відстрільною картою здійснюється полювання на пернату дичину, кроля дикого, зайця-русака, єнотовидного собаку, вовка, лисицю, шакала, куницю кам'яну, норку американську, тхора лісового.

За дозволом може здійснюватися відстріл (відлов) будь-якого виду мисливських тварин з метою селекційного відбору, ветеринарно-санітарної експертизи та регулювання чисельності.

Добування вовка, лисиці, єнотовидного собаки та шакала дозволяється здійснювати також за наявності у мисливця ліцензії або відстрільної картки на добування інших мисливських тварин.

Ліцензії видаються мисливцям користувачем мисливських угідь, який отримує їх у спеціально уповноваженому центральному органі виконавчої влади з питань мисливського господарства та полювання або у визначеному ним територіальному органі.

Відстрільні картки видаються мисливцям користувачем мисливських угідь.

Ліцензії та відстрільні картки видаються мисливцям із зазначенням у них терміну та місця здійснення полювання з урахуванням лімітів добування мисливських тварин і пропускнуої здатності мисливських угідь.

Полювання на парнокопитних тварин, куницю лісову, бобра, ондатру, бабака й білку, віднесених до державного мисливського фонду,

здійснюється відповідно до лімітів, а на інших мисливських тварин, віднесених до державного мисливського фонду, – до норм відстрілу, що затверджуються на мисливський сезон.

Перната дичина та хутрові звірі, а також субпродукти копитних тварин, добутих мисливцем під час полювання, є власністю мисливця.

Шкури, м'ясо, роги та ікла копитних тварин, добутих у процесі полювання, а також відловлені живі тварини здаються користувачеві мисливських угідь. Учасники полювання мають переважне право на придбання цієї продукції. При цьому м'ясо копитних тварин може реалізовуватися учасникам полювання зі знижкою до 30 % (частка мисливця).

Підлягають обов'язковій здачі користувачеві мисливських угідь зібрані скинуті роги лані, оленя, козулі та лося, загиблі тварини або їх частини, а також відловлені хворі чи травмовані живі тварини.

Користувач мисливських угідь з дозволу органів державної ветеринарної медицини має право самостійно реалізовувати зазначену продукцію полювання (у тому числі мисливські трофеї) або здійснювати її переробку за наявності документів, що засвідчують законність її набуття, у порядку, встановленому законодавством.

Продукція полювання (у тому числі мисливські трофеї), яка перебуває в юридичних і фізичних осіб без документів, що засвідчують законність її набуття, або продукція, добута з порушенням правил полювання, вважається незаконно добутою.

Мисливські трофеї, одержані від добутих копитних тварин, підлягають обов'язковій реєстрації у користувача мисливських угідь з оформленням відповідного трофейного листа із зазначенням у ньому місця, часу їх добування, оцінки трофейної якості та номера ліцензії, за якою вони були добуті.

З метою забезпечення належних умов для здійснення мисливства законом встановлені вимоги до ведення мисливського господарства. Воно здійснюється користувачами мисливських угідь.

Не допускається користування мисливськими тваринами та ведення мисливського господарства без оформлення відповідних документів. Умови ведення цього господарства визначаються в договорі, який укладається між територіальними органами спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади з питань лісового і мисливського господарства та полювання і користувачами

мисливських угідь. Форма договору встановлюється спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань лісового і мисливського господарства та полювання за погодженням із спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань охорони навколишнього природного середовища.

Для потреб мисливського господарства користувачі мисливських угідь мають право у встановленому порядку, за згодою власників або користувачів земельних ділянок, будувати на мисливських угіддях необхідні будівлі та біотехнічні споруди, вирощувати кормові культури, створювати захисні насадження, проводити штучне обводнення й здійснювати інші заходи, пов'язані з веденням мисливського господарства, які не суперечать законодавству та інтересам власників або користувачів земельних ділянок.

Відносини між власниками або користувачами земельних ділянок і користувачами мисливських угідь регулюються відповідними *договорами*.

Мисливські угіддя для ведення мисливського господарства надаються у користування ВР АРК, обласними, Київською та Севастопольською міськими радами за поданням територіального органу спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади з питань лісового і мисливського господарства та полювання, погодженим з Радою міністрів АРК, обласними, Київською та Севастопольською міськими державними адміністраціями й територіальними органами спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади з питань охорони навколишнього природного середовища, а також власниками або користувачами земельних ділянок.

Мисливські угіддя надаються у користування на строк не менше 15 років, а їх площа повинна становити не менше 3 тисяч гектарів, але не більше ніж 35 % від загальної площі мисливських угідь АРК, області або м. Севастополя. Користування мисливськими угіддями є платним. Розмір та порядок внесення плати за користування мисливськими угіддями визначаються у договорі між користувачем мисливських угідь і власником або постійним користувачем земельних ділянок, на яких розташовані ці угіддя, та встановлюється залежно від їх місцезнаходження, природної якості та інших факторів.

Із метою охорони та відтворення мисливських тварин користувачі в межах своїх мисливських угідь виділяють не менше 20 % площі, де полювання заборонено.

Переважне право на користування мисливськими угіддями мають:

- власники та постійні користувачі земельних ділянок;
- користувачі мисливських угідь, які продовжують строк користування цими угіддями.

Право користування мисливськими угіддями припиняється у разі:

- закінчення строку користування;
- добровільної відмови від користування;
- припинення діяльності юридичних осіб, яким надано у користування мисливські угіддя;
- систематичного невиконання обов'язків щодо охорони та відтворення мисливських тварин, зобов'язань, обумовлених договором між користувачем мисливських угідь і власником (користувачем) земельних ділянок або територіальним органом спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади з питань лісового і мисливського господарства та полювання;
- погіршення якості мисливських угідь з вини їх користувача;
- в інших випадках, передбачених законодавством.

§ 5.6. Правове регулювання здійснення промислового рибальства

Статтею 26 ЗУ «Про тваринний світ» – «Промислове рибальство» – передбачено, що «підприємствам, установам, організаціям і громадянам у порядку спеціального використання об'єктів тваринного світу надається право ведення промислового рибальства, включаючи промисел водних безхребетних на промислових ділянках рибогосподарських водних об'єктів та континентальному шельфі України.

До рибогосподарських водних об'єктів належать усі поверхневі, територіальні і внутрішні морські води, які використовуються (можуть використовуватися) для промислового добування, вирощування чи розведення риби та інших об'єктів водного промислу або мають значення для природного відтворення їх запасів, а також виключна (морська) економічна зона та акваторія у межах континентального шельфу України.

Перелік промислових ділянок рибогосподарських водних об'єктів (їх частин) визначається КМ України.

Підприємства, установи, організації і громадяни, яким надано в користування рибогосподарські водні об'єкти (їх частини) для ведення промислового рибальства, включаючи промисел водних безхребетних, зобов'язані дотримуватися вимог, передбачених ст. 34 ЗУ «Про тваринний світ», а також здійснювати інші заходи, що забезпечують поліпшення екологічного стану водних об'єктів і умов відтворення рибних запасів, та утримувати в належному санітарному стані прибережні захисні смуги в місцях здійснення промислового рибальства»²⁸¹.

Разом із тим, ураховуючи надзвичайну важливість рибного господарства як галузі народногосподарського комплексу, промислові потреби і питання охорони тваринного світу, у 2011 р. було ухвалено спеціальний ЗУ «Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів». Відповідно до цього закону спеціальне використання водних біоресурсів здійснюється шляхом вилучення з природного середовища (крім любительського і спортивного рибальства у водних об'єктах загального користування в межах та обсягах безоплатного вилову) й охоплює:

- промислове рибальство;
- вилов водних біоресурсів у науково-дослідних, науково-промислових і дослідно-конструкторських цілях, а також з метою з'ясування їх санітарно-епідеміологічного стану (далі – дослідний вилов);
- контрольний вилов водних біоресурсів для визначення їх стану та запасів;
- меліоративний вилов водних біоресурсів з метою формування їх оптимального видового та вікового складу;
- вилов водних біоресурсів з метою отримання біологічного матеріалу для штучного відтворення їх запасів та здійснення аквакультури;
- любительське і спортивне рибальство у водних об'єктах загальногo користування, що перевищує встановлені обсяги безоплатного вилову.

Спеціальне використання водних біоресурсів (крім любительського рибальства та використання ресурсів, запаси яких формуються виключно шляхом їх штучного розведення) здійснюється відповідно до лімітів та прогнозів допустимого вилову.

²⁸¹ Відомості Верховної Ради України. 2002. № 14. Ст. 97.

З метою збереження та забезпечення раціонального використання окремих водних біоресурсів, які інтенсивно експлуатуються та/або характеризуються незадовільним станом відповідно до обґрунтувань наукових установ, що входять до сфери управління центрального органу виконавчої влади у галузі рибного господарства, установлюються ліміти промислового вилову на наступний календарний рік, які в подальшому розподіляються на квоти. Перелік видів водних біоресурсів, щодо яких встановлюються ліміти промислового вилучення, й обсяги лімітів на підставі обґрунтувань наукових установ, що входять до сфери управління центрального органу виконавчої влади у галузі рибного господарства, затверджує центральний орган виконавчої влади з питань аграрної політики та продовольства.

Для регулювання промислу водних біоресурсів, щодо яких не встановлюються ліміти вилову, центральний орган виконавчої влади у галузі рибного господарства на підставі обґрунтувань наукових установ, що входять до сфери його управління, визначає прогноз допустимого вилову на наступний календарний рік. Прогноз допустимого вилову може коригувати центральний орган виконавчої влади у галузі рибного господарства.

Спеціальне використання тих видів водних біоресурсів, щодо яких у зв'язку з особливостями їх просторового розподілу у водному об'єкті або відповідно до технічних можливостей промислу не може бути досягнуто рівня вилучення, який загрожує стану запасів ресурсів, ліміти та прогнози допустимого вилову не встановлюються.

Наказом Держкомрибгоспу України (нині – Держрибагентство України) затверджено Правила промислового рибальства в рибогосподарських водних об'єктах України²⁸², які визначають порядок здійснення та регулювання промислового рибальства (крім любительського та спортивного рибальства в рибогосподарських водних об'єктах загального користування), який є обов'язковим для підприємств, установ та організацій (незалежно від форм власності), громадян України та осіб без громадянства (надалі – користувачі), які здійснюють промислове рибальство, а також для уповноважених органів, які забезпечують охорону, відтворення та збереження середовища існування водних живих ресурсів у рибогосподарських водних об'єктах України.

²⁸² Про затвердження Правил промислового рибальства в рибогосподарських водних об'єктах України: наказ Держкомрибгоспу України від 18.03.1999 № 33 // Офіційний вісник України. 1999. № 21. Ст. 982.

Правилами промислового рибальства визначаються райони, способи та строки вилову (вилову, добування, збирання) водних біоресурсів, типи, розміри та кількість рибопромислових суден, знаряддя вилову, їх кількість, допустимі до вилову розміри об'єктів промислу, вимоги щодо їх охорони, а також умови користування промисловими ділянками рибогосподарських водних об'єктів (їх частинами), навантаження на кожний водний об'єкт за кількістю та потужністю плавзасобів.

З метою забезпечення охорони, раціонального використання окремих видів водних біоресурсів, а також для доповнення, уточнення або зміни зазначених правил можуть розроблятися режими для окремих рибогосподарських водних об'єктів (їх частин). Режими затверджуються центральним органом виконавчої влади з питань аграрної політики та продовольства.

Промисел водних живих ресурсів здійснюється користувачами за плату в межах виділених їм у встановленому порядку квот за дозволами й талонами встановленого зразка, виданими їм державними органами рибоохорони.

Рибалкам, які відповідають за вилову водних живих ресурсів у виробничих підрозділах користувачів (ланки, судна, дільниці, бригади тощо), державними органами рибоохорони видаються промислові квитки й талони; іншим рибалкам, які здійснюють вилову водних живих ресурсів у зазначених підрозділах, користувачі зобов'язані видати посвідчення рибалки.

До **обов'язків** користувачів під час здійснення промислу водних живих ресурсів належать такі:

- здійснювати промисел згідно з правилами, режимами рибальства та іншими вимогами законодавства з питань охорони, використання й відтворення водних живих ресурсів;
- не перевищувати обсяги вилову виділених їм квот водних живих ресурсів;
- на кожному судні, ланці, дільниці, бригаді тощо вести промисловий журнал установленної форми, а також мати документи, які підтверджують законність вилову (промисловий квиток, талон) і здачі (квитанція) водних живих ресурсів;
- вести на кожному приймальному пункті чи приймальному судні журнали з обліку прийнятих та реалізованих водних живих ресурсів;

– виконувати узгоджені з державними органами рибоохорони й науковими установами, підприємствами та організаціями плани меліоративних заходів (зариблення рибогосподарських водних об'єктів; поліпшення умов відтворення, рятування молоді із залишкових водойм; розчищення тоней, плавів, проток, міжліманних з'єднань, каналів і джерел; боротьба із задухою, викошування рослинності тощо);

– утримувати в належному санітарному стані закріплені промислові ділянки, знаряддя лову й забезпечувати їх охорону; проводити після закінчення промислу очистку промислових ділянок від усіх пристроїв, що засмічують водний об'єкт;

– не здійснювати на промислових ділянках без дозволу державних органів рибоохорони й інших уповноважених на це органів робіт, що змінюють природні умови у водному об'єкті;

– не допускати (без дозволу органів рибоохорони) інших користувачів до використання водних живих ресурсів на закріплених за ними промислових ділянках;

– маркувати мітками встановленого зразка стаціонарні знаряддя лову з метою визначення їх належності;

– використовувати на промислі тільки відповідно пристосовані для здійснення рибальства та в установленому порядку зареєстровані плавзасоби, що мають на борту реєстраційний номер;

– безперешкодно допускати працівників державних органів рибоохорони на місця вилучення водних живих ресурсів, судна та інші плавучі засоби, склади, берегові приймальні пункти, приймальні судна та рибозаводи для перевірки знарядь і засобів лову, огляду добутих водних живих ресурсів, пред'являти на їхню вимогу промисловий журнал та інші документи, що мають стосунок до промислу, та надавати їм допомогу в проведенні перевірок;

– на вимогу працівників державних органів рибоохорони судно зобов'язане зупинитися, якщо воно не зайняте в цей момент ловом, постановкою, перевіркою тощо знарядь лову (у таких випадках судно зобов'язане зупинитися відразу ж після закінчення промислової операції);

– надавати працівникам державних органів рибоохорони та інших уповноважених органів право безкоштовного користування під час службових поїздок зв'язком і попутними суднами та іншими видами транспорту, а також пересаджувати їх (на їхню вимогу) на інші судна, розташовані поряд;

- вчасно подавати до державних органів рибоохорони та інших державних установ відомості про обсяги вилучення водних живих ресурсів та іншу звітність відповідно до вимог законодавства;

- надавати на договірних умовах рибницьким підприємствам, установам та організаціям плідників риб та інших водних організмів;

- надавати на договірних умовах науковим установам та організаціям (у тому числі державним органам рибоохорони), що займаються розробкою рекомендацій щодо регулювання промислу, а також контрольно-спостережним іхтіологічним пунктам водні живі ресурси для біологічного аналізу;

- забезпечувати на договірних умовах у структурних підрозділах користувача (судно, ланка, дільниця, бригада тощо) можливість роботи іхтіолога-спостерігача підприємств, установ та організацій (у тому числі державних органів рибоохорони), що займається розробкою рекомендацій з регулювання промислу;

- прилов видів, занесених до Червоної книги України, а також акліматизованих видів випускати (крім плідників, які відбираються для потреб рибництва) у рибогосподарські водні об'єкти в живому вигляді (заснулу рибу й інші водні живі ресурси оприбутковують шляхом складання акта та записують у журнал обліку вилучених водних живих ресурсів, у зазначеному журналі також реєструються і факти випускання).

Про факти оприбуткування та випускання видів, занесених до Червоної книги України, а також акліматизованих видів інформується державний орган рибоохорони й держуправління екобезпеки в області, в якій розташовано рибогосподарський водний об'єкт.

Користувачам водних живих ресурсів **забороняється**.

- здійснення промислу виробничими підрозділами користувача (ланки, дільниці, бригади тощо) на суднах, не призначених для здійснення промислу, та (або) без наявності в рибалок, відповідальних за вилучення, промислових квитків, талонів і журналів обліку вилучених водних живих ресурсів (промислових журналів), а в інших рибалок, які здійснюють вилучення водних живих ресурсів у зазначених підрозділах користувача, – посвідчень рибалок;

- зберігати об'єкти промислу, невраховані чи заборонені до вилу, й частини їхнього тіла, а також приймати (здавати) виловлені об'єкти одного виду під іншою назвою або без видової назви;

- неточно вести облік та подавати неточні звітні облікові дані про райони та об'єкти промислу й обсяги вилучення водних живих ресурсів;
- зберігати на судні, у бригадному стані тощо або у водоохоронній зоні неопломбовані державними органами рибоохорони знаряддя лову, застосування яких у цьому районі і в цей період заборонене;
- використовувати ставні знаряддя лову, не позначаючи їх розташування за допомогою буїв чи розпізнавальних знаків;
- використовувати знаряддя лову з водних об'єктів, у яких виявлено осередки паразитарних та інфекційних захворювань риб, в інших водних об'єктах без попередньої дезінфекції цих знарядь;
- перебувати на водному об'єкті або у водоохоронній зоні зі знаряддями лову, застосування яких заборонено цими правилами, а також із вибуховими та отруйними речовинами, за винятком випадків (проведення на водних об'єктах робіт, пов'язаних із застосуванням цих речовин, а також під час їх транзитного провозу), узгоджених із державними органами рибоохорони;
- викидати за борт улов (у тому числі дозволених до вилову об'єктів промислу) або його частину, у таких випадках користувач зобов'язаний відшкодувати завдані збитки;
- виловлювати рибу та інші водні живі ресурси на зимувальних ямах.

§ 5.7. Правове регулювання здійснення любительського та спортивного рибальства

Статтею 27 ЗУ «Про тваринний світ» передбачено, що «у порядку загального використання об'єктів тваринного світу громадянам у випадках, передбачених законодавством, дозволяється безоплатне любительське і спортивне рибальство для особистого споживання (без права реалізації) у визначених відповідно до законодавства водних об'єктах загального користування у межах встановлених законодавством обсягів безоплатного вилову і за умови додержання встановлених правил рибальства і водокористування.

В інших випадках любительське і спортивне рибальство здійснюються на праві спеціального використання об'єктів тваринного світу в порядку, встановленому КМ України відповідно до цього та інших законів»²⁸³.

²⁸³ Відомості Верховної Ради України. 2002. № 14. Ст. 97.

Постановою КМ України затверджено Порядок здійснення любительського і спортивного рибальства²⁸⁴. Відповідно до цього порядку всім громадянам України, іноземним громадянам, а також особам без громадянства дозволяється здійснення любительського і спортивного рибальства у рибогосподарських водоймах України, за винятком водойм, які перебувають у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду, риборозплідних господарств, водойм, які мають обмеження щодо їх спеціального використання (питні, технічні тощо), а також водойм або їх ділянок, на яких лов (добування) водних живих ресурсів заборонено.

На рибогосподарських водоймах (їх ділянках) загального користування любительське та спортивне рибальство здійснюється безоплатно.

У разі, коли водні живі ресурси зосереджуються у певних місцях на рибогосподарських водоймах протягом тривалого часу, любительське й спортивне рибальство здійснюється за плату та за наявності дозволу на спеціальне використання водних живих ресурсів із застосуванням певних знарядь їх лову (добування) на окремих ділянках рибогосподарських водойм у визначені терміни та з обов'язковим дотриманням правил рибальства й норм вилову.

Рибогосподарські водойми (їх ділянки) й умови використання водних живих ресурсів для любительського та спортивного рибальства визначаються органами рибоохорони Держрибагентства України на підставі біологічних і наукових обґрунтувань. На окремих водоймах, де науково-дослідні організації не проводять дослідження, обґрунтовані пропозиції щодо визначення рибогосподарських водойм (їх ділянок) для любительського та спортивного рибальства вносяться Держрибагентством їхтіологічними службами органів рибоохорони.

Рибогосподарські водойми (їх ділянки) можуть надаватися в установленому законодавством порядку громадським організаціям для здійснення любительського та спортивного рибальства. На таких водоймах забороняється промислове рибальство, за винятком проведення відлову старшовікових груп риб, меліоративного й контрольного лову (добування) водних живих ресурсів, відлову риби з метою запобігання її загибелі та заготівлі плідників для риборозведення. Лов (добування) зазначених водних живих ресурсів здійснюється у порядку спеціального використання.

²⁸⁴ Про затвердження Порядку здійснення любительського і спортивного рибальства: постанова КМ України від 18.07.1998 № 1126 // Офіційний вісник України. 1998. № 29. Ст. 1099.

Підводне полювання здійснюється на рибогосподарських водоймах (їх ділянках), визначених для любительського та спортивного рибальства без аквалангів та інших автономних дихальних пристроїв.

Наказом Держкомрибгоспу (нині Держрибагентства) України затверджено Правила любительського і спортивного рибальства²⁸⁵ (далі – Правила рибальства), які регламентують норми лову (добування), заборонені місця, терміни заборони лову (добування) водних живих ресурсів, мінімальний розмір риб та інших водних живих ресурсів, умови проведення спортивних змагань з рибальства та підводного полювання, район дії, дозволені та заборонені знаряддя й способи лову та ін. Дія зазначених правил поширюється на всі водні об'єкти України та їх придаткову систему в межах, яких вона сягає за максимальних паводків (за винятком водойм, розташованих на території природно-заповідного фонду, риборозплідних господарств, водойм, які мають обмеження щодо їх спеціального використання (питні, технічні тощо), штучно створених ізольованих водойм або їх ділянок, на яких лов (добування) водних живих ресурсів заборонено).

Район дії Правил рибальства охоплює водойми таких умовних регіонів:

- а) Чорноморський;
- б) Азовський;
- в) внутрішні водойми.

Для створення сприятливих умов любительського рибальства та надання відповідних послуг рибалкам-любителям на ізольованих водоймах місцевого значення або ділянках таких водойм можуть створюватися в установленому законодавством порядку культурні рибні господарства (далі – КРГ). Вони створюються за погодженням з органами рибоохорони. Режим любительського рибальства в КРГ встановлюється користувачами цих господарств, а Правила рибальства на водойми КРГ не поширюються. Розмір плати за лов риби в КРГ встановлюється користувачами цих господарств.

²⁸⁵ Про затвердження Правил любительського і спортивного рибальства та Інструкції про порядок обчислення та внесення платежів за спеціальне використання водних живих ресурсів при здійсненні любительського і спортивного рибальства: наказ Держкомрибгоспу України від 15.02.1999 № 19 // Офіційний вісник України. 1999. № 19. Ст. 847.

Громадяни, які займаються любительським рибальством, *зобов'язані*:

- виконувати вимоги Правил рибальства;
- підтримувати належний санітарний стан водойм, не залишати на берегах водойм і на кризі сміття та інші відходи, не допускати за-смічення й забруднення водойм іншим чином;
- мати при собі документи, що дають право на риболовлю на окремих водоймах, де впроваджено лов риби за дозволами, і пред'являти їх працівникам органів рибоохорони або інших уповно-важених на те органів за їхньою вимогою;
- не допускати пошкодження покажчиків, щитів та інших знаків, установлених на водоймах і на їх берегах.

Забороняється:

- застосовувати без дозволу органів рибоохорони нові знаряддя та способи лову, не передбачені Правилами рибальства;
- перебувати на водоймі або поблизу неї з вибуховими та отруй-ними речовинами, а також зі знаряддями лову, застосування яких у цей час і в цьому місці заборонено, а також зберігати заборонені зна-ряддя лову на водоймах або поблизу них;
- продаж фізичними та юридичними особами, які не мають на це дозволу, сіткових матеріалів, знарядь лову і пристосувань до них, застосування яких заборонено правилами рибальства;
- продаж або скуповування риби, ікри, водних безхребетних і продуктів їх переробки без наявності документа, який підтверджує законність їх придбання, та сертифіката якості;
- миття у рибогосподарських водоймах або в їх прибережних смугах транспортних засобів, а також проведення робіт, які негативно впливають на стан водойм;
- зупинка плавзасобів у заборонених для рибальства місцях, за винятком зупинок біля населених пунктів та випадків нагальної по-треби (шторм, туман, аварія тощо);
- організація змагань з рибальства у період нересту риби;
- пересування автотранспортних засобів, крім тих, що належать природоохоронним та правоохоронним органам, по кризі рибогоспо-дарських водойм у період льодоставу (за винятком спеціально облад-наних льодових трас);

– пересування плавзасобів у заборонених для рибальства зонах (за винятком установлених суднових ходів), а на ділянках, оголошених органами рибоохорони нерестовищами в період нересту, – всіх плавучих засобів, крім суден спеціально уповноважених органів, які здійснюють охорону водних живих ресурсів;

– лов морських ссавців, риби та інших водних живих ресурсів, занесених до Червоної книги України;

– вивезення (винесення) риби, раків та інших водних живих ресурсів у кількості, що перевищує добову норму лову, або заборонених до лову Правилами рибальства;

– вилучення з води знарядь лову, що належать іншим особам, та об'єктів лову, які є в цих знаряддях, тощо;

– проведення акліматизації (реакліматизації), переселення та розведення нових для фауни України або генетично змінених водних живих ресурсів, зариблення водойм тощо без погодження з органами рибоохорони та без дозволу Мінприроди.

Також заборонено лов водних живих ресурсів:

– із застосуванням вибухових та отруйних речовин, електроструму, колючих знарядь лову, вогнепальної та пневматичної зброї (за винятком гарпунних рушниць для підводного полювання), промислових та інших знарядь лову, виготовлених із сіткоснастевих чи інших матеріалів усіх видів і найменувань, а також способом багріння, спорудження загат, запруд і спускання води з рибогосподарських водойм;

– у каналах теплоенергоцентралей, підвідних і скидних каналах електростанцій;

– у підвідних і магістральних каналах, відводах рибогосподарських і меліоративних систем, у шлюзових каналах тощо;

– у новостворених водосховищах (до особливого розпорядження);

– з незареєстрованих плавзасобів або таких, що не мають на корпусі чіткого реєстраційного номера (за винятком веслових човнів);

– з човнів або інших плавзасобів на промислових ділянках, закріплених за користувачами водних живих ресурсів, а також на відстані від берега більше 3 км у Чорному морі і 1,5 км – в Азовському морі;

– у верхніх б'єфах гребель на відстані ближче ніж за 500 м, а в нижніх – на відстані в межах законодавства;

– поблизу мостів, які охороняються, в межах режимних зон охорони;

– у радіусі 500 м навколо риборозплідних господарств;

- у водоймах риборозплідних і товарних рибних господарств;
- на водоймах, розташованих у зоні евакуації (відчуження) на територіях, радіоактивно забруднених унаслідок катастрофи на Чорнобильській АЕС;
- на зимувальних ямах;
- з криги на ділянках водойм, закріплених за рибодобувними організаціями, – на відстані більше за 500 м від берега;
- на водоймах, не визначених органами рибоохорони як такі, на яких дозволене любительське рибальство;
- у темний час доби (пізніше години від заходу сонця й раніше години до його сходу) з човнів та інших плавучих засобів у Чорному та Азовському морях;
- без наявності відповідних документів, що дають право на здійснення лову в окремих водоймах.

Правилами також визначаються вимоги до знарядь лову, вилову риби в літній та зимовий періоди, підводного полювання на риб.

З метою забезпечення ощадливого та раціонального використання водних живих ресурсів встановлено обмеження щодо вилову риби під час любительського лову.

Вилів одній особі за одну добу перебування на водоймі деяких видів дозволяється у кількостях, зображених у табл. 5.1.

Таблиця 5.1

<i>Об'єкти лову (добування)</i>	<i>Водойми загального користування</i>	<i>Водойми, закріплені за гро- мадськими об'єднаннями, а також ті, де впроваджене платне рибальство</i>
риба, кг	3	5
раки, шт.	30	50
мідії, кг	5	8
рапани, шт.	10	20
креветки, кг	1	2

Вивезення з водойми риби та безхребетних – як у свіжому, так і в обробленому вигляді – незалежно від терміну перебування на водоймі дозволяється в розмірі не більше добової норми, за винятком випадків, коли вага однієї рибини перевищує встановлену норму вилову.

§ 5.8. Організаційно-правові заходи щодо охорони тваринного світу

ЗУ «Про тваринний світ» передбачає, що охорона тваринного світу охоплює систему правових, організаційних, економічних, матеріально-технічних, освітніх та інших заходів, спрямованих на збереження, відтворення й використання об'єктів тваринного світу, та забезпечується шляхом:

- установлення правил і науково обґрунтованих норм охорони, раціонального використання й відтворення об'єктів тваринного світу;
- установлення заборон й обмежень під час використання об'єктів тваринного світу;
- охорони від самовільного використання та інших порушень установленого законодавством порядку використання об'єктів тваринного світу;
- охорони середовища існування, умов розмноження та шляхів міграції тварин;
- запобігання загибелі тварин під час здійснення виробничих процесів;
- формування екологічної мережі, створення державних заповідників, заказників і визначення інших природних територій та об'єктів, що підлягають особливій охороні;
- установлення особливого режиму охорони видів тварин, занесених до Червоної книги України і до переліків видів тварин, які підлягають особливій охороні на території АРК, областей, міст Києва і Севастополя;
- розроблення й упровадження програм (планів дій) щодо збереження та відтворення видів диких тварин, які перебувають під загрозою зникнення;
- розведення у неволі рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тварин, створення центрів і «банків» для зберігання генетичного матеріалу;
- установлення науково обґрунтованих нормативів і лімітів використання об'єктів тваринного світу та вимог засобів їх добування;
- регулювання вилучення тварин із природного середовища для зоологічних колекцій;

- надання допомоги тваринам у разі захворювання, загрози їх загибелі під час стихійного лиха і внаслідок надзвичайних екологічних ситуацій;

- організації наукових досліджень, спрямованих на обґрунтування заходів щодо охорони тваринного світу;

- виховання громадян у дусі гуманного ставлення до тварин;

- пропаганди важливості охорони тваринного світу;

- здійснення контролю в галузі охорони, використання й відтворення тваринного світу;

- проведення заходів екологічної безпеки;

- запобігання проникненню в природне середовище України чужорідних видів диких тварин і вжиття заходів щодо недопущення негативних наслідків у разі їх випадкового проникнення;

- створення системи державного обліку, кадастру та моніторингу тваринного світу;

- урахування питань охорони тваринного світу під час установа екологічних нормативів і здійснення господарської діяльності;

- регулювання вивезення за митний кордон України об'єктів тваринного світу;

- стимулювання діяльності, спрямованої на охорону, раціональне використання й відтворення тваринного світу;

- проведення відповідно до законодавства інших заходів і встановлення інших вимог до охорони об'єктів тваринного світу.

З метою збереження й відтворення тварин здійснення окремих видів використання об'єктів тваринного світу, а також вилучення з природного середовища тварин може бути обмежене або повністю заборонене на певній території чи на певні строки.

Підприємства, установи, організації та громадяни під час здійснення будь-якої діяльності, що впливає або може вплинути на стан тваринного світу, зобов'язані забезпечувати охорону середовища існування, умов розмноження та шляхів міграції тварин.

Під час розміщення, проектування й забудови населених пунктів, підприємств, споруд та інших об'єктів, удосконалення існуючих і впровадження нових технологічних процесів, введення в господарський обіг цілих земель, заболочених, прибережних і зайнятих чагарниками територій, меліорації земель, здійснення лісових користувань і лісгосподарських заходів, проведення геологорозвідувальних

робіт, видобування корисних копалин, визначення місць випасання та прогону свійських тварин, розроблення туристичних маршрутів та організації місць відпочинку населення повинні передбачатися і здійснюватися заходи щодо збереження середовища існування та умов розмноження тварин і забезпечення недоторканності ділянок, які становлять особливу цінність для збереження тваринного світу.

Під час розміщення, проектування й будівництва залізничних, шосейних, трубопровідних та інших транспортних магістралей, ліній електропередачі та зв'язку, а також каналів, гребель та інших гідротехнічних споруд повинні розроблятися й здійснюватися заходи, які забезпечували б збереження шляхів міграції тварин.

Введення в експлуатацію об'єктів і застосування технологій без забезпечення їх засобами захисту тварин та середовища їхнього існування забороняються.

Проведення вибухових та інших робіт, які є джерелом підвищеного шуму, в місцях розмноження тварин обмежується законодавством.

Випалювання сухої рослинності або її залишків допускається лише в разі господарської необхідності за відповідним дозволом територіальних органів спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади з питань екології та природних ресурсів, а на території АРК – органу виконавчої влади АРК з питань екології та природних ресурсів.

З метою збереження та поліпшення екологічного стану окремих територій, визнаних в установленому законом порядку такими, що мають особливу цінність як середовище існування рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, та цінних видів тварин, спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади з питань екології та природних ресурсів може розробляти й запроваджувати для цих територій більш суворі екологічні нормативи, ніж установлені для всієї території України.

Експлуатація гідротехнічних та інших споруд на водних об'єктах, установлення гідрологічного режиму й режиму водоспоживання та інша діяльність, що впливає чи може вплинути на стан середовища існування диких тварин, повинні здійснюватися з урахуванням вимог охорони тваринного світу, інтересів рибного та мисливського господарства.

Гідромеліоративні роботи та промислове рибальство у місцях, які за рішенням спеціально уповноважених органів виконавчої влади, що здійснюють управління та регулювання у галузі охорони, використання й відтворення тваринного світу, визначені як такі, що мають особливе значення для перебування водноболотних птахів та напівводних ссавців (бобри, хохулі тощо), здійснюються за погодженням із спеціально уповноваженими органами виконавчої влади з питань мисливського господарства та полювання й рибного господарства, а на території АРК – з органом виконавчої влади АРК з питань мисливського господарства та полювання.

Підприємства, установи, організації та громадяни зобов'язані вживати заходів для запобігання загибелі тварин під час здійснення виробничих процесів, зокрема зберігання, транспортування, застосування небезпечних для тварин препаратів, хімічних речовин і сполук, складування, знищення, захоронення промислових і побутових відходів, проведення сільськогосподарських, лісгосподарських, лісозаготівельних та інших робіт, а також під час експлуатації електричної мережі та транспортних засобів.

Під час проведення екологічної експертизи діючих об'єктів, проєктів будівництва та реконструкції підприємств, споруд та інших об'єктів, упровадження нової техніки, технології, матеріалів і речовин обов'язково враховується їх вплив на стан тваринного світу, середовище існування, шляхи міграції та умови розмноження тварин.

Рідкісні та такі, що перебувають під загрозою зникнення в природних умовах на території України, види тварин підлягають особливій охороні й заносяться до Червоної книги України.

ЗУ «Про Червону книгу» регулює відносини, пов'язані з її веденням, охороною, використанням та відтворенням рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тваринного й рослинного світу, занесених до неї з метою попередження зникнення таких видів із природи, забезпечення збереження їх генофонду.

Червона книга України є офіційним державним документом, який містить перелік рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тваринного й рослинного світу у межах території України, її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, а також узагальнені відомості про сучасний стан цих видів тваринного й рослинного світу та заходи щодо їх збереження та відтворення.

Рідкісні й такі, що перебувають під загрозою зникнення, види тваринного та рослинного світу, занесені до Червоної книги України, підлягають державному обліку.

Про кожний вид тваринного й рослинного світу, занесений до Червоної книги України, зазначаються такі відомості: назва (українською та латинською мовами), місце у системі класифікації тваринного й рослинного світу, категорія, наукове значення, поширення та чисельність (у тому числі за межами України) і причини їх зміни, місця перебування (зростання), загальна характеристика, заходи з охорони, вимоги до режиму збереження популяцій, відомості про розмноження або розведення у спеціально створених умовах, джерела відповідної інформації тощо. Щодо кожного виду тваринного й рослинного світу, занесеного до Червоної книги України, складається картосхема поширення, а також виготовляються його фотографії (малюнки).

КМ України забезпечує офіційне видання та розповсюдження Червоної книги України не рідше одного разу на 10 років.

Залежно від стану та ступеня загрози зникнення видів тваринного й рослинного світу, що заносяться до Червоної книги України, вони поділяються на такі категорії:

- зниклі – види, про які після неодноразових пошуків, проведених у типових місцевостях або в інших відомих і можливих місцях поширення, відсутня будь-яка інформація про наявність їх у природі чи в спеціально створених умовах;

- зниклі у природі – види, які зникли у природі, але збереглися у спеціально створених умовах;

- зникаючі – види, які перебувають під загрозою зникнення у природних умовах і збереження яких є малоймовірним, якщо триватиме вплив негативних факторів на стан їх популяцій;

- уразливі – види, які у найближчому майбутньому можуть бути віднесені до категорії зникаючих, якщо триватиме вплив негативних факторів на стан їх популяцій;

- рідкісні – види, популяції яких є невеликими і на цей час не належать до категорії зникаючих чи уразливих, хоча їм і загрожує небезпека;

- неоцінені – види, про які відомо, що вони можуть належати до категорії зникаючих, уразливих чи рідкісних, але ще не віднесені до неї;

– недостатньо відомі – види, які не можна віднести до жодної із зазначених категорій через відсутність необхідної повної й достовірної інформації.

Спеціальне використання (добування, збирання) об'єктів Червоної книги України здійснюється у виняткових випадках лише в наукових і селекційних цілях, серед іншого для розмноження, розселення й розведення у штучно створених умовах, а також для відтворення популяцій за дозволом Мінприроди на підставі рішень Національної комісії з питань Червоної книги України, ухвалених відповідно до її повноважень.

Спеціальне використання (добування, збирання) об'єктів Червоної книги України з метою отримання прибутку забороняється.

Внесення об'єктів тваринного світу до Червоної книги є підставою для вжиття додаткових заходів щодо їх охорони, в тому числі запровадження підвищеної відповідальності за їхнє незаконне добування.

Розведення в неволі рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тварин може дозволятися з метою їх збереження, охорони й відтворення, насамперед якщо цього неможливо досягти у природних умовах, а також у науково-дослідних та інших цілях, які не мають наслідком скорочення чисельності цих тварин.

Дозволи на право займатися розведенням у напіввільних умовах чи в неволі видів тварин, занесених до Червоної книги України, видає Мінприроди.

Створення та поповнення зоологічних колекцій (живих колекцій зоопарків, зоосадів, океанаріумів тощо, а також у вигляді колекцій опудал, препаратів, частин і залишків тварин) шляхом вилучення тварин із природного середовища здійснюються підприємствами, установами, організаціями та громадянами лише за дозволами, що видаються Мінприроди.

В інтересах охорони, раціонального використання та відтворення тваринного світу права власників і користувачів землі, лісів, водних об'єктів та інших природних ресурсів можуть бути обмежені законом і на них можуть покладатися відповідні обов'язки згідно із законом.

§ 5.9. Особливості міжнародної торгівлі об'єктами тваринного світу, що перебувають під загрозою зникнення

Проблеми збереження довкілля та його окремих складових уже давно стали окремим і значним за обсягом напрямком міжнародного співробітництва світової спільноти. У руслі цих світових процесів перебуває і Україна, яка взяла на себе цілу низку міжнародних зобов'язань в екологічній сфері. Зокрема, одним із напрямків такої співпраці є забезпечення виконання Конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення (CITES)²⁸⁶, підписаної ще у 1973 р.

Виконання CITES має сприяти усуненню економічної зацікавленості у процесі використання дикої флори й фауни шляхом обмеження їх переміщення за межі країн, які є ареалом їх географічної популяції. Указані дії насамперед орієнтовано на ліквідацію міжнародних ринків об'єктів тваринного та рослинного світу, що з різних причин ставлять їх під загрозу зникнення.

Україна приєдналась до CITES 14 травня 1999 р. Значний інтерес становлять додатки до цієї Конвенції. Усього CITES, залежно від видів тварин та рослин і категорій їх уразливості, містить три додатки.

Додаток 1 охоплює зникаючі види (види, що перебувають під загрозою зникнення, торгівля якими негативно впливає чи може негативно вплинути на їх існування). Торгівля переліченими тут видами може бути дозволена лише у виняткових випадках.

Додаток 2 містить перелік уразливих видів (видів, які на сьогодні не обов'язково перебувають під загрозою зникнення, але можуть опинитися під такою загрозою, якщо торгівля зразками цих видів не буде суворо регулюватися з метою уникнення такого використання, що є несумісним з їх виживанням).

Додаток 3 містить перелік тих видів, які вносяться до нього за ініціативою сторін з метою попередження торгівлі певними видами флори та фауни з їх територій.

Об'єктами регулювання Конвенції виступають не тільки живі тварини та рослини, а й мертві та будь-які їх упізнавані частини чи

²⁸⁶ Конвенція про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення: підпис. 03.03.1973; виправл. 22.06.1978 // База даних «Законодавство України»/БП України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_129.

похідні від них. Під торгівлею в тексті розуміється експорт, реекспорт, імпорт та інтродукція з моря.

Поширення дії Конвенції на частини тварин та похідні від них, які легко можуть бути впізнані, означає, що навіть особисті предмети або предмети домашнього вжитку (хутрові речі, сувенірні вироби), ідентифіковані як частина об'єктів, унесених до першого додатка, повинні бути об'єктом регулювання у випадках, передбачених ст. 7 CITES.

Механізми, передбачені Конвенцією, є достатньо простими: сторони дозволяють торгівлю зразками видів, передбачених додатками до неї, лише за умови чіткого дотримання процедурних питань.

Відповідно до постанови КМ України²⁸⁷ адміністративними органами України з питань виконання вимог CITES з правом видачі відповідних дозволів та сертифікатів визначено: щодо видів дикої фауни і флори (за винятком осетрових видів риб і виробленої з них продукції) – Мінприроди, а щодо осетрових видів риб і виробленої з них продукції – Державний департамент рибного господарства (нині Державне агентство рибного господарства України). Саме ці органи видають дозволи на здійснення експортно-імпортних операцій стосовно об'єктів CITES та повинні забезпечувати належні умови для їх ідентифікації, утримання та повернення.

Спільним наказом Мінприроди України та Мінагрополітики України затверджено Правила видачі дозволів та сертифікатів на ввезення в Україну та вивезення за її межі зразків видів дикої фауни і флори, які є об'єктами регулювання CITES²⁸⁸.

²⁸⁷ Про заходи щодо забезпечення виконання міжнародних зобов'язань України у зв'язку з її приєднанням до Конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення: постанова КМ України від 13.12.2000 № 1822 // Офіційний вісник України. 2000. № 50. Ст. 2163.

²⁸⁸ Про затвердження Правил видачі дозволів та сертифікатів на ввезення в Україну та вивезення за її межі зразків видів дикої фауни і флори, які є об'єктами регулювання Конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення: наказ Мінприроди України, М-ва аграр. політики України від 16.04.2002 № 147/110 // Офіційний вісник України. 2002. № 24, ч. 2. Ст. 1197.

Відповідно до цих правил дозволи та сертифікати на ввезення в Україну та вивезення за її межі диких тварин і рослин, які є об'єктами регулювання Конвенції, видаються адміністративним органом України з питань виконання її вимог і засвідчують право юридичних і фізичних осіб на переміщення зразків через митний кордон України.

Дозвіл видається на експорт та імпорт зразків, занесених до додатка I, а також на експорт зразків, занесених до додатків II і III конвенції. Ввезення в Україну зразків здійснюється за дозволом, який видається адміністративним органом Конвенції країни-експортера. У разі, якщо країна-експортер не є стороною CITES, ввезення в Україну зразків здійснюється за дозвільним документом, виданим відповідним компетентним органом цієї країни-експортера.

Для кожної партії зразків оформлюється окремий дозвіл або окремий сертифікат. В одному дозволі або сертифікаті не може міститисьданих більше трьох різних видів зразків. Унесення виправлень у дозволу та сертифікати й застосування їх після закінчення терміну використання не допускається.

Відповідно до вимог Конвенції дозвіл обов'язково має містити:

- назву конвенції, найменування та печатку адміністративного органу, що видає дозвіл, та контрольний номер, що надається адміністративним органом; контрольний номер має формат XXUAXXXXXX, де XX – останні дві цифри поточного року, UA – двосимвольний код ISO України, XXXXXX – шестизначний серійний номер;
- мету операції;
- юридичні адреси експортера та імпортера українською та/або англійською, французькою чи іспанською мовами;
- повну назву тварини або рослини латинською (якщо латинська назва виду має синоніми, то вказується назва, під якою цей вид фігурує в тексті конвенції, включно з її додатками) та українською мовами;
- номер додатка конвенції (I, II, III), до якого занесено вид тварини або рослини;
- опис зразка (живі тварини або рослини, шкури, опудала, тушки, черепи, роги, ікла, насіння, корені, бульби, цибулини, бульбоцибулини, кореневища, інші частини, а також вироби з тварин чи рослин тощо; по можливості для живих тварин необхідно зазначити їхню стать та вік, а також за наявності – ідентифікаційні мітки), кількість і/або вагу;
- термін дії (для цирків і пересувних виставок – 12 місяців, для експорту чи імпорту осетрових видів риб і виробленої з них продукції –

не більше ніж до кінця поточного року, для інших дозволів та сертифікатів – не більше 6 місяців від дня видачі);

- підпис посадової особи, уповноваженої адміністративним органом;
- місце й дату видачі.

Адміністративний орган видає заявнику для вивезення за межі України зразків, унесених у додатки I, II і III, оригінал та дві копії дозволу або оригінал та дві копії сертифіката. Оригінал дозволу або сертифіката заявник відправляє з партією зразків, одна копія дозволу або сертифіката використовується для митного оформлення вантажу, інша залишається заявникові.

У разі потенційної загрози виживанню виду внаслідок міжнародної торгівлі дозволу та сертифікати видаються за наявності позитивного висновку одного з наукових органів з питань виконання вимог Конвенції.

§ 5.10. Юридична відповідальність за порушення законодавства про тваринний світ

ЗУ «Про тваринний світ» у ст. 63 визначає загальні засади відповідальності за порушення законодавства в галузі охорони, використання й відтворення тваринного світу. Зокрема, у цій статті зазначається, що порушення законодавства в галузі охорони, використання і відтворення тваринного світу тягне за собою адміністративну, цивільно-правову чи кримінальну відповідальність відповідно до закону.

Також там подається в загальній формі перелік основних порушень законодавства про тваринний світ. Так, відповідальність за порушення законодавства в галузі охорони, використання й відтворення тваринного світу несуть особи, винні у:

- порушенні встановленого законодавством порядку надання об'єктів тваринного світу в користування;
- порушенні правил використання об'єктів тваринного світу;
- незаконному вилученні об'єктів тваринного світу з природного середовища;
- перевищенні лімітів і порушенні інших установлених законодавством вимог використання об'єктів тваринного світу;
- невиконанні вимог державної екологічної експертизи;
- порушенні встановлених законодавством вимог до охорони середовища існування, умов розмноження і шляхів міграції тварин, самовільному випалюванні сухої рослинності або її залишків;

- порушенні правил зберігання, транспортування, застосування засобів захисту рослин, стимуляторів їх росту, мінеральних добрив та інших речовин (препаратів);

- порушенні правил створення, поповнення, зберігання, використання та державного обліку зоологічних колекцій, торгівлі ними, а також установленого законодавством порядку їх пересилання, ввезення в Україну й вивезення за її митну територію;

- самовільному або з порушенням установленого законодавством порядку переселення, акліматизації та схрещування тварин, а також виведення й використання генетично змінених організмів;

- жорстокому поводженні з тваринами;

- приховуванні та перекрученні інформації про стан і чисельність об'єктів тваринного світу та їх використання;

- невжитті заходів щодо запобігання загибелі тварин, погіршенню середовища їх існування та ліквідації негативного впливу на тваринний світ;

- порушенні порядку придбання, реалізації, пересилання й вивезення за межі України, ввезення на її територію диких тварин та інших об'єктів тваринного світу;

- невиконанні встановлених законодавством вимог до охорони видів тварин, занесених до Червоної книги України або до переліків видів тварин, що підлягають особливій охороні;

- виготовленні, зберіганні, реалізації та застосуванні заборонених знарядь добування тварин;

- невиконанні законних розпоряджень посадових осіб органів, що здійснюють державний контроль та управління у галузі охорони, використання й відтворення тваринного світу.

Законом може бути встановлено відповідальність також за інші порушення законодавства в галузі охорони, використання й відтворення тваринного світу.

ЗУ «Про тваринний світ» визначає ще низку правил, пов'язаних з відповідальністю за порушення законодавства у цій сфері:

- застосування таксового порядку відшкодування завданої шкоди (підприємства, установи, організації та громадяни зобов'язані відшкодувати шкоду, заподіяну ними внаслідок порушення законодавства в галузі охорони, використання і відтворення тваринного світу, в порядку та розмірах, установлених законодавством);

– обов’язкове вилучення незаконно добутих ресурсів, а також тих, що переміщуються через кордон із порушенням законодавства (незаконно добуті (зібрані) об’єкти тваринного світу, виготовлена з них продукція та знаряддя правопорушень підлягають безоплатному вилученню в установленому законом порядку, а дикі тварини та інші об’єкти тваринного світу, ввезені на територію України або як вивозяться за її межі з порушенням законодавства, підлягають у встановленому законом порядку конфіскації або безоплатному вилученню й реалізуються згідно з правилами, встановленими спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань екології та природних ресурсів за погодженням із центральним органом виконавчої влади з питань ветеринарної та санітарної медицини);

– забезпечення повернення об’єктів тваринного світу до природних умов існування (у разі вилучення незаконно добутих живих тварин повинні бути вжиті заходи щодо їх збереження і, по можливості, повернення у природне середовище).

Адміністративна відповідальність є найбільш поширеним видом юридичної відповідальності в екологічному праві, оскільки саме в її межах відбувається реагування держави на порушення встановлених правових норм, приписів, правил і норм поведінки суб’єктів правовідносин в Україні. Через це її можна вважати одним з найбільш ефективних засобів впливу на правопорушників. Така ефективність обумовлюється декількома чинниками, серед найважливіших із них дослідники виділяють такі: адміністративні стягнення внаслідок незначної суспільної небезпечності діянь мають менш суворий (порівняно з кримінальними) характер; переліки адміністративних правопорушень, хоча і є виключними, але застосовуються щодо надзвичайно великого кола суспільних відносин; спрощені в більшості випадків позасудові процедури притягнення до відповідальності дозволяють більш оперативно реагувати на правопорушення²⁸⁹. Крім того, «популярність» цього

²⁸⁹ Бахрах Д. Н. Административное право: учеб. для вузов. М.: БЕК, 1997. 368 с.; Колпаков В. К. Административное право Украины: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 1999. 736 с.; Адміністративне право України: підручник/ Ю. П. Битяк, В. В. Богуцький, В. М. Гаращук та ін.; за ред. Ю. П. Битяка. Харків, 2000. 520 с.; Коваленко Л. П. Адміністративно-правові заходи охорони навколишнього природного середовища: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2003. 18 с.

виду відповідальності обумовлюється й тим, що саме він має тенденцію до постійного збільшення за рахунок введення адміністративної відповідальності за правопорушення, що раніше визнавалися злочинами (декриміналізація), дисциплінарними проступками, цивільно-правовими деліктами тощо.

Адміністративну відповідальність за порушення фауністичного законодавства можна поділити на такі групи:

1) порушення права власності на об'єкти тваринного світу (ст. 50 КУпАП);

2) порушення порядку користування об'єктами тваринного світу (ст. 85, 85¹, 87, 89, 90 КУпАП);

3) незаконні торгівля та переміщення об'єктів тваринного світу (ст. 88, 88¹, 88² КУпАП);

4) порушення вимог безпеки, санітарних та ветеринарних правил при поводженні з об'єктами тваринного світу (ст. 90¹, 107 КУпАП).

Систему адміністративних стягнень наразі закріплено у ст. 24 КУпАП, яка називає такі їх види: попередження, штраф, оплатне вилучення предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення; конфіскація предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення, грошей, одержаних внаслідок вчинення адміністративного правопорушення; позбавлення спеціального права, наданого громадянину (права керування транспортними засобами, права полювання); виправні роботи; адміністративний арешт. Проте аналіз КУпАП дозволяє стверджувати, що не всі види стягнень можуть бути застосовані у сфері охорони тваринного світу, а лише штраф, позбавлення права полювання та конфіскація, тобто ті з них, які передбачені санкціями ст. 85 «Порушення правил використання об'єктів тваринного світу», ст. 85¹ «Виготовлення та збут заборонених знарядь добування об'єктів тваринного або рослинного світу», ст. 86¹ «Експлуатація на водних об'єктах водозабірних споруд, не забезпечених рибозахисним обладнанням», ст. 87 «Порушення вимог щодо охорони середовища перебування і шляхів міграції, переселення, акліматизації та схрещування диких тварин», ст. 88 «Незаконне вивезення з України і ввезення на її територію об'єктів тваринного і рослинного світу», ст. 88¹ «Порушення порядку придбання чи збуту об'єктів тваринного або рослинного світу, правил утримання диких тварин у неволі

або в напіввільних умовах», ст. 89 «Жорстоке поводження з тваринами», ст. 90 «Порушення вимог щодо охорони видів тварин і рослин, занесених до Червоної книги України», ст. 91 «Порушення правил охорони та використання територій та об'єктів природно-заповідного фонду» та ст. 91² «Перевищення лімітів та нормативів використання природних ресурсів» КУпАП.

Питання *кримінальної відповідальності* за порушення законодавства в цілому не потребують удосконалення, оскільки наразі криміналізація якихось додаткових діянь у сфері поводження з об'єктами тваринного світу є недоречною. КК України передбачено відповідальність за такі порушення вимог законодавства про тваринний світ: незаконне полювання (ст. 248), незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом (ст. 249), проведення вибухових робіт з порушенням правил охорони рибних запасів (ст. 250), порушення ветеринарних правил (ст. 251). Разом із тим існують особливості застосування в окремих випадках кримінального законодавства щодо забезпечення права власності на тваринний світ. Кримінальне законодавство виходить із загальних засад права власності, оскільки після вилучення об'єктів тваринного світу з навколишнього середовища на них поширюється правовий статус речей. На це, зокрема, звертається увага в постанові Пленуму ВС України «Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля», де зазначено, що вилов риби чи водних тварин зі спеціально облаштованих або пристосованих водоймищ, у яких вони вирощуються підприємствами, організаціями чи громадянами, за ст. 249 КК кваліфікувати не можна; за наявності відповідних підстав дії винної особи можуть кваліфікуватись як посягання на чужу власність.

Серед статей, що встановлюють кримінальну відповідальність за порушення законодавства про тваринний світ, слід також звернути увагу на ст. 299 КК України, якою передбачена відповідальність за жорстоке поводження з тваринами:

«1. Знущання над тваринами, що відносяться до хребетних, вчинене із застосуванням жорстоких методів або з хуліганських мотивів, а також нацькування зазначених тварин одна на одну, вчинене з хуліганських чи корисливих мотивів, – караються штрафом до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або арештом на строк до шести місяців.

2. Ті самі дії, вчинені у присутності малолітнього, – караються штрафом до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до двох років»²⁹⁰.

На теперішній час перелік діянь, що охоплюються цією статтею, має стійку тенденцію до збільшення за рахунок постійного уточнення поняття «жорстоке поводження з тваринами» та гармонізації законодавства України із законодавством ЄС. Зважаючи на це, слід наголосити, що суб'єктами такої відповідальності найчастіше стають самі власники об'єктів тваринного світу, які намагаються використати їх для отримання прибутку чи участі у розважальних заходах, завдаючи страждань тваринам. Разом із тим, санкція цієї статті прямо не передбачає можливості конфіскації тварин, що стали об'єктом жорстокого поводження. Таким чином, ухвалюючи рішення у справі, суд не вирішує відразу питання щодо вилучення таких об'єктів у несумлінних власників та користувачів, залишаючи це питання для окремого розгляду в рамках існуючих адміністративних процедур.

Цивільно-правова (майнова) відповідальність за порушення права приватної власності на тваринний світ полягає у відшкодуванні конкретної майнової шкоди, викликаній протиправним порушенням чужих суб'єктивних цивільних прав або чужих благ.

Заподіяння майнової шкоди має досить широку юридичну природу, оскільки воно може поєднуватись із умисним посяганням на охоронювані законом права, свободи та інтереси особи, вчиненим із необережності, або взагалі існувати майже в ідеальному вигляді, коли відбувається за відсутності будь-яких елементів вини жодної особи. Однак відшкодування заподіяної шкоди повинно відбутись у будь-якому випадку.

Хоча спеціальне фауністичне законодавство окремо не наголошує на цьому, але під час регулювання відносин відшкодування шкоди, завданої порушенням права власності на тваринний світ, у першу чергу слід орієнтуватися на положення ч. 1 ст. 69 ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища», де закріплено, що шкода, заподіяна внаслідок порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища, підлягає компенсації, як правило, в повному обсязі без застосування норм зниження розміру стягнення та незалежно від збору за забруднення навколишнього природного середовища та погіршення якості природних ресурсів. Це положення набуває особливої актуальності, оскільки саме цей закон для екологічного права має системоутворюючий характер, який

²⁹⁰ Відомості Верховної Ради України. 2001. № 25–26. Ст. 131.

впливає із положень ст. 2 цього закону, де зазначено, що відносини у галузі охорони навколишнього природного середовища в Україні регулюються цим Законом, а також розроблюваними відповідно до нього земельним, водним, лісовим законодавством, законодавством про надра, про охорону атмосферного повітря, про охорону і використання рослинного і тваринного світу та іншим спеціальним законодавством; а відносини відшкодування завданої шкоди мають яскраву охоронно-відновлювальну природу.

Зокрема, про важливість урахування цієї особливості під час здійснення правозастосовної діяльності свідчать положення постанови Пленуму ВС України від 10.12.2004 № 17 «Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля», де зазначено, що, розглядаючи у кримінальних справах цивільні позови про відшкодування шкоди, заподіяної довкіллю, суди повинні керуватися нормами природоохоронного законодавства, а у випадках, коли це питання не врегульоване зазначеним законодавством, – відповідними положеннями ЦК України, зокрема главами 19 та 82. Також стосовно об'єктів тваринного світу в цій Постанові зазначається: «Розглядаючи кримінальні справи про злочини проти довкілля, суди повинні додержуватися вимог природоохоронного законодавства щодо вилучення у правопорушника незаконно добутої продукції (звірів, птахів, риби, деревини, хутра тощо).

Якщо вилучену у правопорушника продукцію реалізовано до розгляду справи в судовому засіданні, суд враховує вартість реалізованого під час вирішення цивільного позову. Якщо ж незаконно добута продукція не була вилучена, а використана чи реалізована самим правопорушником або стала непридатною, суд вирішує питання про стягнення її вартості»²⁹¹.

Фауністичним законодавством України встановлено такси та методику відшкодування шкоди, завданої порушенням законодавства про тваринний світ.

Спільним наказом Мінприроди України та Держкомлісгоспу України затверджено такси для обчислення розміру відшкодування збитків, завданих унаслідок порушення законодавства в галузі мисливського господарства та полювання (крім видів, занесених до Червоної книги України)²⁹². Цими таксами закріплено суми відшкодування

²⁹¹ Закон і Бізнес. 2005. № 4.

²⁹² Про затвердження такс для обчислення розміру відшкодування збитків, завданих унаслідок порушення законодавства в галузі мисливського госпо-

за незаконне добування тварин. Так, за незаконне добування або знищення лося стягується 20 000 грн, оленя плямистого, лані або кабана – 10 000 грн, фазана – 500 грн тощо.

Відшкодування збитків, завданих унаслідок порушення законодавства у галузі мисливського господарства та полювання, здійснюється добровільно або за рішенням суду відповідно до законодавства за затвердженими в установленому порядку таксами, а за їх відсутності – за розрахунками користувачів мисливських угідь.

У разі неможливості вилучення незаконно добутої продукції полювання (якщо вона була використана порушником в особистих цілях або з його вини стала непридатною для використання) порушник відшкодовує її вартість, яка обчислюється, виходячи з ринкових цін на м'ясо, шкіряну, хутрову та іншу сировину вищого сорту, що діють на час відшкодування. ЗУ «Про мисливське господарство та полювання» передбачає мінімальні розміри відшкодування вартості у такому випадку. Наприклад, зубр: м'ясо – 300 кг, шкіра – 50 кг; лось: м'ясо – 130 кг, шкіра – 30 кг; лебідь, дрофа: м'ясо – 5 кг тощо. Відшкодування вартості відбувається незалежно від стягнення вартості завданої шкоди, розрахованої відповідно до наведених вище такс.

Також слід зазначити, що якщо кошти, стягнуті за порушення законодавства про тваринний світ, зараховуються до державного бюджету, то кошти за відшкодування збитків, завданих внаслідок порушення законодавства у галузі ведення мисливського господарства та полювання, зараховуються на рахунок користувача мисливських угідь, якому заподіяно збитки.

Відшкодування збитків, заподіяних унаслідок незаконного добування (збирання) або знищення цінних видів риб та інших об'єктів водного промислу, здійснюється на підставі однойменних такс, затверджених постановою КМ України²⁹³. Існують такі такси для обчислення розміру відшкодування збитків, заподіяних внаслідок

дарства та полювання (крім видів, занесених до Червоної книги України): наказ М-ва охорони навколиш. природ. середовища України та Держкомлісгоспу України від 18.07.2007 № 332/262 // Офіційний вісник України. 2007. № 58. Ст. 2319.

²⁹³ Про затвердження такс для обчислення розміру відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок незаконного добування (збирання) або знищення цінних видів риб та інших об'єктів водного промислу: постанова КМ України від 19.01.1998 № 32 // Офіційний вісник України. 1998. № 3. Ст. 96.

незаконного добування (збирання) або знищення громадянами України, іноземними громадянами та особами без громадянства:

- цінних видів риб, водних безхребетних і водних рослин у рибогосподарських водних об'єктах України;
- водних безхребетних і водних рослин, що є природним багатством континентального шельфу України;
- живих організмів у виключній (морській) економічній зоні України, а також анадромних видів риб, що утворюються у річках України за межами цієї зони.

Для врахування екологічної цінності об'єктів тваринного світу КМ України затверджено такси для обчислення розміру компенсації за шкоду, заподіяну будь-якими підприємствами, установами, організаціями та громадянами незаконним добуванням (збиранням) або знищенням чи пошкодженням:

- тварин із видів, занесених до Червоної книги України, які постійно або тимчасово перебувають у природних умовах на території України, в межах її територіальних вод, континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони;
- тварин із видів, занесених до Червоної книги України, шляхом погіршення середовища їх перебування, у випадках, коли неможливо підрахувати абсолютну кількість загинув тварин;
- рослин із видів, занесених до Червоної книги України, Європейського Червоного списку, та їх місцезростання²⁹⁴.

У випадку порушення законодавства про тваринний світ у межах територій та об'єктів ПЗФ відшкодування збитків здійснюється відповідно до такс для обчислення розміру відшкодування шкоди, заподіяної порушенням природоохоронного законодавства у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду України, затверджених постановою КМ України²⁹⁵. Додатком 6 до цієї постанови передбачено такси для обчислення розміру відшкодування шкоди, заподіяної при-

²⁹⁴ Про розміри компенсації за добування (збирання) та шкоду, заподіяну видам тварин і рослин, занесеним до Червоної книги України: постанова КМ України від 01.06.1993 № 399 // Зібрання постанов Уряду України. 1993. № 11. Ст. 226.

²⁹⁵ Про затвердження такс для обчислення розміру відшкодування шкоди, заподіяної порушенням природоохоронного законодавства у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду України: постанова КМ України від 21.04.1998 № 521 // Офіційний вісник України. 1998. № 16. Ст. 600.

родним комплексам територій та об'єктів природно-заповідного фонду внаслідок незаконного добування чи знищення тварин, пошкодження або знищення їх жител, місць перебування та розмноження.

В окремих випадках відшкодування шкоди, завданої порушенням законодавства про тваринний світ, відбувається не за таксовим, а за кратним принципом. Так, постановою КМ України затверджено Тимчасовий порядок справляння плати за спеціальне використання диких тварин щодо об'єктів тваринного світу²⁹⁶. Відповідно до цього порядку розмір шкоди, заподіяної внаслідок понадлімітного, самовільного або іншого незаконного використання чи знищення тварин з видів (груп), згаданих у Тимчасовому порядку справляння плати за спеціальне використання диких тварин, обчислюється шляхом збільшення встановлених нормативів плати за їх спеціальне використання у п'ять разів.

Важливе значення для застосування цивільно-правової відповідальності за екологічні правопорушення має правовий статус диких тварин як джерела підвищеної небезпеки. Так, у ст. 1187 ЦК України зазначено, що джерелом підвищеної небезпеки є діяльність, пов'язана з використанням, зберіганням або утриманням транспортних засобів, механізмів та обладнання, використанням, зберіганням хімічних, радіоактивних, вибухо- і вогнебезпечних та інших речовин, утриманням диких звірів, службових собак і собак бійцівських порід тощо, що створює підвищену небезпеку для особи, яка цю діяльність здійснює, та інших осіб. Шкода, завдана джерелом підвищеної небезпеки, відшкодовується особою, яка на відповідній правовій підставі (право власності, інше речове право, договір підляду, оренди тощо) володіє транспортним засобом, механізмом, іншим об'єктом, використання, зберігання або утримання якого створює підвищену небезпеку.

Слід вказати, що в ЗУ «Про тваринний світ» фактично дещо розширено зміст поняття джерела підвищеної небезпеки порівняно із ЦК України. Так, відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 10 ЗУ «Про тваринний світ» громадяни мають право на компенсацію шкоди, завданої дикими тваринами. Таким чином, відсутність жодних роз'яснень щодо умов та підстав такого відшкодування в контексті недопущення звуження прав громадян дозволяє зробити висновок про те, що фауністичне законодавство або поширює статус об'єкта підвищеної небезпеки на

²⁹⁶ Про затвердження Тимчасового порядку справляння плати за спеціальне використання диких тварин: постанова КМ України від 25.01.1996 № 123 // Зібрання постанов Уряду України. 1996. № 6. Ст. 195.

всіх диких тварин, або встановлює додаткові підстави відшкодування шкоди, завданої об'єктами тваринного світу.

Запитання для самоконтролю

1. Визначення тваринного світу та правовідносини, що регулюються законодавством України про охорону, використання та відновлення тваринного світу.

2. Система законодавства України про охорону, використання й відтворення тваринного світу.

3. Особливості права власності на об'єкти тваринного світу.

4. Види використання об'єктів тваринного світу.

5. Державний кадастр тваринного світу та порядок його ведення.

6. Контроль у галузі охорони, використання й відтворення тваринного світу.

7. Зміст та юридичне значення Червоної книги України, порядок її ведення.

8. Поняття полювання, його види.

9. Документи на право полювання.

10. Правове регулювання рибальства.

11. Поняття рибальства, його види.

12. Ліміти (квоти) спеціального використання водних живих ресурсів.

13. Дозвіл на спеціальне використання водних живих ресурсів та порядок його видання.

14. Відповідальність за порушення права користування тваринним світом.

15. Особливості застосування майнової відповідальності за порушення законодавства про тваринний світ.

Теми рефератів

1. Актуальні проблеми правової охорони тваринного світу.

2. Основні вимоги та принципи охорони, раціонального використання й відтворення тваринного світу.

3. Проблеми визначення об'єктів тваринного світу та їх правовий статус.

4. Порядок набуття, зміни та припинення права власності на об'єкти тваринного світу.

5. Підстави та порядок виникнення, здійснення й припинення права користування тваринним світом.

6. Державні органи, що здійснюють управління охороною, використанням і відтворенням тваринного світу.
7. Правове регулювання полювання.
8. Заборони щодо здійснення полювання.
9. Особливості здійснення полювання іноземцями.
10. Правові заходи щодо відстрілу та відлову хижих та шкідливих тварин, добування мисливських тварин для наукових цілей і переселення в нові місця перебування.
11. Реалізація права власності мисливця на продукцію полювання та мисливські трофеї.
12. Порядок здійснення промислового рибальства в Україні.
13. Особливості реалізації любительського та спортивного рибальства.
14. Особливості міжнародної торгівлі об'єктами тваринного світу, що перебувають під загрозою зникнення.
15. Основні вимоги до ведення рибного господарства та здійснення рибальства.
16. Економіко-правовий механізм охорони тваринного світу.
17. Організаційно-правові заходи охорони тваринного світу.
18. Правове регулювання захисту тварин від жорстокого поводження.
19. Дисциплінарна відповідальність за порушення законодавства про тваринний світ.
20. Адміністративна відповідальність за порушення законодавства про тваринний світ.
21. Кримінальна відповідальність за порушення законодавства про тваринний світ.
22. Майнова відповідальність за порушення законодавства про тваринний світ.

РОЗДІЛ 6

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОХОРОНИ Й ВИКОРИСТАННЯ АТМОСФЕРНОГО ПОВІТРЯ

§ 6.1. Атмосферне повітря як об'єкт правової охорони: сучасний стан та проблеми

Атмосфера – це газова оболонка, що оточує Землю. Наявність атмосфери – одна з найголовніших умов життя на планеті. Без їжі людина може обходитися місяць, без води – тиждень, а без повітря не проживе й кількох хвилин.

Атмосфера як елемент глобальної екосистеми виконує кілька основних функцій:

- захищає живі організми від згубного впливу космічного випромінювання та ударів метеоритів;
- регулює сезонні й добові коливання температури (якби на Землі не існувало атмосфери, то добові коливання температури досягали б ± 200 °C);
- є носієм тепла й вологи;
- виступає в ролі депо газів, які беруть участь у фотосинтезі й забезпечують дихання;
- зумовлює низку складних екзогенних процесів (вивітрювання гірських порід, діяльність природних вод, мерзлоти, льодовиків тощо).

Основні компоненти атмосфери – азот (78,084 %), кисень (20,946 %) та аргон (0,934 %). Важливу роль відіграють і так звані малі домішки – вуглекислий газ, метан тощо. Крім того, атмосфера містить водяну пару: від 0,2 % у приполярних районах до 3 % поблизу екватора. Такий хімічний склад атмосфери Землі мала не завжди. Первісна атмосфера Землі була схожа з атмосферами деяких інших планет Сонячної системи, наприклад Венери, й складалася з вуглекислого газу, метану, аміаку тощо. Нинішня киснево-азотна атмосфера – результат життєдіяльності живих організмів.

Маса атмосфери становить приблизно одну мільйонну маси Землі – $5,15 \cdot 10^5$ т. Але атмосферне повітря лише умовно можна вважати невичерпним природним ресурсом. Річ у тому, що людині потрібне повітря певної якості, а під впливом її ж діяльності хімічний склад і фізичні властивості повітря дедалі погіршуються. На Землі вже практично не залишилося місць, де повітря зберегло свої первинні чистоту

та якість, а в деяких промислових центрах стан атмосфери є просто загрозливим для людського здоров'я²⁹⁷.

ЗУ «Про охорону атмосферного повітря»²⁹⁸ визначає атмосферне повітря як життєво важливий компонент навколишнього природного середовища, який являє собою природну суміш газів, що перебуває за межами житлових, виробничих та інших приміщень.

Таким чином, правова дефініція, визначена в законі, виходить із декількох засадничих моментів:

- атмосферне повітря є природним об'єктом;
- атмосферне повітря як природний об'єкт є важливим компонентом довкілля;
- як атмосферне повітря розглядається лише та суміш газів, що перебуває за межами житлових, виробничих та інших приміщень.

Проблеми охорони атмосферного повітря неодноразово аналізувалися та були предметом розгляду законодавців. Так, у постанові ВР України «Про Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки» ще у 1998 році наголошувалося на тому, що напружена екологічна ситуація у багатьох районах і містах країни свідчить про те, що попри посилення останнім часом уваги до цих питань і значні витрати на їх вирішення, вжиті заходи не можна визнати достатньо ефективними, вони не зумовлюють змін у тенденції погіршення стану довкілля. Структура промислового виробництва, що склалася в Україні, пов'язується з розвитком енергетичної, гірничо-металургійної, вугледобувної, хімічної та машинобудівної промисловості та характеризується інтенсивним споживанням енергії, сировинних, водних і земельних ресурсів, а також збільшенням навантаження на довкілля. В Україні у 1996 р. в атмосферу було викинуто близько 6,34 млн т ЗР, у тому числі 4,76 млн т – зі стаціонарних джерел, 1,58 млн т – із пересувних. За період 1992–1996 рр. загальний обсяг викиду ЗР в атмосферне повітря скоротився зі стаціонарних джерел на 45 %, з пересувних – на 12 %. Останні викидають 85 % свинцю, 49 % окису вуглецю та 31 % вуглеводнів.

²⁹⁷ Білявський Г. О. Основи екології: навч. посіб. Київ: Либідь, 2006. 408 с.

²⁹⁸ Про охорону атмосферного повітря: закон України від 16.10.1992 № 2707-XII // Відомості Верховної Ради України. 1992. № 50. Ст. 678.

Серед галузей промисловості станом на 1998 р. найбільше забруднювали атмосферу енергетика (32 %), металургія (27 %) та вугільна промисловість (23 %).

Україна у той період посідала восьме місце у світі як емітер CO₂ в енергетичній галузі, її частка становила 2,35 % загальносвітових викидів енергетикою цієї речовини.

Також у згаданій постанові зазначалося, що через великі обсяги використання пального автотранспорт забруднює навколишнє природне середовище токсичними компонентами: на рівні 25 % – солями свинцю, 50 % – оксидом вуглецю. У 24 великих містах України, зокрема в Києві, Харкові, Севастополі й Одесі, шкідливі викиди у повітря внаслідок роботи автотранспорту перевищують 50 % від загальної їх кількості.

За більше ніж 10 років було зроблено чимало для покращення стану атмосферного повітря. Разом із тим проблема охорони атмосферного повітря не втратила своєї актуальності, а в окремих питаннях набула нових акцентів. Тому не випадково, що під час ухвалення ЗУ «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року»²⁹⁹ законодавець знову звернув увагу на цю сферу, зазначивши, що, за даними державної статистичної звітності 2009 р., основними забруднювачами атмосферного повітря є підприємства переробної та добувної промисловості й підприємства електро- і теплоенергетики (відповідно 31, 21 та 40 % загального обсягу викидів ЗР, що надходять в атмосферне повітря від стаціонарних джерел забруднення). Викиди ЗР пересувними джерелами становлять 39 % від загальної кількості викидів ЗР в атмосферне повітря. Викиди ЗР автомобільним транспортом дорівнюють 91 % ЗР, що здійснюються пересувними джерелами.

До ЗР, що переважно викидаються в атмосферне повітря, належать оксид азоту, оксид вуглецю, діоксид та інші сполуки сірки, пил.

Збільшується кількість випадків перевищення встановлених нормативів гранично допустимих викидів ЗР стаціонарними джерелами. Основними причинами, що зумовлюють незадовільний стан якості атмосферного повітря у населених пунктах, є недотримання підприємствами режиму експлуатації пилогазоочисного обладнання, невжиття

²⁹⁹ Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року: закон України від 21.12.2010 № 2818-VI // Офіційний вісник України. 2011. № 3. Ст. 158.

заходів зі зниження обсягу викидів ЗР до встановлених нормативів, низькі темпи впровадження новітніх технологій і значне збільшення кількості транспортних засобів, зокрема тих, що вичерпали термін експлуатації.

Упродовж останніх років у промислово розвинутих містах в атмосферному повітрі постійно реєструвалася наявність до 16 поліциклічних ароматичних вуглеводнів, з яких 8 є канцерогенами, груп нітрозамінів (нітрозодиметиламін і нітрозодіетиламін) та важких металів (хром, нікель, кадмій, свинець, берилій). При цьому в обсягах забруднення хімічними канцерогенами найбільшу питому вагу мають сполуки класу поліциклічних ароматичних вуглеводнів.

Загалом канцерогенний ризик у 2009 р. досяг 6,4–13,7 випадків онкологічних захворювань на одну тисячу осіб, що значно перевищує міжнародні показники ризику в інших країнах.

Зважаючи на це, до основних завдань у сфері охорони атмосферного повітря було віднесено таке:

- зменшення обсягу викидів загальнопоширених ЗР стаціонарними джерелами до 2015 р. на 10 % і до 2020 р. на 25 % базового рівня; пересувними джерелами шляхом установлення нормативів вмісту ЗР у відпрацьованих газах до 2015 р. відповідно до стандартів Євро-4, а до 2020 р. – Євро-5;

- визначення цільових показників вмісту небезпечних речовин в атмосферному повітрі, зокрема для важких металів, неметанових летких органічних сполук, завислих часточок пилу (діаметром менше 10 мікрон) та стійких органічних ЗР з метою їх урахування під час установлення технологічних нормативів викидів ЗР стаціонарними джерелами забруднення;

- оптимізацію структури енергетичного сектора національної економіки шляхом збільшення обсягу використання енергетичних джерел із низьким рівнем викидів двоокису вуглецю до 2015 р. на 10 % і до 2020 р. – на 20 %, а також забезпечення скорочення обсягу викидів парникових газів відповідно до задекларованих Україною міжнародних зобов'язань у рамках Кіотського протоколу до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату;

- визначення до 2015 р. основних засад державної політики з адаптації до зміни клімату, розроблення й поетапне виконання національного плану заходів щодо пом'якшення наслідків зміни клімату та запобігання антропогенному впливу на зміну клімату на період до 2030 р., в

тому числі у рамках реалізації механізму Кіотського протоколу до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату, проектів спільного впровадження та проектів цільових екологічних (зелених) інвестицій.

Також у рамках стратегії передбачається запобігання порушенням санітарно-гігієнічних вимог до якості повітря у населених пунктах (з кількістю населення не менше 250 тис. осіб) шляхом створення і удосконалення до 2015 р. систем автоматичного моніторингу та посилення екологічного контролю за якістю повітря.

§ 6.2. Стандартизація та нормування в галузі охорони атмосферного повітря

Однією з умов регулювання діяльності, що може вплинути на атмосферне повітря, є визначення параметрів його використання. Слід зазначити, що вимоги до нормативів у галузі охорони атмосферного повітря є похідними від визначеного ст. 50 ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища» поняття екологічної безпеки як стану навколишнього природного середовища, за якого забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей. Таким чином, у самому законі підкреслюється його природоохоронний, а не природноресурсний характер.

Установлення параметрів використання атмосферного повітря реалізується через функції нормування та стандартизації. Стандартизація й нормування в галузі охорони атмосферного повітря проводяться з метою встановлення комплексу обов'язкових норм і правил, вимог до охорони атмосферного повітря від забруднення та забезпечення екологічної безпеки й спрямовуються на:

- забезпечення безпечного навколишнього природного середовища та запобігання екологічним катастрофам;
- реалізацію єдиної науково-технічної політики у галузі охорони атмосферного повітря;
- установлення єдиних вимог до обладнання та споруд щодо охорони атмосферного повітря від забруднення;
- забезпечення безпеки господарських об'єктів і запобігання виникненню аварій і техногенних катастроф;
- впровадження й використання сучасних екологічно безпечних технологій.

ЗУ «Про охорону атмосферного повітря» в ч. 1 ст. 5 закріплює, що «у галузі охорони атмосферного повітря встановлюються:

- нормативи екологічної безпеки атмосферного повітря;
- нормативи гранично допустимих викидів ЗР стаціонарних джерел;
- нормативи гранично допустимого впливу фізичних і біологічних факторів стаціонарних джерел;
- нормативи вмісту ЗР у відпрацьованих газах і впливу фізичних факторів пересувних джерел;
- технологічні нормативи допустимого викиду ЗР».

Порядок розроблення й затвердження *нормативів екологічної безпеки атмосферного повітря*³⁰⁰ затверджено постановою КМ України. Нормативи екологічної безпеки атмосферного повітря – це група нормативів, дотримання яких запобігає виникненню небезпеки для здоров'я людини та стану навколишнього природного середовища від впливу шкідливих чинників атмосферного повітря. Ці нормативи встановлюються для оцінювання стану забруднення атмосферного повітря у місцях постійного чи тимчасового перебування людей і містять у собі:

- нормативи якості атмосферного повітря;
- гранично допустимі рівні акустичного, електромагнітного, іонізуючого й інших видів впливу фізичних та біологічних факторів на стан атмосферного повітря населених пунктів.

Перелік ЗР, фізичних і біологічних факторів, для яких розробляються нормативи, визначається Мінприроди.

Під час розробки цих нормативів ураховуються:

- ступінь впливу фізичних і біологічних факторів на населення, їх гранично допустимі рівні й концентрації ЗР, встановлені МОЗ;
- кліматичні умови;
- уразливість представників флори та фауни та місць їх поширення;
- вплив забруднення атмосферного повітря на історичні пам'ятки;
- техніко-економічне обґрунтування гранично допустимого рівня впливу фізичних та біологічних факторів і забруднення;
- можливість транскордонного перенесення ЗР.

³⁰⁰ Про Порядок розроблення та затвердження нормативів екологічної безпеки атмосферного повітря: постанова КМ України від 13.03.2002 № 299 // Офіційний вісник України. 2002. № 12. Ст. 571.

Нормативи екологічної безпеки атмосферного повітря затверджуються Мінприроди, а їх перегляд здійснюється один раз на п'ять років. Підставою для перегляду цих нормативів є результати медичних та екологічних досліджень впливу на здоров'я людини й стан довкілля ЗР, фізичних і біологічних факторів, змін генофонду, зменшення видового різноманіття, порушень рівноваги в екосистемах і змін клімату.

Нормативи гранично допустимих викидів ЗР стаціонарних джерел – гранично допустимий викид забруднюючої речовини або суміші цих речовин, який визначається у місці його виходу з працюючого стаціонарного джерела. Нормативи гранично допустимих викидів ЗР та їх сукупності, які містяться у складі пилогазоповітряних сумішей, що відводяться від окремих типів обладнання, споруд і надходять в атмосферне повітря від стаціонарних джерел, установлюються з метою забезпечення дотримання нормативів екологічної безпеки атмосферного повітря з урахуванням економічної доцільності, рівня технологічних процесів, технічного стану обладнання та газоочисних установок.

Для діючих і тих, що проектуються, окремих типів обладнання і споруд залежно від часу розроблення й введення у дію, наявності наукових і технічних розробок та економічної доцільності встановлюються:

- норматив гранично допустимого викиду забруднюючої речовини стаціонарного джерела;
- технологічні нормативи допустимих викидів ЗР або їх суміші, які визначаються у місці їх виходу з устаткування.

Розробка технологічних нормативів допустимих викидів ЗР щільно пов'язується з нормативами гранично допустимих викидів ЗР стаціонарних джерел та має на меті обмеження негативного впливу того чи іншого обладнання з урахуванням його особливостей. Затвердження цих нормативів здійснюється Мінприроди для найбільш екологонебезпечних видів обладнання. Так, наразі розроблено та затверджено технологічні нормативи допустимого викиду із теплосилових установок, номінальна теплова потужність яких перевищує 50 МВт³⁰¹; із устаткування (установок) для виробництва цементного клінкеру в

³⁰¹ Про затвердження технологічних нормативів допустимих викидів забруднюючих речовин із теплосилових установок, номінальна теплова потужність яких перевищує 50 МВт: наказ Мінприроди України від 22.10.2008 № 541 // Офіційний вісник України. 2008. № 89. Ст. 2995.

обертових випалювальних печах, виробнича потужність яких перевищує 500 т на день³⁰²; від коксових печей³⁰³; із устаткування (установок) для виробництва нормального електрокорунду в дугових трифазних руднотермічних печах при плавленні «на випуск»³⁰⁴; з котелень, що працюють на лушпинні соняшнику³⁰⁵, тощо.

До *технологічних нормативів допустимих викидів ЗР* належать такі:

- поточні технологічні нормативи – для діючих окремих типів обладнання й споруд на рівні підприємств з найкращою існуючою технологією виробництва аналогічних за потужністю технологічних процесів;
- перспективні технологічні нормативи – для нових і таких, що проектується, будуються або модернізуються, окремих типів обладнання та споруд з урахуванням досягнень на рівні передових вітчизняних і світових технологій та обладнання.

Порядок розроблення та затвердження нормативів гранично допустимих викидів ЗР із стаціонарних джерел³⁰⁶ затверджено постановою КМ України. Відповідно до нього, нормативи гранично допустимих викидів ЗР із стаціонарних джерел визначаються за методикою, яка затверджується Мінприроди, з метою забезпечення дотримання нормативів екологічної безпеки атмосферного повітря з урахуванням

³⁰² Про затвердження Технологічних нормативів допустимих викидів забруднюючих речовин із устаткування (установок) для виробництва цементного клінкеру в обертових випалювальних печах, виробнича потужність яких перевищує 500 тонн на день: наказ Мінприроди України від 20.01.2009 № 23 // Офіційний вісник України. 2009. № 10. Ст. 301.

³⁰³ Про затвердження Технологічних нормативів допустимих викидів забруднюючих речовин від коксових печей: наказ Мінприроди України від 29.09.2009 № 507 // Офіційний вісник України. 2009. № 82. Ст. 2796.

³⁰⁴ Про затвердження Технологічних нормативів допустимих викидів забруднюючих речовин із устаткування (установок) для виробництва нормального електрокорунду в дугових трифазних руднотермічних печах при плавленні «на випуск»: наказ Мінприроди України від 05.10.2009 № 524 // Офіційний вісник України. 2009. № 84. Ст. 2846.

³⁰⁵ Про затвердження Технологічних нормативів допустимих викидів забруднюючих речовин у атмосферне повітря із котелень, що працюють на лушпинні соняшнику: наказ Мінприроди України від 13.10.2009 № 540 // Офіційний вісник України. 2009. № 87. Ст. 2950.

³⁰⁶ Про затвердження Порядку розроблення та затвердження нормативів гранично допустимих викидів забруднюючих речовин із стаціонарних джерел: постанова КМ України від 28.12.2001 № 1780 // Офіційний вісник України. 2002. № 1. Ст. 9.

економічної доцільності, рівня технологічних процесів, технічного стану обладнання та газоочисних установок, вимог національного законодавства і законодавства ЄС та розробляються:

- на одиницю маси за одиницю часу;
- на одиницю продукції чи сировини.

Стосовно допустимих викидів ЗР або їх сумішей (включаючи ступінь розведення) встановлюються технологічні нормативи, що складаються з:

- поточних технологічних нормативів – для діючих окремих типів обладнання та споруд на рівні підприємств із найкращою існуючою технологією виробництва аналогічних за потужністю технологічних процесів;
- перспективних технологічних нормативів – для нових і таких, що проектується, будуються або модернізуються, окремих типів обладнання та споруд з урахуванням передових вітчизняних і світових досягнень у відповідній сфері.

Технологічні нормативи допустимих викидів ЗР визначаються у місці їх виходу.

Для нових і таких, що проектується і будуються або модернізуються стаціонарних джерел, окремих типів обладнання та споруд нормативи гранично допустимих викидів ЗР розробляються з урахуванням передових вітчизняних і світових технологій і досягнень.

У разі, коли законодавством ЄС для нових і таких, що проектується, будуються або модернізуються стаціонарних джерел, встановлено нормативи гранично допустимих викидів ЗР, в Україні застосовуються норми цього законодавства.

Нормативи гранично допустимих викидів ЗР із стаціонарних джерел розробляються зацікавленими органами виконавчої влади, до сфери управління яких належать підприємства, установи й організації, що здійснюють викиди ЗР в атмосферне повітря зі стаціонарних джерел, і затверджуються Мінприроди.

Мінприроди здійснює не рідше одного разу на 10 років перегляд нормативів гранично допустимих викидів ЗР із стаціонарних джерел. Підставами для такого перегляду є:

- необхідність запобігання або зведення до мінімуму загального впливу на навколишнє природне середовище викидів ЗР;
- наявність можливостей для зменшення викидів ЗР і розроблення нових технологічних процесів з урахуванням економічної доцільності такого зменшення, технічного стану обладнання та газоочисних установок;

– зміни у національному законодавстві та законодавстві ЄС щодо обмеження викидів ЗР зі стаціонарних джерел.

Нормативи гранично допустимого впливу фізичних і біологічних факторів стаціонарних джерел – нормативи, які встановлюються для кожного стаціонарного джерела акустичного, електромагнітного, іонізуючого та інших фізичних і біологічних факторів на рівні, за якого фізичний та біологічний вплив усіх джерел у цьому районі з урахуванням перспектив його розвитку в період терміну дії встановленого нормативу не призведе до перевищення нормативів екологічної безпеки атмосферного повітря (за найбільш жорстким нормативом).

Порядок розроблення й затвердження нормативів гранично допустимого рівня впливу фізичних і біологічних факторів стаціонарних джерел забруднення на стан атмосферного повітря³⁰⁷ визначений постановою КМ України. Нормативи встановлюються для кожного стаціонарного джерела забруднення з урахуванням рівня, за умови додержання якого фізичний та біологічний вплив усіх стаціонарних джерел забруднення у тому чи іншому районі, враховуючи перспективи його розвитку, у визначений термін не перевищуватиме нормативів екологічної безпеки атмосферного повітря.

Розроблення нормативів здійснюється підприємствами, установами, організаціями та громадянами – суб'єктами підприємницької діяльності за власні кошти.

До розроблення нормативів суб'єкт господарювання може залучати установи, організації та заклади, яким Мінприроди надає право на розроблення документів, що обґрунтовують рівень впливу фізичних і біологічних факторів на стан атмосферного повітря. Розроблені нормативи погоджуються з місцевими органами виконавчої влади й органами місцевого самоврядування стосовно визначення термінів здійснення заходів щодо зниження шкідливого впливу фізичних та біологічних факторів до нормативного рівня. Погоджені нормативи суб'єкт господарювання подає до територіального органу Мінприроди у письмовій та електронній формах. Територіальний орган Мінприроди розглядає документи протягом 30 календарних днів і у разі

³⁰⁷ Про Порядок розроблення і затвердження нормативів гранично допустимого рівня впливу фізичних та біологічних факторів стаціонарних джерел забруднення на стан атмосферного повітря: постанова КМ України від 13.03.2002 № 300 // Офіційний вісник України. 2002. № 12. Ст. 572.

відсутності зауважень затверджує нормативи. Рішення про затвердження нормативів надсилається суб'єкту господарювання та санітарно-епідеміологічній установі у складі МОЗ України (після ліквідації окремої Державної санітарно-епідеміологічної служби).

Перегляд установлених нормативів проводиться у разі зміни обсягів та/або технології виробництва.

Нормативи вмісту ЗР у відпрацьованих газах та впливу фізичних факторів пересувних джерел – гранично допустима кількість забруднюючої речовини у відпрацьованих газах пересувного джерела, що відводиться в атмосферне повітря. Порядок розроблення та затвердження нормативів вмісту ЗР у відпрацьованих газах та впливу фізичних факторів пересувних джерел забруднення атмосферного повітря визначений постановою КМ України³⁰⁸.

Ці нормативи розробляються для кожного типу новоствореного та (або) такого, що експлуатується на території України, пересувного джерела з урахуванням вимог національного й міжнародного законодавства до забезпечення екологічної безпеки навколишнього природного середовища.

Для пересувних джерел, що експлуатуються, нормативи розробляються з урахуванням існуючих технологій, а для новостворених – з урахуванням найдосконаліших доступних технологій щодо зменшення вмісту ЗР у відпрацьованих газах, впливу фізичних факторів пересувних джерел та очищення відпрацьованих газів. Розроблені нормативи погоджуються з Мінтрансом, МОЗ, Мінпромполітики та Держстандартом і подаються на затвердження до Мінприроди.

Підставами для перегляду нормативів є:

- наявність можливостей щодо зменшення вмісту ЗР у відпрацьованих газах і впливу фізичних факторів пересувних джерел забруднення атмосферного повітря й відповідні технічні рішення;

- зміни у національному законодавстві та законодавстві ЄС щодо обмеження вмісту ЗР у відпрацьованих газах та впливу фізичних факторів пересувних джерел забруднення атмосферного повітря.

За наявності цих підстав нормативи підлягають перегляду протягом календарного року.

³⁰⁸ Про затвердження Порядку розроблення та затвердження нормативів вмісту забруднюючих речовин у відпрацьованих газах та впливу фізичних факторів пересувних джерел забруднення атмосферного повітря: постанова КМ України від 13.03.2002 № 303 // Офіційний вісник України. 2002. № 12. Ст. 575.

Указаний вище склад нормативів у галузі охорони атмосферного повітря не є вичерпним, оскільки в ч. 2 ст. 5 ЗУ «Про охорону атмосферного повітря» наголошено, що законодавством можуть встановлюватися й інші нормативи в галузі охорони атмосферного повітря. Зокрема, до них можна віднести *орієнтовні безпечні рівні впливу шкідливих речовин у повітрі робочої зони*³⁰⁹, *орієнтовні безпечні рівні дії змінних магнітних полів частотою 50 Гц* під час здійснення робіт під напругою на повітряних лініях (ПЛ) електропередачі напругою 220–1150 кВ³¹⁰ тощо.

§ 6.3. Заходи щодо охорони атмосферного повітря

ЗУ «Про охорону атмосферного повітря» передбачає цілу низку заходів, спрямованих на попередження його забруднення, забезпечення екологічної безпеки та відновлення. Зокрема, до них належать такі:

- дозвоільно-регуляторні заходи (регулювання викидів ЗР в атмосферне повітря стаціонарних і пересувних джерел, регулювання рівнів впливу фізичних і біологічних факторів на стан атмосферного повітря);

- попереджувальні заходи: заходи щодо охорони атмосферного повітря у разі виникнення надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру, заходи із забезпечення виконання вимог під час здійснення окремих видів діяльності (застосування пестицидів та агрохімікатів, видобування корисних копалин із надр і проведення вибухових робіт, забруднення виробничими, побутовими та іншими відходами тощо);

- організаційно-технічні заходи (заходи із запобігання й зниження шуму; особливості проектування, будівництва й реконструкції підприємств та інших об'єктів, які впливають або можуть впливати на стан атмосферного повітря, порядок встановлення і функціонування санітарно-захисних зон, дотримання вимог щодо охорони атмосферного повітря під

³⁰⁹ Ориентировочные безопасные уровни воздействия (ОБУВ) вредных веществ в воздухе рабочей зоны: письмо зам. глав. гос. санитар. врача СССР от 07.12.1990 № 5203-90 // База даних «Законодавство України»/ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v5203400-90>.

³¹⁰ Ориентировочные безопасные уровни воздействия переменных магнитных полей частотой 50 Гц при производстве работ под напряжением на воздушных линиях (ВЛ) электропередачи напряжением 220–1160 кВ: письмо Глав. санитар.-эпидемиол. упр. от 28.09.1988 № 5069-89 // База даних «Законодавство України»/ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v5069400-88>.

час впровадження відкриттів, винаходів, корисних моделей, промислових зразків, раціоналізаторських пропозицій, застосування нової техніки, імпортного устаткування, технологій і систем тощо);

– організаційно-економічні заходи (екологічний податок; відшкодування збитків, заподіяних внаслідок порушення законодавства про охорону атмосферного повітря; надання підприємствам, установам, організаціям та громадянам – суб'єктам підприємницької діяльності, податкових, кредитних та інших пільг у разі впровадження ними маловідхідних, енерго- і ресурсозберігаючих технологій, застосування заходів щодо регулювання діяльності, що впливає на клімат, здійснення інших природоохоронних заходів з метою скорочення викидів ЗР і зменшення рівнів впливу фізичних і біологічних факторів на атмосферне повітря; участь держави у фінансуванні екологічних заходів і будівництві об'єктів екологічного призначення).

Дозвільно-регуляторні заходи здійснюються для забезпечення екологічної безпеки, створення сприятливого середовища життєдіяльності та запобігання шкідливому впливу атмосферного повітря на здоров'я людей та навколишнє природне середовище. Викиди ЗР в атмосферне повітря стаціонарними джерелами можуть здійснюватися після отримання дозволу, який видається територіальним органом Мінприроди за погодженням із територіальним органом МОЗ.

Дозволи на викиди ЗР в атмосферне повітря видаються за умови:

- неперевищення протягом терміну їх дії встановлених нормативів екологічної безпеки;
- неперевищення нормативів допустимих викидів ЗР стаціонарних джерел;
- дотримання вимог до технологічних процесів стосовно обмеження викидів ЗР.

Порядок отримання дозволів на викиди ЗР в атмосферне повітря стаціонарними джерелами передбачається наказом Мінприроди³¹¹. Для отримання дозволу на викиди ЗР в атмосферне повітря стаціонарними джерелами підприємства, установи, організації та громадяни-підприємці

³¹¹ Про затвердження Інструкції про загальні вимоги до оформлення документів, у яких обґрунтовуються обсяги викидів, для отримання дозволу на викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами для підприємств, установ, організацій та громадян-підприємців: наказ Мінприроди України від 09.03.2006 № 108 // Офіційний вісник України. 2006. № 13. Ст. 916.

повинні надати документи, в яких обґрунтовуються обсяги викидів, що є невід’ємною частиною заяви на отримання дозволу на викиди. Склад документів, у яких обґрунтовуються обсяги викидів, залежить від ступеня впливу об’єкта на забруднення атмосферного повітря.

Для отримання дозволу на новостворені стаціонарні джерела до заяви додаються пропозиції на отримання дозволу за наявності затверджених нормативів гранично допустимих викидів. Затвердженими нормативами гранично допустимих викидів вважаються величини викидів ЗР у складі проектної документації, яка має позитивний висновок комплексної державної експертизи, а для об’єктів, затвердження проектів будівництва яких у межах законодавства України не потребує висновку комплексної державної експертизи, – позитивні висновки державної санітарно-гігієнічної та державної екологічної експертиз.

Окремий порядок передбачається КП України для видання дозволів на експлуатацію устаткування з визначеними рівнями впливу фізичних і біологічних факторів на стан атмосферного повітря, проведення оплати цих робіт та обліку підприємств, установ, організацій і громадян-підприємців, які отримали такі дозволи³¹². Дозвіл на експлуатацію устаткування з визначеними рівнями впливу фізичних та біологічних факторів на стан атмосферного повітря – це офіційний документ, який дає право суб’єктам господарювання експлуатувати існуюче та новостворене устаткування за умови дотримання встановлених нормативів гранично допустимих рівнів впливу фізичних і біологічних факторів протягом визначеного в дозволі терміну.

Дозвіл видається безоплатно територіальними органами Мінприроди за погодженням із санітарно-епідеміологічними установами МОЗ України терміном не менше п’яти років суб’єкту господарювання – власнику джерела, що здійснює вплив на стан атмосферного повітря.

Для отримання дозволу суб’єкт господарювання подає до територіального органу Мінприроди та санітарно-епідеміологічної установи МОЗ України у письмовій та електронній формі документи, підготовлені відповідно до Інструкції про загальні вимоги до оформлення

³¹² Про затвердження Порядку видачі дозволів на експлуатацію устаткування з визначеними рівнями впливу фізичних та біологічних факторів на стан атмосферного повітря, проведення оплати цих робіт та обліку підприємств, установ, організацій і громадян-підприємців, які отримали такі дозволи: постанова КМ України від 29.03.2002 № 432 // Офіційний вісник України. 2002. № 14. Ст. 742.

документів для отримання підприємствами, установами, організаціями і громадянами-підприємцями дозволів на експлуатацію устаткування з визначеними рівнями впливу фізичних та біологічних факторів на стан атмосферного повітря. Також він розміщує в місцевих друкованих засобах масової інформації повідомлення про намір отримати дозвіл із зазначенням адреси місцевої держадміністрації, до якої можуть надсилатися зауваження громадських організацій та окремих громадян.

Санітарно-епідеміологічна установа МОЗ України розглядає заяву та документи на отримання дозволу протягом 30 календарних днів з дати їх надходження й у разі відсутності зауважень готує висновок щодо видачі дозволу, який надається суб'єкту господарювання.

У разі наявності зауважень документи повертаються суб'єкту господарювання з викладом їх змісту та зазначенням терміну повторного подання.

Місцева держадміністрація розглядає зауваження громадських організацій, у разі потреби організовує проведення їх публічного обговорення й не пізніше 30 календарних днів з дати опублікування повідомлення про намір суб'єкта господарювання отримати дозвіл інформує з цього питання територіальний орган Мінприроди.

Територіальний орган Мінприроди аналізує зауваження й у разі необхідності пропонує суб'єкту господарювання врахувати їх під час підготовки дозволу до видачі.

Територіальний орган Мінприроди протягом 30 календарних днів розглядає заяву та документи на отримання дозволу й у разі відсутності зауважень видає дозвіл.

Рішення про видачу дозволу надсилається територіальним органом Мінприроди суб'єкту господарювання та санітарно-епідеміологічній установі МОЗ України.

Здійснення *попереджувальних заходів* насамперед базується на загальних принципах охорони навколишнього природного середовища, серед яких особливе місце посідає принцип запобіжного характеру заходів щодо охорони навколишнього природного середовища. Законодавством передбачено, що підприємства, установи, організації та громадяни – суб'єкти підприємницької діяльності, які здійснюють викиди ЗР або впливи фізичних і біологічних факторів, що можуть призвести до виникнення надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру або до надзвичайних екологічних ситуацій,

зобов'язані заздалегідь розробити й погодити спеціальні заходи з охорони атмосферного повітря.

У разі виникнення таких надзвичайних екологічних ситуацій керівники підприємств, установ, організацій та громадяни – суб'єкти підприємницької діяльності зобов'язані негайно в порядку, визначеному ЗУ «Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру»³¹³, повідомити про це органи, які здійснюють державний контроль у галузі охорони атмосферного повітря, і вжити заходів щодо охорони атмосферного повітря та ліквідації причин і наслідків його забруднення.

Крім того, ЗУ «Про об'єкти підвищеної небезпеки»³¹⁴ передбачає, що суб'єкт господарської діяльності зобов'язаний:

- уживати заходів, спрямованих на запобігання аваріям, обмеження й ліквідацію їх наслідків та захист людей і довкілля від їх впливу;
- повідомляти про аварію, яка сталася на об'єкті підвищеної небезпеки, та заходи, вжиті для ліквідації її наслідків, органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування та населення;
- забезпечувати експлуатацію об'єктів підвищеної небезпеки з додержанням мінімально можливого ризику. На об'єктах підвищеної небезпеки в обов'язковому порядку розробляються й затверджуються плани локалізації та ліквідації аварій для кожного об'єкта підвищеної небезпеки. Ці плани переглядаються кожні п'ять років.

ЗУ «Про охорону атмосферного повітря» передбачає ще низку попереджувальних заходів під час здійснення окремих видів діяльності:

- під час застосування пестицидів та агрохімікатів підприємства, установи, організації та громадяни – суб'єкти підприємницької діяльності зобов'язані дотримуватися правил та вимог щодо їх транспортування, зберігання і застосування з метою недопущення забруднення атмосферного повітря;
- під час видобування корисних копалин з надр та проведення вибухових робіт потрібно дотримуватись вимог щодо охорони атмосферного повітря у способи, погоджені з Мінприроди, МОЗ України, іншими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування;

³¹³ Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру: закон України від 08.06.2000 № 1809-III // Відомості Верховної Ради України. 2000. № 40. Ст. 337.

³¹⁴ Про об'єкти підвищеної небезпеки: закон України від 18.01.2001 № 2245-III // Офіційний вісник України. 2001. № 7. Ст. 268.

– під час здійснення операцій з відходами складування, розміщення, зберігання або транспортування промислових та побутових відходів, які є джерелами забруднення атмосферного повітря, забруднюючими речовинами, речовинами з неприємним запахом або іншого шкідливого впливу, допускається лише за наявності спеціального дозволу на визначених місцевими органами виконавчої влади й органами місцевого самоврядування територіях, з додержанням нормативів екологічної безпеки та подальшої утилізації або видалення; не допускається спалювання зазначених відходів на території підприємств, установ, організацій і населених пунктів, за винятком випадків, коли це здійснюється з використанням спеціальних установок із додержанням вимог, установлених законодавством про охорону атмосферного повітря.

Власники або уповноважені ними органи підприємств, установ, організацій та громадяни – суб'єкти підприємницької діяльності зобов'язані забезпечувати переробку, утилізацію та своєчасне вивезення відходів, які забруднюють атмосферне повітря, на підприємства, що використовують їх як сировину, або на спеціально відведені місця чи об'єкти.

Організаційно-технічні заходи містять у собі комплекс заходів, спрямованих на застосування технічних рішень, які повинні убезпечити населення від впливу негативних факторів та забезпечити дотримання нормативів у галузі охорони атмосферного повітря. Серед цих заходів окреме місце посідає передбачення *санітарно-захисних зон* (СЗЗ), які встановлюються з метою забезпечення оптимальних умов життєдіяльності людини в районах житлової забудови, масового відпочинку та оздоровлення населення під час визначення місць розміщення нових, реконструкції діючих підприємств та інших об'єктів, які впливають або можуть впливати на стан атмосферного повітря.

Особливості розміщення та режиму СЗЗ визначаються, зокрема, Державними санітарними правилами планування та забудови населених пунктів³¹⁵. Відповідно до цих правил промислові, сільськогосподарські та інші об'єкти, що є джерелами забруднення навколишнього середовища хімічними, фізичними та біологічними факторами, у разі неможливості створення безвідходних технологій повинні відокремлюватися від житлової забудови відповідними СЗЗ.

³¹⁵ Про затвердження Державних санітарних правил планування та забудови населених пунктів: наказ МОЗ України від 19.06.1996 № 173 // База даних «Законодавство України»/БП України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0379-96>.

Такі СЗЗ слід установлювати від джерел шкідливості до межі житлової забудови, ділянок громадських установ, будинків і споруд, серед іншого дитячих, навчальних і лікувально-профілактичних установ, закладів соціального забезпечення, спортивних споруд та ін., а також територій парків, садів, скверів та інших об'єктів зеленого будівництва загального користування, ділянок оздоровчих та фізкультурно-спортивних установ, місць відпочинку, садівницьких товариств та інших прирівняних до них об'єктів, у тому числі:

- для підприємств з технологічними процесами, які є джерелами забруднення атмосферного повітря, шкідливими чи неприємним запахом хімічними речовинами та біологічними факторами, – безпосередньо від джерел забруднення атмосфери організованими викидами (через труби, шахти) або неорганізованими викидами (через ліхтарі будівель, димлячі й паруючі поверхні технологічних установок та інших споруд тощо), а також від місць розвантаження сировини, промпродуктів або відкритих складів;

- для підприємств із технологічними процесами, які є джерелами шуму, ультразвуку, вібрації, статичної електрики, електромагнітних та іонізуючих випромінювань та інших шкідливих факторів, – від будівель, споруд і майданчиків, де встановлено обладнання (агрегати, механізми), які створюють ці шкідливості;

- для теплових електростанцій, промислових та опалювальних котелень – від димарів і місць зберігання й підготовки палива, джерел шуму;

- для санітарно-технічних споруд та установок комунального призначення, а також сільськогосподарських підприємств та об'єктів – від межі об'єкта.

На зовнішній межі СЗЗ, повернутої до житлової забудови, концентрації та рівні шкідливих факторів не повинні перевищувати їх гігієнічні нормативи (ГДК, ГДР), а на межі курортно-рекреаційної зони – 0,8 від значення нормативу.

Територія СЗЗ не повинна розглядатися як резерв розширення підприємств, сільбищної території та прирівняних до них об'єктів.

Основою для встановлення СЗЗ є санітарна класифікація підприємств, виробництва та об'єктів, яка залежить від характеру виробництва та його викидів. Розмір СЗЗ залежно від цих параметрів може становити від 50 до 3000 м по зовнішньому периметру.

У межах СЗЗ не можна допускати розміщення:

- житлових будинків із придомовими територіями, гуртожитків, готелів, будинків для приїжджих, аварійних селищ;
- дитячих дошкільних закладів, загальноосвітніх шкіл, лікувально-профілактичних та оздоровчих установ загального й спеціального призначення зі стаціонарами та наркологічних диспансерів;
- спортивних споруд, садів, парків і садівницьких товариств;
- охоронних зон джерел водопостачання, водозабірних споруд і споруд водопровідної розподільної мережі.

Не допускається використання для вирощування сільськогосподарських культур і пасовищ для худоби земель СЗЗ підприємств, що забруднюють навколишнє середовище високотоксичними речовинами та речовинами, які мають відстрочену дію (солі важких металів, канцерогенні речовини, діоксини, радіоактивні речовини та ін.).

Якщо внаслідок порушення встановлених меж і режиму санітарно-захисних зон виникає необхідність у відселенні мешканців, виведенні з цих зон об'єктів соціального призначення або здійсненні інших заходів, то підприємства, установи, організації та громадяни – суб'єкти підприємницької діяльності, місцеві органи виконавчої влади й органи місцевого самоврядування повинні вирішувати питання про фінансування необхідних робіт і заходів та строки їх реалізації.

ЗУ «Про охорону атмосферного повітря» в контексті реалізації організаційно-технічних заходів передбачає заборону впровадження відкриттів, винаходів, корисних моделей, промислових зразків і раціоналізаторських пропозицій, застосування нової техніки, імпортного устаткування, технологій і систем, якщо вони не відповідають вимогам, установленим законодавством про охорону атмосферного повітря, а в разі порушення зазначених вимог така діяльність припиняється відповідно до закону, а винні особи притягаються до відповідальності відповідно до закону.

Крім того, проектування, будівництво й реконструкція підприємств та інших об'єктів, які впливають або можуть впливати на стан атмосферного повітря, удосконалення існуючих і впровадження нових технологічних процесів та устаткування здійснюються з обов'язковим дотриманням норм екологічної безпеки, державних санітарних вимог і правил на запланованих для будівництва та реконструкції підприємствах та інших об'єктах, а також з урахуванням накопичення й трансформації

забруднення в атмосфері, його транскордонного перенесення та особливостей кліматичних умов.

Організаційно-економічні заходи. Відповідно до ПК України екологічний податок – загальнодержавний обов’язковий платіж, що справляється з фактичних обсягів викидів в атмосферне повітря, скидів у водні об’єкти ЗР, розміщення відходів, фактичного обсягу радіоактивних відходів, що тимчасово зберігаються їх виробниками, фактичного обсягу утворених радіоактивних відходів та з фактичного обсягу радіоактивних відходів, накопичених до 1 квітня 2009 р. Платниками податку (у контексті охорони атмосферного повітря) є суб’єкти господарювання, юридичні особи, що не провадять господарську (підприємницьку) діяльність, бюджетні установи, громадські та інші підприємства, установи й організації, постійні представництва нерезидентів, включно з тими, які виконують агентські (представницькі) функції стосовно таких нерезидентів або їх засновників, під час провадження діяльності яких на території України і в межах її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони здійснюються викиди ЗР в атмосферне повітря стаціонарними джерелами забруднення.

Податок, що справляється за викиди в атмосферне повітря ЗР пересувними джерелами забруднення у разі використання палива, утримується й сплачується до бюджету податковими агентами.

До податкових агентів належать суб’єкти господарювання, які здійснюють торгівлю на митній території України паливом власного виробництва та/або передають замовнику або за його дорученням іншій особі паливо, вироблене з давальницької сировини такого замовника; здійснюють ввезення палива на митну територію України.

Об’єктом та базою оподаткування є обсяги та види ЗР, які викидаються в атмосферне повітря стаціонарними джерелами; обсяги та види палива, в виробленого з давальницької сировини, реалізованого або ввезеного на митну територію України податковими агентами.

Ставки податку за викиди в атмосферне повітря окремих ЗР стаціонарними джерелами забруднення встановлюються у гривнях за тону залежно від виду речовини, що викидається (наприклад, бенз(о)пірен – 1 554 343 грн/т, ртуть та її сполуки – 51 757 грн/т, окис вуглецю – 46 грн/т), класу небезпеки речовин або установлених орієнтовно безпечних рівнів впливу таких речовин (сполук) в атмосферному повітрі населених пунктів.

Хоча ЗУ «Про охорону атмосферного повітря» передбачає й інші організаційно-економічні заходи (надання підприємствам, установам, організаціям та громадянам – суб'єктам підприємницької діяльності податкових, кредитних та інших пільг у разі впровадження ними маловідхідних, енерго- й ресурсозберігаючих технологій, застосування заходів щодо регулювання діяльності, яка впливає на клімат, здійснення інших природоохоронних заходів з метою скорочення викидів ЗР та зменшення рівнів впливу фізичних і біологічних факторів на атмосферне повітря; участь держави у фінансуванні екологічних заходів і будівництві об'єктів екологічного призначення), слід констатувати, що наразі їх реалізація фактично не відбувається. Питання ж відшкодування збитків, заподіяних унаслідок порушення законодавства про охорону атмосферного повітря, буде більш детально розглянуто у шостому параграфі цього розділу (§ 6.6).

§ 6.4. Порядок реалізації управлінських заходів щодо охорони атмосферного повітря

Управлінські заходи передбачають здійснення цілеспрямованої діяльності уповноважених суб'єктів з метою досягнення цілей, визначених законодавством або політико-програмними документами суб'єктів господарювання в галузі охорони атмосферного повітря.

Контроль у галузі охорони атмосферного повітря здійснюється з метою забезпечення дотримання вимог законодавства про охорону атмосферного повітря місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування та посадовими особами цих органів, а також підприємствами, установами, організаціями та громадянами. Державний контроль у галузі охорони атмосферного повітря здійснюється спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань екології та природних ресурсів, його територіальними органами, а на території АРК – органом виконавчої влади АРК з питань екології та природних ресурсів, а також іншими спеціально уповноваженими на це органами виконавчої влади.

Найбільший обсяг контрольних повноважень здійснюється Державною екологічною інспекцією України, яка є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується й координується КМ України через міністра екології та природних ресурсів України.

Зокрема, відповідно до Положення про Державну екологічну інспекцію України³¹⁶ в галузі охорони атмосферного повітря нею здійснюються повноваження щодо державного нагляду (контролю) за додержанням центральними органами виконавчої влади та їхніми територіальними органами, місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування стосовно здійснення делегованих їм повноважень органів виконавчої влади, підприємствами, установами та організаціями незалежно від форми власності й господарювання, громадянами України, іноземцями та особами без громадянства, а також юридичними особами – нерезидентами вимог щодо:

- виконання запланованих і затверджених загальнодержавних, галузевих або регіональних природоохоронних програм;
- наявності й додержання дозволів на викиди ЗР;
- забезпечення безперервної ефективної роботи й підтримання у справному стані споруд, устаткування та апаратури для очищення викидів і зменшення рівнів впливу фізичних і біологічних факторів;
- додержання нормативів у галузі охорони атмосферного повітря;
- додержання екологічних показників нафтопродуктів (бензину автомобільного та дизельного палива), які реалізуються шляхом оптової та роздрібної торгівлі суб'єктами господарювання;
- порядку здійснення діяльності, спрямованої на штучні зміни стану атмосфери й атмосферних явищ у господарських цілях;
- надання своєчасної, повної та достовірної інформації про стан атмосферного повітря, визначення видів та обсягів ЗР, що викидаються в атмосферне повітря.

Також законом передбачено здійснення виробничого та громадського контролю.

Виробничий контроль за охороною атмосферного повітря здійснюється підприємствами, установами, організаціями та громадянами – суб'єктами підприємницької діяльності у процесі їх господарської та іншої діяльності, якщо вона справляє шкідливий вплив на стан атмосферного повітря. Підприємства, установи, організації та громадяни – суб'єкти підприємницької діяльності, що здійснюють викиди ЗР

³¹⁶ Про Положення про Державну екологічну інспекцію України: указ Президента України від 13.04.2011 № 454/2011 // Офіційний вісник України. 2011. № 29. Ст. 1260.

в атмосферне повітря і діяльність яких пов'язана із впливом фізичних та біологічних факторів на його стан, зобов'язані:

- здійснювати контроль за обсягом і складом ЗР, що викидаються в атмосферне повітря, рівнями фізичного впливу та вести їх постійний облік;
- забезпечувати здійснення інструментально-лабораторних вимірювань параметрів викидів ЗР стаціонарних і пересувних джерел та ефективності роботи газоочисних установок;
- забезпечувати розроблення методик виконання вимірювань, що враховують специфічні умови викиду ЗР;
- використовувати метрологічно атестовані методики виконання вимірювань і *повірені* засоби вимірювальної техніки для визначення параметрів газопилового потоку й концентрацій ЗР в атмосферному повітрі та викидах стаціонарних і пересувних джерел;
- здійснювати контроль за проектуванням, будівництвом та експлуатацією споруд, устаткування й апаратури для очищення газопилового потоку від ЗР і зниження впливу фізичних та біологічних факторів, оснащення їх засобами вимірювальної техніки, необхідними для постійного контролю за ефективністю очищення, дотриманням нормативів гранично допустимих викидів ЗР і рівнів впливу фізичних та біологічних факторів та інших вимог законодавства у галузі охорони атмосферного повітря.

Громадський екологічний контроль у галузі охорони атмосферного повітря здійснюється громадськими інспекторами в порядку та на підставах, передбачених Положенням про громадських інспекторів з охорони довкілля³¹⁷.

Законом передбачено, що державному обліку в галузі охорони атмосферного повітря підлягають:

- об'єкти, які справляють або можуть справити шкідливий вплив на здоров'я людей та на стан атмосферного повітря;
- види та обсяги ЗР, що викидаються в атмосферне повітря;
- види й ступені впливу фізичних та біологічних факторів на стан атмосферного повітря.

³¹⁷ Про затвердження Положення про громадських інспекторів з охорони довкілля: наказ Мінприроди України від 27.02.2002 № 88 // Офіційний вісник України. 2002. № 12. Ст. 631.

Порядок ведення державного обліку в галузі охорони атмосферного повітря³¹⁸ затверджений Постановою КМ України. Відповідно до цього порядку державний облік здійснюється з метою:

- забезпечення державного контролю в галузі охорони атмосферного повітря та прогнозування змін його стану;
- розроблення державних, регіональних та місцевих екологічних програм і програм у галузі охорони здоров'я, здійснення інших заходів щодо зменшення ступеня забруднення атмосферного повітря;
- регулювання викидів ЗР в атмосферне повітря із стаціонарних та пересувних джерел, ступенів впливу на його стан фізичних і біологічних факторів.

Державний облік охоплює:

- взяття на облік об'єктів, які справляють шкідливий вплив;
- ведення на об'єктах первинного обліку стаціонарних джерел, які справляють шкідливий вплив;
- складання державної статистичної звітності в галузі охорони атмосферного повітря за стаціонарними та пересувними джерелами, які справляють шкідливий вплив;
- проведення інвентаризації викидів та обсягів ЗР на зазначених об'єктах.

Узяття на державний облік об'єктів, які справляють шкідливий вплив, здійснює Мінприроди за критеріями, встановленими цим міністерством за погодженням із Держкомстатом.

Для взяття на державний облік зазначеними об'єктами проводиться інвентаризація видів та обсягів ЗР, що викидаються в атмосферне повітря, видів і ступенів впливу на його стан фізичних і біологічних факторів.

На об'єктах, узятих на державний облік, ведеться за встановленою формою первинна звітна документація, що стосується стаціонарних джерел, які справляють шкідливий вплив, роботи установок очищення газів, виконання заходів, пов'язаних зі зменшенням обсягів викидів ЗР в атмосферне повітря.

³¹⁸ Про затвердження Порядку ведення державного обліку в галузі охорони атмосферного повітря: постанова КМ України від 13.12.2001 № 1655 // Офіційний вісник України. 2001. № 51. Ст. 2274.

На підставі зазначеної документації складається державна статистична звітність, яка в установленому порядку надається територіальним органам Держкомстату та Мінприроди за місцезнаходженням підприємства.

Визначення видів та обсягів ЗР, що викидаються в атмосферне повітря із стаціонарних джерел, видів і ступенів впливу на його стан фізичних і біологічних факторів здійснюється шляхом проведення безпосередніх інструментальних вимірювань, розрахунків із використанням показників емісії (питомих викидів), які затверджуються Мінприроди.

Система моніторингу атмосферного повітря проводиться з метою отримання, збирання, оброблення, збереження та аналізу інформації про викиди ЗР і рівень забруднення атмосферного повітря, оцінювання та прогнозування його змін, ступеня небезпечності та розроблення науково обґрунтованих рекомендацій для ухвалення рішень у галузі охорони атмосферного повітря в Порядку³¹⁹, визначеному КМ України.

До об'єктів моніторингу атмосферного повітря належать такі:

- атмосферне повітря, у тому числі атмосферні опади;
- викиди ЗР в атмосферне повітря.

Моніторинг атмосферного повітря проводиться Мінприроди разом з іншими суб'єктами моніторингу атмосферного повітря у рамках Програми проведення в Україні моніторингу атмосферного повітря та відповідних регіональних (місцевих) програм.

У результаті проведення моніторингу атмосферного повітря одержують:

- первинні дані контролю за викидами та спостережень за станом забруднення;
- узагальнені дані про рівень забруднення на певній території за певний проміжок часу;
- узагальнені дані про склад та обсяги викидів ЗР;
- оцінку рівнів і ступеня небезпечності забруднення для довкілля та життєдіяльності населення;
- оцінку складу та обсягів викидів ЗР.

³¹⁹ Про затвердження Порядку організації та проведення моніторингу в галузі охорони атмосферного повітря: постанова КМ України від 09.03.1999 № 343 // Офіційний вісник України. 1999. № 10. Ст. 393.

§ 6.5. Клімат та озоновий шар як об'єкти правової охорони

ЗУ «Про охорону атмосферного повітря» в ст. 16 закріплює засади регулювання діяльності, яка впливає на погоду та клімат: «Діяльність, спрямована на штучні зміни стану атмосфери та атмосферних явищ у господарських цілях, може провадитися підприємствами, установами, організаціями та громадянами – суб'єктами підприємницької діяльності тільки за дозволами, виданими спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань екології та природних ресурсів або його територіальними органами, за погодженням із спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань охорони здоров'я або його територіальними органами, місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування. Порядок погодження і видачі дозволів встановлюється КМ України.

Підприємства, установи, організації та громадяни – суб'єкти підприємницької діяльності зобов'язані відповідно до міжнародних договорів, згоду на обов'язковість яких надано ВР України, скорочувати і в подальшому повністю припинити виробництво та використання хімічних речовин, що шкідливо впливають на озоновий шар, а також проводити роботу щодо зменшення викидів речовин, накопичення яких в атмосферному повітрі може призвести до негативних змін клімату».

При цьому слід зазначити, що насамперед регулювання такої діяльності має наслідком виконання Україною своїх міжнародних зобов'язань. Так, 9 травня 1992 р. на конференції в Ріо-де-Жанейро було підписано Рамкову конвенцію ООН про зміну клімату³²⁰. Україна приєдналася до цієї конвенції 11 червня 1992 р., а ратифікувала її 29 жовтня 1996 р.³²¹ Головною метою цієї Конвенції було досягнення стабілізації концентрацій парникових газів в атмосфері на такому рівні, який не допускав би небезпечного антропогенного впливу на кліматичну систему у строки, необхідні для природної адаптації екосистем до зміни клімату, що надасть можливість не ставити під загрозу виробництво продово-

³²⁰ Рамкова конвенція Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату // Закон і Бізнес. 2002. № 44.

³²¹ Про ратифікацію Рамкової конвенції ООН про зміну клімату: закон України від 29.10.1996 № 435/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. 1996. № 50. Ст. 277.

льства й сприятиме забезпеченню подальшого економічного розвитку на стійкій основі. Для забезпечення дієвості механізмів, передбачених цією Рамковою конвенцією, було підписано Кіотський протокол³²² до неї. Україна його ратифікувала 4 лютого 2004 р.³²³

Виконуючи свої міжнародні зобов'язання, КМ України затвердив Кліматичну програму України³²⁴. Зокрема, в ній зазначалося, що клімат є одним з основних природних ресурсів, від якого залежать умови життя й діяльності людини, напрями та рівень розвитку економіки. Як природний ресурс клімат може використовуватися на благо людства. Водночас несприятливі кліматичні явища завдають значних матеріальних та екологічних збитків суспільству. Ураховуючи те, що клімат є одним з основних факторів, які формують природне середовище, навіть незначні його зміни на тлі складної екологічної ситуації в Україні можуть спричинити значні соціально-економічні збитки, якщо не вжити комплексу заходів щодо запобігання їм.

Проблема коливань і змін клімату набула світового значення. Коливання клімату є наслідком природних процесів, які обумовлюються взаємодією між атмосферою, океаном, поверхнею суші та біотою. Разом із тим на природні коливання клімату впливає господарська діяльність людини, в першу чергу – викиди в атмосферу парникових газів, головними з яких є діоксид вуглецю та метан. За оцінкою міжурядової групи експертів із змін клімату, у разі збереження існуючих темпів збільшення в атмосфері парникових газів температура приземного шару атмосфери до кінця ХХІ століття в середньому для земної кулі може збільшитися на 1–3 градуси.

Підвищення середньої глобальної температури приземного шару атмосфери призведе до значних змін клімату в багатьох регіонах світу, серед інших і в Україні. Це суттєво вплине на всі сфери діяльності людини, а також на біологічну різноманітність, поверхневі та підземні води, земельні ресурси тощо.

³²² Кіотський протокол до Рамкової конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату // Закон і Бізнес. 2002. № 44.

³²³ Про ратифікацію Кіотського протоколу до Рамкової Конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату: закон України від 04.02.2004 № 1430-IV // Відомості Верховної Ради України. 2004. № 19. Ст. 261.

³²⁴ Про Кліматичну програму України: постанова КМ України від 28.06.1997 № 650 // База даних «Законодавство України»/ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/650-97-п>.

Цією програмою передбачалося створення системи моніторингу кліматичних явищ, яка повинна забезпечувати подальші заходи щодо попередження зміни клімату. У 2005 р. КМ України було затверджено Національний план заходів з реалізації положень Кіотського протоколу до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату³²⁵, його викладено в новій редакції 5 березня 2009 р. Крім того, з метою забезпечення виконання зобов'язань у кліматичній сфері у 2007 р. було створено Національне агентство екологічних інвестицій України, – наразі це Державне агентство екологічних інвестицій України³²⁶, яке є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується й координується КМ України через міністра екології та природних ресурсів України, та входить до системи органів виконавчої влади. У межах своєї компетенції Державне агентство екологічних інвестицій України забезпечує реалізацію державної політики у сфері регулювання негативного антропогенного впливу на зміну клімату та адаптації до його змін і виконання вимог Рамкової конвенції ООН про зміну клімату та Кіотського протоколу до неї.

Порядок підготовки, розгляду, схвалення та реалізації проектів, спрямованих на скорочення обсягу антропогенних викидів парникових газів³²⁷, затверджений постановою КМ України, передбачає порядок реалізації процедур спільного впровадження, під час яких власник має право реалізувати обсяги скорочення викидів парникових газів, що утворилися внаслідок ефективної реалізації ним природоохоронних (кліматоохоронних) заходів.

Іншим об'єктом правової охорони є озоновий шар. Відповідно до визначення, поданого в Юридичній енциклопедії, озоновий шар – верхній шар атмосфери, що перебуває на висоті до 50 км над поверхнею

³²⁵ Про затвердження Національного плану заходів з реалізації положень Кіотського протоколу до Рамкової конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату: розпорядження КМ України від 18.08.2005 № 346-р // Ліга Закон: портал. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KR050346.html.

³²⁶ Про Положення про Державне агентство екологічних інвестицій України: указ Президента України від 13.04.2011 № 455/2011 // Офіційний вісник Президента України. 2011. № 11. Ст. 618.

³²⁷ Про затвердження Порядку підготовки, розгляду, схвалення та реалізації проектів, спрямованих на скорочення обсягу антропогенних викидів парникових газів: постанова КМ України від 22.02.2006 № 206 // Офіційний вісник України. 2006. № 8. Ст. 457.

Землі (7–8 км на полюсах і 17–18 км на екваторі). Цей шар насичений озоном, який затримує згубні для живих організмів ультрафіолетові промені, що надходять на Землю з космосу. Під впливом фреону та інших забруднювачів помічено зниження вмісту озону в атмосфері, а над Антарктикою виявлено «озонову діру». Це може мати негативний вплив на тваринний і рослинний світ, на здоров'я людей. На запобігання цьому лиху спрямовано Віденську конвенцію про охорону озонного шару³²⁸.

Наразі Всесвітня метеорологічна організація ООН повідомила у своїй доповіді, що озонний шар і над Арктикою зменшився до рекордного рівня через хімікати, що містяться в атмосфері. Згідно з викладеними у доповіді Всесвітньої метеорологічної організації даними, з початку зими 2011 р. кількість озону в Арктиці зменшилася на 40 %. У порівнянні із зимою 2010 р. кількість озону знизилася на 30 %.

Учені вважають, що головною причиною виснаження озону в 2011 р. стала дія хімікатів і надзвичайно холодна зима. Водночас за прогнозами фахівців, до 2030 р. рівень озону може відновитися до рівня 1987 р. Це може статися у зв'язку з тим, що 196 країн підписали Монреальський протокол про зняття з виробництва хімічних речовин, які руйнують озонний шар³²⁹.

Уже згадувана Віденська конвенція про охорону озонного шару³³⁰ була підписана 22 березня 1985 р. (набрала чинності 22 вересня 1988 р.) та прийнята УРСР 20 травня 1986 р.³³¹ Зокрема, згідно з вимогами цієї конвенції сторони зобов'язувалися вживати належних заходів відповідно до її положень і тих діючих протоколів, сторонами яких вони є, для захисту здоров'я людини та навколишнього середовища від несприятливих наслідків, які є або можуть бути результатом

³²⁸ Юридична енциклопедія: у 6 т./редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Т. 4 (Н–П). Київ: Укр. енцикл., 1998.

³²⁹ Озонний шар над Арктикою зменшився майже вдвічі // Ділова Україна: сайт. 06.04.2011. URL: <http://project.ukrinform.ua/news/28604/>.

³³⁰ Віденська конвенція про охорону озонного шару: підпис. 22.03.1985 // Офіційний вісник України. 2005. № 21. Ст. 1179.

³³¹ Про прийняття Українською РСР Віденської Конвенції про охорону озонного шару: постанова Ради Міністрів УРСР від 20.05.1986 № 188 // База даних «Законодавство України»/ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/188-86-п>.

людської діяльності, що змінюють чи здатні змінити стан озонового шару. З цією метою країни повинні були вживати таких заходів:

- співпрацювати шляхом систематичних спостережень, досліджень та обміну інформацією для того, щоб глибше зрозуміти й оцінити вплив діяльності людини на озоновий шар і наслідки зміни стану озонового шару для здоров'я людини та навколишнього середовища;

- уживати належних законодавчих або адміністративних заходів та співпрацювати у погодженні відповідних програмних заходів для контролю, обмеження, скорочення чи запобігання діяльності людини, яка підпадає під їх юрисдикцію або контроль, якщо буде виявлено, що ця діяльність чинить чи може чинити несприятливий вплив, змінюючи або створюючи можливості зміни стану озонового шару;

- співпрацювати у розробці погоджених заходів, процедур і стандартів для виконання Конвенції з метою ухвалення протоколів і додатків;

- співпрацювати з компетентними міжнародними органами з метою ефективного виконання Конвенції та протоколів.

У рамках виконання Конвенції країнами було підписано Монреальський протокол про речовини, що руйнують озоновий шар³³², який набув чинності з 1 січня 1989 р. Відповідно до нього, країни брали на себе зобов'язання щодо кількісного скорочення виробництва та використання озоноруйнівних речовин, заборонявся імпорт та експорт таких речовин між державами, що не є сторонами протоколу, регулювалась міжнародна торгівля ними та запроваджувався режим ліцензування для імпорту й експорту нових, використаних, рециркульованих та утилізованих регульованих речовин.

Експерти високо оцінили ефективність механізмів цього протоколу, оскільки, на їхню думку, завдяки заходам, ужитим для захисту озонового шару, вдалося запобігти мільйонам випадків захворювання на рак шкіри в усьому світі, адже саме озон у стратосфері відповідає за поглинання небезпечних ультрафіолетових променів Сонця.

Без Монреальського протоколу та пов'язаної з ним Віденської конвенції рівень озоноруйнівних речовин в атмосфері до 2050 р. міг би зрости удесятеро. У свою чергу, це могло спричинити на 20 мільйонів більше випадків захворювання на рак шкіри та на 130 мільйонів

³³² Монреальський протокол про речовини, що руйнують озоновий шар: від 16.09.1987 // База даних «Законодавство України»/БП України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_215.

випадків – утворення очної катаракти, не кажучи про шкоду для людської імунної системи, дикої природи та сільського господарства³³³.

Свій внесок у таку позитивну динаміку зробила й Україна. Так, у 1996 р. було ухвалено Програму припинення в Україні виробництва та використання озоноруйнуючих речовин³³⁴, відповідно до якої передбачалося таке: перехід від використання ХФВ-12 до ГФВ-134а, ГФВ-404 та холодоагентів вуглеводневого ряду – ізобутану та пропану; припинення використання розчинників та миючих засобів – ХФВ-113, МХФ та ТХМ; перехід до використання в аерозольній промисловості суміші вуглеводнів – пропану та бутану; заміна для потреб поліуретанової теплоізоляції запінювача ХФВ-11 на циклопентан; використання озонобезпечних систем та вогнегасників в установках автоматичного пожежогасіння на об'єктах паливно-енергетичного комплексу, космічної галузі, авіації, морського та річкового флоту.

Наказом Міністерства зовнішніх економічних зв'язків і торгівлі України свого часу було затверджено Положення про порядок видачі ліцензій на експорт озоноруйнуючих речовин і продукції, що їх містить³³⁵, яким визначено єдиний порядок ліцензування експорту озоноруйнівних речовин і продукції, що їх містить, незалежно від видів зовнішньоекономічних контрактів (продаж, виробничо-технічна кооперація та науково-технічні зв'язки, прикордонна та прибережна торгівля, компенсаційні та консигнаційні угоди, а також бартерні (товарообмінні) операції тощо). Уже наприкінці 2010 р. Мінприроди, в свою чергу, затвердило Порядок видачі погодження для отримання ліцензії на експорт та імпорт озоноруйнівних речовин і продукції, що їх містить³³⁶, яким визначило процедуру видачі погодження для

³³³ Озоновий шар відновиться до 2048 року – ООН // Українська правда. Життя: сайт. 21.09.2010. URL: <http://life.pravda.com.ua/technology/2010/09/21/60650/>.

³³⁴ Про Програму припинення в Україні виробництва та використання озоноруйнуючих речовин: постанова КМ України від 17.10.1996 № 1274 // База даних «Законодавство України»/ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1274-96-п>.

³³⁵ Положення про порядок видачі ліцензій на експорт озоноруйнуючих речовин і продукції, що їх містить: наказ М-ва зовніш. екон. зв'язків і торгівлі України від 15.04.1998 № 209 // База даних «Законодавство України»/ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0277-98>.

³³⁶ Про затвердження Порядку видачі погодження для отримання ліцензії на експорт та імпорт озоноруйнівних речовин і продукції, що їх містить: наказ

отримання ліцензії на експорт та імпорт озоноруйнівних речовин і продукції, що їх містить, та листів-роз'яснень, якщо продукція не містить озоноруйнівних речовин. Погодження, яке видає Мінприроди, – це документ, який є однією з підстав для видачі ліцензії на експорт / імпорт озоноруйнівних речовин та продукції, що їх містить. У разі встановлення факту відсутності озоноруйнівних речовин у переліку продукції, що може їх містити, митне оформлення вантажів здійснюється на підставі листів-роз'яснень Мінприроди України (його територіальних органів), що така продукція не містить озоноруйнівних речовин і ліцензуванню не підлягає.

Також слід відзначити, що щорічно КМ України визначає переліки товарів, експорт та імпорт яких підлягає ліцензуванню, а також квоти щодо обсягів міжнародної торгівлі такими товарами. Наприклад, на 2011 рік затверджено переліки товарів, експорт та імпорт яких підлягають ліцензуванню, та квоти на 2011 рік³³⁷. У спеціальних до цієї Постанови додатках 3 «Перелік товарів (озоноруйнівних речовин), експорт та імпорт яких підлягає ліцензуванню» та 4 «Перелік товарів, які можуть містити озоноруйнівні речовини й експорт та імпорт яких підлягає ліцензуванню (крім товарів, що перевозяться у контейнерах з особистим майном)» визначено перелік речовин і товарів, що підлягають ліцензуванню.

§ 6.6. Юридична відповідальність за порушення законодавства про охорону атмосферного повітря

Статтею 33 ЗУ «Про охорону атмосферного повітря» передбачено, що відповідальність за порушення законодавства в галузі охорони атмосферного повітря несуть особи, винні у:

- порушенні прав громадян на безпечне для життя та здоров'я навколишнє природне середовище;
- перевищенні нормативів допустимих викидів ЗР зі стаціонарних джерел в атмосферне повітря та нормативів гранично допустимого впливу фізичних і біологічних факторів стаціонарних джерел;

Мінприроди України від 30.12.2010 № 605 // Офіційний вісник України. 2011. № 3. Ст. 189.

³³⁷ Про затвердження переліків товарів, експорт та імпорт яких підлягає ліцензуванню, та квот на 2011 рік: постанова КМ України від 22.12.2010 № 1183 // Офіційний вісник України. 2010. № 100. Ст. 3548.

- перевищенні нормативів вмісту ЗР у відпрацьованих газах пересувних джерел;
- викидах ЗР в атмосферне повітря без дозволу спеціально уповноважених на те органів виконавчої влади відповідно до закону;
- перевищенні обсягів викидів ЗР, установлених у дозволах на викиди ЗР в атмосферне повітря;
- недотриманні вимог, передбачених дозволом на викиди ЗР в атмосферне повітря;
- провадженні незаконної діяльності, що негативно впливає на погоду і клімат;
- впровадженні відкриттів, винаходів, раціоналізаторських пропозицій, нових технічних систем, речовин і матеріалів, а також закупівлі в інших державах та експлуатації технологічного устаткування, транспортних засобів та інших об'єктів, які не відповідають вимогам, установленим законодавством про охорону атмосферного повітря;
- порушенні встановлених законодавством правил складування й утилізації промислових і побутових відходів, транспортування, зберігання та застосування пестицидів та агрохімікатів, що спричинило забруднення атмосферного повітря;
- проектуванні та будівництві об'єктів із порушенням установлених законодавством норм та вимог до охорони атмосферного повітря;
- невиконанні розпоряджень та приписів органів, які здійснюють державний контроль у галузі охорони атмосферного повітря;
- ненаданні передбаченої законодавством своєчасної, повної та достовірної інформації про стан атмосферного повітря, викиди ЗР в атмосферне повітря, джерела забруднення, а також у приховуванні або перекрученні відомостей про стан атмосферного повітря, викиди ЗР в атмосферне повітря й екологічну обстановку, яка склалася внаслідок забруднення атмосферного повітря;
- недотриманні норм екологічної безпеки, державних санітарних норм під час проектування, розміщення, будівництва та введення в експлуатацію нових і реконструйованих підприємств, споруд та інших об'єктів, удосконалення існуючих і впровадження нових технологічних процесів та устаткування.

На відміну від багатьох інших поресурсових законів та кодексів, ЗУ «Про охорону атмосферного повітря» не деталізує питання щодо видів юридичної відповідальності. Разом із тим, ураховуючи положення

законодавства та практику притягнення до юридичної відповідальності, слід зазначити, що до осіб, винних у порушенні законодавства про охорону атмосферного повітря, може застосовуватися дисциплінарна, адміністративна, кримінальна та цивільно-правова (майнова) відповідальність.

Найпоширенішим видом юридичної відповідальності за порушення екологічного законодавства (зокрема законодавства про охорону атмосферного повітря) є *адміністративна відповідальність*. Так, у главі 7 КУпАП «Адміністративні правопорушення у сфері охорони природи, використання природних ресурсів, охорони культурної спадщини» передбачено відповідальність за такі порушення законодавства про охорону атмосферного повітря:

- порушення порядку здійснення викиду ЗР в атмосферу або впливу на неї фізичних і біологічних факторів (ст. 78 КУпАП);
- порушення порядку здійснення діяльності, спрямованої на штучні зміни стану атмосфери та атмосферних явищ (ст. 78¹ КУпАП);
- недодержання вимог щодо охорони атмосферного повітря під час введення в експлуатацію та експлуатації підприємств і споруд (ст. 79 КУпАП);
- випуск в експлуатацію транспортних та інших пересувних засобів з перевищенням нормативів вмісту ЗР у відпрацьованих газах (ст. 80 КУпАП);
- експлуатація автотранспортних та інших пересувних засобів з перевищенням нормативів вмісту ЗР у відпрацьованих газах (ст. 81 КУпАП).

Побічно атмосферне повітря виступає об'єктом посягання також і у випадках самовільного випалювання рослинності або її залишків (ст. 80 КУпАП), невиконання вимог екологічної безпеки у процесі впровадження відкриттів, винаходів, корисних моделей, промислових зразків, раціоналізаторських пропозицій, нової техніки, технологій і систем, речовин і матеріалів (ст. 91¹ КУпАП).

Основними видами покарань за порушення законодавства про охорону атмосферного повітря є штрафи. Сума штрафів може диференціюватися залежно від статусу суб'єктів правопорушення (громадяни, посадові особи, громадяни – суб'єкти господарської діяльності).

Крім цього, характеризуючи юридичну відповідальність за порушення законодавства про охорону атмосферного повітря, слід звернути

увагу на те, що статтею 12 ЗУ «Про охорону атмосферного повітря» – «Обмеження, тимчасова заборона (зупинення) або припинення викидів ЗР в атмосферне повітря і впливу фізичних та біологічних факторів на його стан» – передбачено, що «господарська чи інші види діяльності, пов'язані з порушенням умов і вимог до викидів ЗР в атмосферне повітря і рівнів впливу фізичних та біологічних факторів на його стан, передбачених дозволами, може бути обмежена, тимчасово заборонена (зупинена) або припинена відповідно до законодавства».

Разом із тим законодавством не встановлено спеціального порядку обмеження, тимчасової заборони (зупинення) або припинення викидів ЗР в атмосферне повітря й впливу фізичних та біологічних факторів на його стан. У цьому випадку застосовувався загальний Порядок обмеження, тимчасової заборони (зупинення) чи припинення діяльності підприємств, установ, організацій і об'єктів у разі порушення ними законодавства про охорону навколишнього природного середовища, затверджений постановою ВР України³³⁸.

Відповідно до цього порядку діяльність підприємств, що здійснюється з порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища, може бути:

- обмежена – коли на певний період (до виконання необхідних природоохоронних заходів) встановлюються зменшені обсяги викидів і скидів ЗР та розміщення відходів у цілому по підприємству чи по окремих його цехах (дільницях) та одиницях обладнання;
- тимчасово заборонена (зупинена) – якщо до виконання необхідних природоохоронних заходів зупиняється експлуатація підприємства чи окремих його цехів (дільниць) та одиниць обладнання;
- припинена – коли повністю припиняється експлуатація підприємства чи окремих його цехів (дільниць) і одиниць обладнання.

У разі тимчасової заборони (зупинення) чи припинення діяльності підприємств забороняються всі викиди й скиди ЗР та розміщення відходів по підприємствах в цілому чи в окремих їх цехах (дільницях) та одиницях обладнання.

³³⁸ Про затвердження Порядку обмеження, тимчасової заборони (зупинення) чи припинення діяльності підприємств, установ, організацій і об'єктів у разі порушення ними законодавства про охорону навколишнього природного середовища: постанова ВР України від 29.10.1992 № 2751-XII // Відомості Верховної Ради України. 1992. № 46. Ст. 637. (Втратила чинність).

Системний аналіз порушень порядку дозволяє зробити висновок про те, що діяльність підприємств у контексті охорони атмосферного повітря обмежується або тимчасово забороняється (зупиняється) у разі перевищення ними лімітів використання природних ресурсів, порушення екологічних нормативів та екологічних стандартів, а також вимог екологічної безпеки, зокрема введення в дію підприємств, на яких не забезпечено в повному обсязі додержання екологічних вимог і виконання заходів, передбачених проектами на їх будівництво (реконструкцію); відсутність споруд, устаткування та пристроїв для очищення викидів та скидів або їх знешкодження, а також приладів контролю за кількістю і складом ЗР і характеристиками шкідливих факторів на підприємствах, діяльність яких пов'язана із шкідливим впливом на навколишнє природне середовище, або порушення правил експлуатації зазначених споруд, устаткування, пристроїв і приладів; використання природних ресурсів, викидів і скидів ЗР у навколишнє природне середовище, складування, захоронення, зберігання або розміщення виробничих, побутових та інших відходів без відповідних дозволів; перевищення гранично допустимих чи тимчасово узгоджених викидів і скидів ЗР у навколишнє природне середовище, рівнів акустичного, електромагнітного, іонізуючого та іншого шкідливого впливу фізичних факторів, біологічного впливу та радіоактивного забруднення; відсутності або нездійснення заходів, спрямованих на запобігання залповим викидам і скидам, що створюють високі й екстремально високі рівні забруднення повітряного та водного басейнів і ґрунтів, становлять небезпеку для здоров'я та життя людей, тваринного й рослинного світу; виробництво й експлуатація транспортних та інших пересувних засобів та установок, у викидах і скидах яких вміст ЗР перевищує встановлені нормативи, тощо.

Слід указати, що в контексті Рішення КС України у справі за конституційним зверненням відкритого акціонерного товариства «Всеукраїнський Акціонерний Банк» щодо офіційного тлумачення положень п. 22 ч. 1 ст. 92 Конституції України, ч. 1, 3 ст. 2, ч. 1 ст. 38 КУпАП (справа про відповідальність юридичних осіб)³³⁹ такі дії з обмеження, тимча-

³³⁹ Згідно з рішенням КС України, притягнення до юридичної відповідальності має здійснюватись у певному порядку, на підставі процесуальних норм, що регламентують провадження у справі про порушення юридичними

сової заборони (зупинення) чи припинення діяльності підприємств не є адміністративною відповідальністю, а є різновидом юридичної відповідальності юридичних осіб на підставі процесуальних норм, що регламентують провадження у справі про порушення юридичними особами норм законодавства.

Щодо *кримінальної відповідальності* необхідно відзначити, що в КК України окремо виділено статтю 241 «Забруднення атмосферного повітря». Відповідно до цієї статті, забруднення або інша зміна природних властивостей атмосферного повітря шкідливими для життя, здоров'я людей або для довкілля речовинами, відходами або іншими матеріалами промислового чи іншого виробництва внаслідок порушення спеціальних правил, якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи для довкілля, – караються штрафом від ста до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до трьох років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на той самий строк або без такого (ч. 1).

Ті самі діяння, якщо вони спричинили загибель людей або інші тяжкі наслідки, – караються обмеженням волі на строк від двох до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк, із позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого (ч. 2).

Постановою Пленуму ВС України «Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля» роз'яснюється, що створення небезпеки для життя і здоров'я людей має місце в разі, коли забруднення навколишнього природного середовища чи вчинення інших протиправних дій могло призвести до загибелі хоча б однієї людини, масових захворювань людей, зараження хоча б однієї людини епідемічним або інфекційним захворюванням, зниження тривалості життя чи імунного захисту людей, відхилень у розвитку дітей тощо.

Під тяжкими наслідками слід розуміти, наприклад, такі: загибель чи масове захворювання людей; істотне погіршення екологічної обстановки в тому чи іншому регіоні (місцевості); зникнення, масову

особами норм законодавства: рішення КС від 30.05.2001 № 7-рп/2001 // Офіційний вісник України. 2001. № 24. Ст. 1076.

загибель чи тяжкі захворювання об'єктів тваринного і рослинного світу; неможливість відтворити протягом тривалого часу ті чи інші природні об'єкти або використовувати природні ресурси в певному регіоні; генетичне перетворення тих чи інших природних об'єктів; заподіяння матеріальної шкоди в особливо великих розмірах тощо.

Під загибеллю людей треба розуміти смерть хоча б однієї людини, що сталася внаслідок вчинення злочинів, відповідальність за які передбачена відповідними статтями КК³⁴⁰.

Разом із тим слід указати, що окремі діяння, об'єктом злочинного посягання яких може бути атмосферне повітря, передбачаються також іншими статтями КК України. Наприклад, ст. 238 КК України «Приховування або перекручення відомостей про екологічний стан або захворюваність населення» прямо встановлює, що кримінальна відповідальність настає за приховування або умисне перекручення службовою особою відомостей про екологічний, у тому числі радіаційний, стан, пов'язаний із забрудненням земель, водних ресурсів, *атмосферного повітря*, харчових продуктів і продовольчої сировини, і такий, що негативно впливає на здоров'я людей, рослинний і тваринний світ, а також про стан захворюваності населення в районах з підвищеною екологічною небезпекою.

Також кримінально караними діяннями у сфері охорони атмосферного повітря визнаються порушення правил екологічної безпеки (ст. 235 КК України), невжиття заходів щодо ліквідації наслідків екологічного забруднення (ст. 237 КК України) та проектування чи експлуатації споруд без систем захисту довкілля (ст. 253 КК України).

Особливості *цивільно-правової відповідальності* та відшкодування шкоди, завданої порушенням законодавства про охорону атмосферного повітря, закріплено у ст. 34 ЗУ «Про атмосферне повітря»: «Шкода, завдана порушенням законодавства про охорону атмосферного повітря, підлягає відшкодуванню у порядку та розмірах, встановлених законом».

Наказом Мінприроди України затверджено Методику розрахунку розмірів відшкодування збитків, які заподіяні державі в результаті

³⁴⁰ Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля: постанова Пленуму ВС України від 10.12.2004 № 17 // Закон і Бізнес. 2005. № 4.

наднормативних викидів ЗР в атмосферне повітря³⁴¹. Саме відповідно до цієї методики й відбувається розрахунок відшкодування збитків, заподіяних державі в результаті наднормативних викидів ЗР в атмосферне повітря стаціонарними джерелами суб'єктів господарювання (юридичних і фізичних осіб).

Наднормативними викидами ЗР в атмосферне повітря вважаються:

- викиди ЗР, які перевищують затверджені гранично допустимі викиди, встановлені дозволом на викиди ЗР в атмосферне повітря стаціонарними джерелами;

- викиди ЗР, на які відсутній дозвіл на їх викидання в атмосферне повітря стаціонарними джерелами, включаючи окремі ЗР, викиди яких підлягають регулюванню відповідно до законодавства;

- викиди, що здійснюються з перевищенням технологічних нормативів допустимих викидів ЗР з устаткування, затверджених відповідно до законодавства;

- залпові викиди ЗР в атмосферне повітря, які кількісно та якісно передбачені технологічними регламентами виробництв і перевищують трикратне значення гранично допустимого викиду відповідно до законодавства;

- залпові викиди ЗР, не передбачені технологічними регламентами виробництв;

- аварійні викиди.

Залповий викид – викид ЗР в атмосферне повітря, який кількісно та якісно передбачений технологічним регламентом виробництва, але перевищує в декілька разів встановлені при нормальному веденні технологічного процесу величини викидів. Тривалість залпового викиду визначається згідно з картою виробничого процесу. Дозволений обсяг залпових викидів не повинен перевищувати трикратне значення гранично допустимого викиду відповідно до законодавства.

Аварійний викид – викид ЗР в атмосферне повітря, який стався внаслідок промислової чи транспортної аварії, катастрофи чи стихійного лиха.

Факт наднормативного викиду ЗР в атмосферне повітря встановлюється державними інспекторами під час проведення перевірки

³⁴¹ Про затвердження Методики розрахунку розмірів відшкодування збитків, які заподіяні державі в результаті наднормативних викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря: наказ Міністерства природи України від 10.12.2008 № 639// Офіційний вісник України. 2009. № 5. Ст. 151.

суб'єктів господарювання інструментально-лабораторними методами контролю та розрахунковими методами.

Під час визначення наднормативних викидів ЗР в атмосферне повітря інструментально-лабораторними методами контролю використовуються результати інструментально-лабораторних вимірювань лабораторій, атестованих на право проведення відповідних вимірювань. Дані таких вимірювань мають бути зафіксовані в журналах первинної облікової документації, у робочих журналах лабораторій або у звітах про інструментально-лабораторні вимірювання.

Розрахункові методи визначення наднормативних викидів ЗР в атмосферне повітря та об'ємної витрати газопилового потоку застосовуються у випадках:

- викиду ЗР із джерел викидів, які здійснюються без дозволу на такі викиди ЗР в атмосферне повітря стаціонарними джерелами суб'єктів господарювання;
- викиду ЗР в атмосферне повітря внаслідок невиконання в установлені у дозволі на ці викиди ЗР терміни запланованих заходів щодо їх скорочення;
- аварійного викиду;
- викиду ЗР в атмосферне повітря внаслідок несанкціонованого спалювання відходів різного походження, поживних залишків та іншої рослинності;
- об'ємної витрати газопилового потоку (димових газів) від паливовикористовуваного обладнання за відсутності технічних можливостей для інструментально-лабораторного вимірювання (конструктивні особливості газоходів).

Розмір відшкодування збитків за наднормативний викид однієї тонни ЗР в атмосферне повітря розраховується на основі розміру мінімальної заробітної плати, установленої на час виявлення порушення, помноженої на коефіцієнт 1,1 з урахуванням регульовальних коефіцієнтів і показника відносної небезпечності кожної забруднюючої речовини.

Запитання для самоконтролю

1. Поняття й особливості права користування атмосферним повітрям.
2. Види права користування атмосферним повітрям.

3. Основні види негативного впливу на атмосферне повітря внаслідок антропогенної діяльності.
4. Правове регулювання стандартизації та нормування забруднення атмосферного повітря.
5. Нормативи екологічної безпеки атмосферного повітря та порядок їх розробки й затвердження.
6. Гранично допустимі концентрації ЗР в атмосферному повітрі.
7. Нормування гранично допустимого впливу фізичних та біологічних факторів.
8. Обов'язки підприємств, установ, організацій та громадян – суб'єктів підприємницької діяльності щодо охорони атмосферного повітря.
9. Документи, що підтверджують право фізичних і юридичних осіб на спеціальне використання атмосферного повітря.
10. Клімат як об'єкт правової охорони.
11. Озоновий шар як об'єкт правової охорони.
12. Організаційно-економічні заходи щодо забезпечення охорони атмосферного повітря.
13. Контроль у галузі охорони атмосферного повітря та його види.
14. Відповідальність за порушення законодавства про охорону й використання атмосферного повітря.
15. Особливості відшкодування шкоди, завданої порушенням законодавства про охорону атмосферного повітря.

Теми рефератів

1. Актуальні проблеми охорони атмосферного повітря.
2. Законодавство про охорону атмосферного повітря, його система та перспективи розвитку.
3. Правові заходи охорони атмосферного повітря та попередження його забруднення.
4. Санітарні вимоги щодо попередження несприятливого впливу використання атмосферного повітря на здоров'я людей та санітарно-побутові умови їх проживання.
5. Управління в галузі охорони атмосферного повітря.
6. Участь громадськості у процесі охорони атмосферного повітря: сучасний стан та проблеми реалізації.

7. Порядок організації та проведення моніторингу в галузі охорони атмосферного повітря.

8. Обов'язки підприємств, установ, організацій та громадян – суб'єктів підприємницької діяльності щодо первинного обліку забруднення атмосферного повітря.

9. Основні умови та порядок проектування, будівництва й реконструкції підприємств та інших об'єктів, які впливають або можуть впливати на стан атмосферного повітря.

10. Санітарно-захисні зони, особливості встановлення їх меж та режиму.

11. Рамкова конвенція ООН про зміну клімату: роль та значення для регулювання відносин у галузі охорони атмосферного повітря.

12. Кіотський протокол до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату та реалізація його механізмів в Україні.

13. Віденська конвенція про охорону озонowego шару: роль та значення для регулювання відносин у галузі охорони атмосферного повітря.

14. Монреальський протокол про зняття з виробництва хімічних речовин, що руйнують озонувий шар, та його значення для охорони озонowego шару.

15. Особливості правового регулювання переміщення озоноруйнівних речовин і продукції, що їх містить.

16. Адміністративна відповідальність за порушення законодавства про охорону атмосферного повітря.

17. Кримінальна відповідальність за порушення законодавства про охорону атмосферного повітря.

18. Порядок обмеження, тимчасової заборони (зупинення) або припинення викидів ЗР в атмосферне повітря й впливу фізичних та біологічних факторів на його стан.

19. Міжнародні зобов'язання України щодо охорони атмосферного повітря та стан їх виконання.

20. Міжнародно-правове попередження транскордонного забруднення на великі відстані.

РОЗДІЛ 7

ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ТЕРИТОРІЙ ТА ОБ'ЄКТІВ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ

§ 7.1. Загальна характеристика ПЗФ України та проблеми його формування

Природоохоронні території відіграють ключову роль на Землі у збереженні її природного каркаса, відтворенні життя та біологічного різноманіття. На сучасному етапі розвитку цивілізації жодній світовій проблемі не було присвячено стільки рішень ООН, конвенцій і самітів керівників країн, вищих органів влади держав, світової громадськості тощо як збереженню біологічного різноманіття та його сталому використанню. Стан біосфери безпосередньо або опосередковано визначає всі головні сфери життя суспільства – як духовні, матеріальні, так і політичні.

Нині людством практично знищено або дуже змінено близько 65 % угруповань та екосистем планети. Знищення біорізноманіття, його забруднення й розрив функціональних зв'язків призвели до глобальної екологічної кризи (зміни клімату, руйнування озонового шару, забруднення материків та океанів важкими металами, хімічними сполуками та нафтопродуктами, спустелювання, кислотних дощів, знищення або погіршення біорізноманіття), яка протягом останніх 30–40 років істотно погіршила і світову економіку, і політичне життя, а через хвороби, смертність – і якість життя мільярдів людей, не кажучи вже про інші біосистеми.

Україна – найбільш розорана держава Європи (рілля займає 55 % території). Вона є «лідером» за площею еродованих земель (близько 30 % сільськогосподарських угідь). Це стосується і площі природної рослинності на одну людину, яка є найменшою і становить лише 0,35 га. Площа заповідних земель у посередньому у 2,5 рази є меншою від середньоевропейської. І навпаки, забрудненість атмосферного повітря є у 2–4 рази більшою, а кількість чистої води на одного мешканця – у 10 разів меншою. У комплексі з іншими чинниками це негативно позначається на здоров'ї та соціальних умовах життя людей і, відповідно, на середній його тривалості, що на 10–12 років коротша, ніж у розвинутих країнах³⁴².

³⁴² Національна стратегія зміцнення фінансової стійкості природоохоронних територій України: проект/Глобал. екол. фонд; Програма розвитку ООН в

Постановою ВР України «Про Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки» за підсумками аналізу стану довкілля стосовно стану заповідної справи в Україні зазначалося, що екстенсивне природокористування, нехтування екологічним обґрунтуванням у процесі розвитку агропромислового комплексу, зарегулювання стоку річок, осушення боліт, стихійний розвиток колективного садівництва та інші невіпорядковані дії призвели до знищення майже 70 % цінних природних комплексів і ландшафтів України.

Площа ПЗФ України зростає надто повільними темпами і становить на сьогодні лише 2 млн га, або 3,4 % території країни, що є недостатньою гарантією для забезпечення збереження й відтворення генофонду тварин і рослин та різноманіття природних екосистем, насамперед на лівобережжі лісостепової зони Придніпров'я та у степовій частині Криму, де під охорону взято лише 0,2–0,7 % територій.

Існуючі ботанічні сади, дендрологічні та зоологічні парки через недостатнє фінансування й слабку матеріально-технічну та лабораторну базу нині не виконують функцій збереження й відновлення рідкісних і типових видів флори та фауни.

В умовах економічної та екологічної кризи у процесі переходу до ринкових відносин і різних форм власності без ефективних заходів з боку держави процес деградації генофонду флори й фауни, ценозів, екосистем і ландшафтів стане незворотним³⁴³.

З метою вирішення вказаних проблем цією ж постановою ВР України передбачалася реалізація цілої низки основних напрямів розвитку заповідної справи та збереження біоресурсів, а також заходів, спрямованих на їх реалізацію. Зокрема, йшлося про створення оптимальної репрезентативної мережі ПЗФ України та резервування у процесі земельної реформи цінних для заповідання природних територій та об'єктів.

Разом із тим слід зазначити, що, незважаючи на досягнення у сфері заповідної справи за останнє десятиліття, стан її розвитку ще залишається незадовільним. Так, у ЗУ «Про Основні засади (стратегію) державної

Україні; Держ. служба заповід. справи М-ва охорони навколиш. природ. середовища України. Київ, 2009. URL: <http://pryroda.in.ua/upl/pzfin/natsionalna-strategiya.doc>.

³⁴³ Про Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки: постанова ВР України від 05.03.1998 № 188/98-ВР // Голос України. 1998. № 64.

екологічної політики України на період до 2020 року» стосовно стану заповідної справи наголошується, що, займаючи менше 6 % площі Європи, Україна володіє близько 35 % її біорізноманіття. Біосфера нашої держави нараховує більше 70 тис. видів флори й фауни, зокрема флори – більш ніж 27 тис. видів, фауни – більш ніж 45 тис. видів. Протягом останніх років спостерігається збільшення кількості видів рослин і тварин, занесених до Червоної книги України.

До складу ПЗФ України входять більше 7608 територій та об'єктів загальною площею 3,2 млн га (5,4 % загальної площі країни) та 402,5 тис. га у межах акваторії Чорного моря. Частка природно-заповідних територій в Україні є недостатньою й залишається значно меншою, ніж у більшості країн Європи, де площі, зайняті під природно-заповідні території, становлять пересічно 15 %.

За роки незалежності площа ПЗФ України збільшилася вдвічі, але окремі його об'єкти перебувають в управлінні центральних органів виконавчої влади, для яких природно-заповідна справа не є пріоритетом діяльності.

З метою припинення процесів погіршення стану навколишнього природного середовища необхідно збільшувати площі земель екомережі, що є стратегічним завданням у досягненні екологічної збалансованості території України. Збільшення площі національної екомережі має насамперед відбуватися шляхом розширення існуючих і створення нових об'єктів ПЗФ.

Завдання щодо охорони біорізноманіття не вирішується під час приватизації земель, підготовки й виконання програм галузевого, регіонального та місцевого розвитку. Відсутність закріплених на місцевості в установленому законом порядку меж об'єктів ПЗФ призводить до порушення вимог заповідного режиму. Повільними є темпи встановлення у природі (на місцевості) прибережних захисних смуг уздовж морів, річок і навколо водойм, які виконують функцію екологічних коридорів.

Для вирішення зазначених проблем законодавством передбачена необхідність доведення до 2015 року площі національної екомережі до 41 % території країни – рівня, потрібного для забезпечення екологічної безпеки країни, запровадження системи природоохоронних заходів збереження біо- та ландшафтного різноманіття й розширення площі ПЗФ до 10 % у 2015 році та до 15 % загальної території країни у 2020 р.

Міністр екології та природних ресурсів Микола Злочевський зазначав, що природно-заповідний фонд – це не просто національне

надбання України, це базовий елемент екологічно збалансованого соціально-економічного розвитку як окремих регіонів, так і всієї країни, гарантія збереження її біорізноманіття, унікальних і типових природних ландшафтів, генофонду тваринного та рослинного світу.

На сьогодні загальна кількість територій та об'єктів ПЗФ становить 7 740 одиниць, які займають площу у 3 744 500 га. Найкоштовнішими діамантами цього дорогоцінного намиста нашої держави є 19 природних заповідників, 4 біосферних заповідники та 47 НПП³⁴⁴.

Враховуючи вагомий внесок працівників природно-заповідної справи у збереження та відновлення біологічного та ландшафтного різноманіття, розвиток територій та об'єктів ПЗФ України, на підтримку ініціативи Мінприроди України Президентом України було встановлене професійне свято – День працівника природно-заповідної справи, яке відзначається щорічно 7 липня³⁴⁵.

Збереження територій та об'єктів ПЗФ забезпечується шляхом:

- встановлення заповідного режиму;
- організації систематичних спостережень за станом заповідних природних комплексів та об'єктів;
- проведення комплексних досліджень з метою розробки наукових засад їх збереження та ефективного використання;
- дотримання вимог щодо охорони територій та об'єктів ПЗФ під час здійснення господарської, управлінської та іншої діяльності, розробки проектної та проектно-планувальної документації, землевпорядкування, лісовпорядкування, проведення екологічних експертиз;
- запровадження економічних важелів стимулювання їх охорони;
- здійснення державного та громадського контролю за дотриманням режиму їх охорони та використання;
- встановлення підвищеної відповідальності за порушення режиму їх охорони та використання, а також за знищення та пошкодження заповідних природних комплексів та об'єктів;
- проведення широкого міжнародного співробітництва у цій сфері;
- проведення інших заходів з метою збереження територій та об'єктів ПЗФ.

³⁴⁴ Вітальне слово Міністра Миколи Злочевського із Днем працівника природно-заповідної справи // Міністерство екології та природних ресурсів України: офіц. сайт. URL: <http://www.menr.gov.ua/content/article/8672>.

³⁴⁵ Про День працівника природно-заповідної справи: указ Президента України від 18.08.2009 № 629/2009 // Офіційний вісник Президента України. 2009. № 26. Ст. 835.

§ 7.2. Загальна характеристика законодавства про ПЗФ України

Характеризуючи систему законодавства про ПЗФ України, слід зазначити, що в цілому вона базується на тих само принципах і засадах, які притаманні всьому екологічному праву. Таким чином, усі основні принципи охорони навколишнього природного середовища й вимоги нормативно-правових актів інших галузей можуть бути повною мірою використані під час регулювання відносин у сфері заповідної справи з урахуванням особливостей спеціального законодавства.

Загальні засади функціонування об'єктів ПЗФ України містяться в ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища» в розділі XII «Природні території та об'єкти, що підлягають особливій охороні». Зокрема, у ст. 60 вищезазначеного Закону закріплено, що «особливій охороні підлягають природні території та об'єкти, що мають велику екологічну цінність як унікальні й типові природні комплекси, для збереження сприятливої екологічної обстановки, попередження та стабілізації негативних природних процесів і явищ.

Природні території та об'єкти, що підлягають особливій охороні, утворюють єдину територіальну систему і включають території та об'єкти ПЗФ, курортні та лікувально-оздоровчі, рекреаційні, водозахисні, полезахисні та інші типи територій та об'єктів, що визначаються законодавством України». Крім того, стаття 61 ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища» визначає об'єкти ПЗФ України та їх склад, що в подальшому розкривається у спеціальному нормативно-правовому акті – ЗУ «Про природно-заповідний фонд України».

Цей закон, ухвалений 16 червня 1992 р., є центральним законом, що регулює питання, пов'язані із заповідною справою в Україні. У його преамбулі зазначено, що він визначає правові основи організації, охорони, ефективного використання ПЗФ України, відтворення його природних комплексів та об'єктів, а законодавством України ПЗФ охороняється як національне надбання, щодо якого встановлюється особливий режим охорони, відтворення й використання. Держава розглядає цей фонд як складову частину світової системи природних територій та об'єктів, що перебувають під особливою охороною.

У законі визначено і структуру законодавства у сфері ПЗФ: «Відносини в галузі охорони і використання територій та об'єктів природно-заповідного фонду, відтворення його природних комплексів регулюються ЗУ “Про охорону навколишнього природного середовища”,

ЗУ «Про природно-заповідний фонд України» та іншими актами законодавства України».

Окреме місце у системі законодавства про ПЗФ України посідають ЗУ «Про екологічну мережу України» та ЗУ «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки»³⁴⁶.

Ці закони регулюють суспільні відносини у сфері формування, збереження та раціонального, невиснажливого використання екомережі як однієї з найважливіших передумов забезпечення сталого, екологічно збалансованого розвитку України, охорони навколишнього природного середовища, задоволення сучасних та перспективних економічних, соціальних, екологічних та інших інтересів суспільства.

Екологічна мережа – це єдина територіальна система, яка утворюється з метою поліпшення умов для формування й відновлення довкілля, підвищення природно-ресурсного потенціалу території України, збереження ландшафтного та біорізноманіття, місць оселення та зростання цінних видів тваринного й рослинного світу, генетичного фонду, шляхів міграції тварин через поєднання територій та об'єктів ПЗФ, а також інших територій, які мають особливу цінність для охорони навколишнього природного середовища й відповідно до законів та міжнародних зобов'язань України підлягають особливій охороні (додаток 6).

Формування, збереження та використання екомережі здійснюється відповідно до таких основних принципів:

а) забезпечення цілісності екосистемних функцій складових елементів екомережі;

б) збереження й екологічно збалансоване використання природних ресурсів на території екомережі;

в) зупинення втрат природних та напівприродних територій (зайнятих рослинними угрупованнями природного походження та комплексами, зміненими у процесі людської діяльності), розширення площі території екомережі;

г) забезпечення державної підтримки, стимулювання суб'єктів господарювання під час створення на їх землях територій та об'єктів ПЗФ, інших територій, що підлягають особливій охороні, розвитку екомережі;

³⁴⁶ Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки: закон України від 21.09.2000 № 1989-III // Відомості Верховної Ради України. 2000. № 47. Ст. 405.

г) забезпечення участі громадян та їх об'єднань у розробленні пропозицій та ухваленні рішень щодо формування, збереження та використання екомережі;

д) забезпечення поєднання національної екомережі з екомережами суміжних країн, що входять до Всеєвропейської екомережі, всебічний розвиток міжнародної співпраці у цій сфері;

е) удосконалення складу земель України шляхом забезпечення науково обґрунтованого співвідношення між різними категоріями земель;

є) системне врахування екологічних, соціальних та економічних інтересів суспільства.

Формування екологічної мережі передбачає зміни у структурі земельного фонду країни шляхом віднесення (на підставі обґрунтування екологічної безпеки та економічної доцільності) частини земель господарського використання до категорій, що підлягають особливій охороні з відтворенням притаманного їм різноманіття природних ландшафтів.

До складових структурних елементів екомережі входять:

а) території та об'єкти ПЗФ;

б) землі водного фонду, водно-болотні угіддя, водоохоронні зони;

в) землі лісового фонду;

г) полезахисні лісові смуги та інші захисні насадження, не віднесені до земель лісового фонду;

г) землі оздоровчого призначення з їхніми природними ресурсами;

д) землі рекреаційного призначення, які використовуються для організації масового відпочинку населення й туризму та проведення спортивних заходів;

е) інші природні території та об'єкти (ділянки степової рослинності, пасовища, сіножаті, кам'яні розсипи, піски, солончаки, земельні ділянки, в межах яких є природні об'єкти, що мають особливу природну цінність);

є) земельні ділянки, на яких зростають природні рослинні угруповання, занесені до Зеленої книги України;

ж) території, які є місцями перебування чи зростання видів тваринного й рослинного світу, занесених до Червоної книги України;

з) частково землі сільськогосподарського призначення екстенсивного використання – пасовища, луки, сіножаті тощо;

и) радіоактивно забруднені землі, що не використовуються та підлягають окремій охороні як природні регіони з окремим статусом.

Таким чином, об'єкти ПЗФ України становлять кістяк екологічної мережі України як основні природні резервати, центри збереження найбільш цінних і типових компонентів ландшафтного та біорізноманіття, а перелік ключових територій екомережі охоплює території та об'єкти природно-заповідного фонду, водно-болотні угіддя міжнародного значення й інші території, у межах яких збереглися найбільш цінні природні комплекси.

ВР України в окремих випадках ухвалює постанови з метою забезпечення захисту унікальних територій та об'єктів. Так, постановою ВР України від 12 вересня 2002 р. № 140-IV³⁴⁷ було започатковано цілу низку дій щодо забезпечення режиму територій та об'єктів ПЗФ України, дотримання законності в цій сфері їх адміністраціями, органами державної влади та місцевого самоврядування.

З метою недопущення знищення унікального місця, аналогів якому за своїми аеродинамічними властивостями немає в Європі, та збереження умов для подальшого розвитку дельтапланерного й парашутного спорту в Україні ВР України ухвалила постанову від 5 березня 2010 р. № 1947-VI³⁴⁸, якою передбачалось забезпечення оголошення території гори Климентієва (Узун-Сирт) об'єктом ПЗФ належного правового режиму, що надало б можливість зберегти умови для подальшого використання гори для занять спортивною авіацією.

Надзвичайно важливе значення для функціонування територій та об'єктів ПЗФ України має діяльність *Президента України*.

Указами Президента України постійно визначаються та коригуються заходи, спрямовані на забезпечення функціонування об'єктів ПЗФ України. Зокрема, до таких указів належать: «Про збереження і розвиток природно-заповідного фонду України»³⁴⁹, «Про резервування

³⁴⁷ Про інформацію Кабінету Міністрів України про здійснення державної політики щодо виконання законів України «Про природно-заповідний фонд України» і «Про охорону культурної спадщини» та про дотримання посадовими особами вимог чинного законодавства стосовно Національного заповідника «Хортиця» й інших історико-культурних заповідників і об'єктів природно-заповідного фонду: постанова ВР України від 12.09.2002 № 140-IV // Відомості Верховної Ради України. 2002. № 43. Ст. 319.

³⁴⁸ Про заходи щодо збереження території гори Климентієва (Узун-Сирт) в Автономній Республіці Крим: постанова ВР України від 05.03.2010 № 1947-VI // Відомості Верховної Ради України. 2010. № 19. Ст. 166.

³⁴⁹ Див.: Урядовий кур'єр. 1993. № 139–140.

для наступного заповідання цінних природних територій»³⁵⁰, «Про невідкладні заходи щодо забезпечення додержання законодавства у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду України»³⁵¹, «Про заходи щодо дальшого розвитку природно-заповідної справи в Україні»³⁵², «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 червня 2003 року “Про стан виконання Указу Президента України від 10 серпня 1998 року № 861 «Про створення Дунайського біосферного заповідника» та перспективи будівництва судноплавного шляху Дунай – Чорне море”»³⁵³, «Про додаткові заходи щодо розвитку природно-заповідної справи в Україні»³⁵⁴.

Указами Президента України здійснюються оголошення та зміна меж територій та об'єктів ПЗФ України загальнодержавного значення. Обсяг навчального посібника не дозволяє навести їх усі, однак доцільним є згадування найбільш типових із них, наприклад «Про території та об'єкти природно-заповідного фонду загальнодержавного значення»³⁵⁵, «Про розширення території Дунайського біосферного заповідника»³⁵⁶, «Про оголошення природної акваторії Чорного моря ботанічним заказником загальнодержавного значення “Філофорне поле Зернова”»³⁵⁷, «Про створення національного природного парку “Тузовські лимани”»³⁵⁸, «Про створення національного природного парку “Дністровський каньйон”»³⁵⁹, «Про створення національного природного парку “Олешківські піски”»³⁶⁰ тощо.

У межах своїх функцій щодо забезпечення реалізації державної політики у сфері заповідної справи значну нормотворчу діяльність у цій сфері здійснює *КМ України*. Зокрема, ним схвалено Концепцію Загальнодержавної програми розвитку заповідної справи на період до

³⁵⁰ Див.: Урядовий кур'єр. 1994. № 45.

³⁵¹ Див.: Урядовий кур'єр. 2004. № 219.

³⁵² Див.: Урядовий кур'єр. 2005. № 100.

³⁵³ Див.: Офіційний вісник України. 2003. № 24. Ст. 1128.

³⁵⁴ Див.: Офіційний вісник Президента України. 2009. № 24. Ст. 808.

³⁵⁵ Див.: Офіційний вісник України. 1998. № 49. Ст. 1791.

³⁵⁶ Див.: Офіційний вісник України. 2004. № 5. Ст. 230.

³⁵⁷ Див.: Офіційний вісник Президента України. 2008. № 46. Ст. 1350.

³⁵⁸ Див.: Офіційний вісник Президента України. 2010. № 1. Ст. 66.

³⁵⁹ Див.: Офіційний вісник Президента України. 2010. № 7. Ст. 169.

³⁶⁰ Див.: Офіційний вісник України. 2010. № 14. Ст. 661.

2020 р.³⁶¹, якою передбачено створення належних умов для реалізації єдиної державної політики у сфері розвитку заповідної справи, зокрема мережі територій та об'єктів природно-заповідного фонду, вдосконалення управління природними, біосферними заповідниками та НПП, іншими територіями та об'єктами ПЗФ, доведення обсягу площі ПЗФ до 10 % загальної площі держави, прискорення формування національної екологічної мережі як складової Загальноєвропейської екологічної мережі, забезпечення проведення комплексних довгострокових наукових досліджень типових та унікальних екосистем, забезпечення раціонального природокористування.

Постановами КМ України «Про такси для обчислення розміру шкоди, заподіяної порушенням законодавства про природно-заповідний фонд України»³⁶² та «Про затвердження такс для обчислення розміру відшкодування шкоди, заподіяної порушенням природоохоронного законодавства у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду України»³⁶³ визначено особливості розрахунку майнової відповідальності за порушення законодавства у сфері ПЗФ України.

Також постановами КМ України закріплено Перелік платних послуг, які можуть надаватися бюджетними установами природно-заповідного фонду³⁶⁴ та Порядок розроблення проектів землеустрою з організації та встановлення меж територій природно-заповідного фонду, іншого природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення³⁶⁵.

Характеризуючи систему законодавства про ПЗФ України, неможливо обійти увагою діяльність міністерств і відомств у цій сфері. Найбільшу правотворчу діяльність у сфері заповідної справи здійснює *Мінприроди України*. Зокрема, нормативно-правовими актами Мінприроди затверджено Положення про єдині державні знаки та аншлаги на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду України (1994), Положення про організацію наукових досліджень у заповідниках і

³⁶¹ Про схвалення Концепції Загальнодержавної програми розвитку заповідної справи на період до 2020 року: розпорядження КМ України від 08.02.2006 № 70-р // Офіційний вісник України. 2006. № 6. Ст. 315.

³⁶² Див.: Зібрання постанов Уряду України. 1993. № 10. Ст. 195.

³⁶³ Див.: Офіційний вісник України. 1998. № 16. Ст. 600.

³⁶⁴ Див.: Офіційний вісник України. 2001. № 1–2, ч. 1. Ст. 25.

³⁶⁵ Див.: Офіційний вісник України. 2004. № 34. Ст. 2261.

національних природних парках України (1998)³⁶⁶, Положення про наукову діяльність заповідників та національних природних парків України (2000)³⁶⁷, Інструкцію про зміст та складання документації державного кадастру територій та об'єктів природно-заповідного фонду України (2005)³⁶⁸, Положення про Проект організації території природного заповідника та охорони його природних комплексів (2005), Положення про Проект організації території біосферного заповідника та охорони його природних комплексів (2005), Положення про Проект організації території національного природного парку, охорони, відтворення та рекреаційного використання його природних комплексів і об'єктів (2005), Положення про Проект організації території регіонального ландшафтного парку, охорони, відтворення та рекреаційного використання його природних комплексів та об'єктів (2005)³⁶⁹, Інструкцію про застосування порядку установа лімітів на використання природних ресурсів у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного значення (2008)³⁷⁰, Положення про рекреаційну діяльність у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду України (2009)³⁷¹.

Підсумовуючи характеристику системи законодавства про ПЗФ України, слід відзначити, що в наш час значний вплив на неї здійснюють міжнародні стандарти заповідної справи. Центральне місце серед міжнародних актів у цій сфері посідає Конвенція про охорону біорізноманіття, яка значною мірою закладає основи та стандарти щодо здійснення консерваційної, природно-заповідної діяльності на міжнародному рівні. Конвенція наголошує на тому, що збереження біорізноманіття є спільним завданням людства, а держави, які володіють правами на свої біологічні ресурси, відповідають за охорону свого біорізноманіття та стійкий характер використання біоресурсів. Цілями конвенції є збереження біорізноманіття, стійке використання його компонентів та справедливий і рівноправний розподіл вигод, які виникають у результаті експлуатації генетичних ресурсів, у тому числі

³⁶⁶ Див.: Офіційний вісник України. 1999. № 2. Ст. 86.

³⁶⁷ Див.: Офіційний вісник України. 2000. № 35. Ст. 1519.

³⁶⁸ Див.: Офіційний вісник України. 2005. № 11. Ст. 540.

³⁶⁹ Див.: Офіційний вісник України. 2005. № 31, ч. 2. Ст. 1913.

³⁷⁰ Див.: Офіційний вісник України. 2008. № 12. Ст. 320.

³⁷¹ Див.: Офіційний вісник України. 2009. № 57. Ст. 1997.

шляхом певного доступу до них і передачі технологій з урахуванням усіх прав на ці ресурси та технології³⁷².

С. М. Кравченко зазначала, що Конвенція про біологічне різноманіття є рамковою, вона базується на таких існуючих конвенціях:

- Конвенція про міжнародну торгівлю об'єктами флори і фауни, які опинилися під загрозою знищення (Вашингтон, 1973);
- Конвенція про збереження мігруючих видів тварин (Бонн, 1979);
- Конвенція про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ її існування в Європі (Берн, 1979);
- Конвенція про водно-болотні угіддя (Рамсар, 1971);
- Конвенція про всесвітню культурну та природну спадщину людства (Париж, 1972)³⁷³.

Саме ці конвенції разом із директивами Ради Європи № 79/409/ЄЕС від 2 квітня 1979 р. та № 92/43/ЄЕС від 21 травня 1992 р., встановлюють основні міжнародні стандарти функціонування об'єктів природно-заповідного фонду.

§ 7.3. Загальна характеристика правового режиму територій та об'єктів ПЗФ України

Категорії територій та об'єктів ПЗФ України розрізняються за природним походженням, порядком створення, юридичним статусом, правовим режимом охорони та використання, функціональним зонуванням території та іншими ознаками.

Національним законодавством для кожної категорії територій та об'єктів ПЗФ України встановлено спеціальний правовий режим. Цей режим визначається відповідно до ЗУ «Про природно-заповідний фонд України» з урахуванням класифікації та цільового призначення територій та об'єктів ПЗФ. Конкретні вимоги до режиму окремих заповідних територій та об'єктів у межах, визначених законодавством, можуть встановлюватися положеннями про ці території чи об'єкти.

³⁷² Конвенція про охорону біологічного різноманіття: від 05.06.1992 // Офіційний вісник України. 2007. № 22. Ст. 932.

³⁷³ Кравченко С. М., Андрусевич А. О., Бонайн Дж. Актуальні проблеми міжнародного права навколишнього середовища. Львів: Вид. центр ЛНУ, 2002. С. 276.

ЗУ «Про природно-заповідний фонд України» в ст. 3 «Класифікація територій та об'єктів природно-заповідного фонду України» визначає, що до ПЗФ України належать:

- природні території та об'єкти: природні заповідники, біосферні заповідники, НПП, РЛП, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища;
- штучно створені об'єкти: ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва.

Заказники, пам'ятки природи, ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки та парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва залежно від їх екологічної та наукової, історико-культурної цінності можуть мати загальнодержавне або місцеве значення.

Залежно від походження й інших особливостей природних комплексів та об'єктів, що оголошуються заказниками чи пам'ятками природи, мети і необхідного режиму охорони:

- заказники поділяються на ландшафтні, лісові, ботанічні, загальнозоологічні, орнітологічні, ентомологічні, іхтіологічні, гідрологічні, загальногеологічні, палеонтологічні та карстово-спелеологічні;
- пам'ятки природи поділяються на комплексні, ботанічні, зоологічні, гідрологічні та геологічні.

Законодавством АРК може бути встановлено додаткові категорії територій та об'єктів ПЗФ.

Визначальним для статусу об'єктів і територій ПЗФ України є їх *правовий режим*, що являє собою сукупність науково обґрунтованих екологічних вимог, норм і правил, які визначають правовий статус, призначення цих територій та об'єктів, характер допустимої діяльності в них, порядок охорони, використання й відтворення їх природних комплексів.

Режим територій та об'єктів ПЗФ визначається з урахуванням їх класифікації та цільового призначення.

З метою визначення й обґрунтування заходів щодо провадження відповідно до законодавства та вимог міжнародних договорів природоохоронної, науково-дослідної, рекреаційної та господарської діяльності, охорони, відтворення й використання природних комплексів та об'єктів, які передбачається здійснити протягом п'яти років, а також стратегії розвитку об'єкта ПЗФ на десять років розробляється проект організації території об'єкта ПЗФ.

Інструкцією про зміст і складання документації державного кадастру територій та об'єктів ПЗФ України визначено такі істотні критерії, які впливають на статус цих об'єктів:

- режим охорони й використання;
- ступінь збереженості угруповань;
- ступінь цінності об'єкта ПЗФ України.

Режими охорони й використання:

- заповідний режим – повне невтручання або втручання людини лише у виняткових випадках у структуру екосистем та природні процеси;
- режим абсолютної заповідності – повне невтручання людини у природні процеси з будь-якою метою;
- режим регульованої заповідності – обмежене, науково обгрунтоване втручання людини у природні процеси, за якого не переслідуються ніякі цілі, крім збереження видів живого та (або) угруповань на основі підтримання екологічної рівноваги (виконання природоохоронних, біотехнічних та науково-технічних заходів із метою регулювання й запобігання виникненню негативних змін в екосистемах шляхом сінокошіння, випалювання, випасу, реакліматизації, регулювання чисельності певних видів, оптимізації гідрологічного режиму тощо);
- заказний режим – режим, за якого забороняється здійснення окремих видів і форм господарської діяльності для забезпечення збереження окремого компонента чи окремих екосистем;
- режим непрямого використання та охорони – режим, за якого здійснюється обмежене використання природних ресурсів у рекреаційних, оздоровчих, спортивних, туристичних, освітніх та інших пізнавальних цілях;
- режим прямого природокористування – режим, за якого здійснюється збалансоване ведення традиційної господарської діяльності, що не призводить до дестабілізації екологічної рівноваги на природно-заповідній території та погіршення загального стану довкілля в регіоні.

Ступінь збереженості угруповань:

- *абсолютно корінні угруповання* – ті угруповання, що сформувались без впливу людини;
- *практично корінні угруповання* – ті угруповання, структура яких під впливом антропогенних факторів не змінилася;
- *умовно корінні угруповання* – стійкі стадії розвитку порушеного людиною рослинного покриву, близького до природного корінного;
- *залишково корінні угруповання* – ті угруповання, де рослинний покрив сформувався шляхом природного розвитку, але під впливом антропогенних факторів його структура суттєво змінилася

(наприклад, праліси зі зміненим складом деревостану, пониженою повнотою, зміненим видовим складом трав'яного покриву);

- *тимчасово похідні угруповання* – ті угруповання, які у процесі природного формування можуть трансформуватися безпосередньо в природні;

- *довготривало похідні угруповання* – ті угруповання, які можуть відновитися до стану природних або близьких до них лише через низки проміжних стадій;

- *постійно похідні угруповання* – ті угруповання, які спонтанно не можуть відновитися до природних або близьких до них рослинних угруповань.

Ступінь цінності об'єкта ПЗФ України може бути такою:

- міжнародна – об'єкти ПЗФ України, збереження яких має світове та європейське значення; до них належать природні об'єкти, що входять до біосферних заповідників ЮНЕСКО, на територіях яких зберігаються види, занесені до Червоної книги МСОП або Європейського Червоного списку, території яких належать до водно-болотних угідь міжнародного значення, штучно створені об'єкти ПЗФ України, що мають видатні колекції видів рослин і тварин, занесених до Червоної книги МСОП або Європейського Червоного списку, і де здійснюється їх відтворення;

- національна – об'єкти ПЗФ України, збереження яких має державне значення; до них належать природні об'єкти, території яких є середовищем існування видів рослин і тварин, занесених до Червоної книги України, на яких зберігаються рослинні угруповання, занесені до Зеленої книги України, видатні пам'ятки природи (меморіальні вікові дерева, печери), природні комплекси яких мають загальнодержавну рекреаційну цінність, штучно створені об'єкти ПЗФ України, у межах яких створено колекції видів рослин і тварин, занесених до Червоної книги України, і де здійснюється їх відтворення, та видатні колекції типових видів рослин і тварин, видатні старовинні парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, що добре збереглися;

- регіональна – об'єкти ПЗФ України, збереження яких має регіональне значення (у межах адміністративно-територіальної одиниці); до них належать об'єкти ПЗФ України, на території яких забезпечується існування переважно видів рослин і тварин, що підлягають особливій охороні на територіях областей та АРК, видів, занесених до списків флори й фауни природних регіонів, штучно створені об'єкти

ПЗФ України, у яких зібрано переважно колекції цих видів, на території яких зберігаються переважно рослинні угруповання, занесені до регіональних Зелених списків, території яких мають регіональну оздоровчо-рекреаційну цінність;

– місцева – об'єкти ПЗФ України, збереження яких має значення для території, що охоплює частину території адміністративно-територіальної одиниці; до них належать об'єкти ПЗФ України, не віднесені до перших трьох категорій (наприклад, пам'ятки природи – окремі дерева, алеї, геологічні пам'ятки – скелі тощо).

Усі ці характеристики визначають особливості правового режиму охорони територій та об'єктів ПЗФ України, їх структуру та зонування, а також їх наукову та екологічну цінність.

З метою забезпечення інформованості та природоохоронного виховання населення, підвищення ефективності роботи природоохоронних установ та організацій передбачено існування державних знаків та аншлагів на територіях та об'єктах ПЗФ України, які складають систему інформаційних та охоронних знаків цих об'єктів, спрямовану на інформування населення та природокористувачів про межі заповідних об'єктів, категорію їх заповідання та основні відомості про режим і правила поведінки на природоохоронних територіях.

Порядок виготовлення, встановлення та змістовного наповнення цих знаків передбачається Положенням про єдині державні знаки та аншлаги на територіях і об'єктах ПЗФ України. Відповідно до цього положення використовуються такі види державних знаків та аншлагів:

1. *Офіційна вивіска об'єкта ПЗФ України* – використовується для природоохоронного об'єкта, що має юридичний статус, і містить інформацію про його приналежність, категорію та власну назву; ця вивіска має форму прямокутника розміром 620×470 мм зеленого кольору з окантовкою; на ній містяться: під Державним гербом – напис «Україна», назва міністерства, відомства чи установи, у віданні якої перебуває цей об'єкт; власна назва, категорія заповідання; представництво (дирекція, правління тощо).

2. *Інформаційно-охоронні знаки* – містять інформацію про назву, категорію та основні вимоги до охорони території заповідного об'єкта; встановлюються в місцях входу (виходу) на територію об'єкта, масового руху транспорту (в місцях перетину меж заповідного об'єкта дорогами, стежками чи водоймами, поблизу населених пунктів); інформаційний охоронний знак має форму вертикального прямокутника

розміром 841×594 мм; на смугастому синьо-жовтому полі зображено зелений щит, на щиті під Державним гербом України – напис «Природно-заповідний фонд України», в центрі щита – табличка жовтого кольору, на якій подано повну назву заповідного об'єкта, під табличкою – напис «Охороняється законом».

3. *Межовий охоронний знак* – містить інформацію про категорію заповідного об'єкта й служить для визначення його меж; має форму вертикального прямокутника розміром 420×297 мм; за формами та абрисами подібний до інформаційно-охоронного знака, власна назва може бути відсутня; категорія заповідання вказується обов'язково; Встановлюється вздовж меж природно-заповідної території.

4. *Інформаційний щит* установлюється у місцях найбільшого скупчення відвідувачів, на оглядових майданчиках, автостоянках, біля адміністративних будівель заповідного об'єкта; такі щити надають максимум інформації про розміри, розміщення й функції об'єктів і правила поведінки, показують рекомендовані маршрути та пункти огляду; інформаційний щит має форму горизонтального прямокутника розміром 841×1189 мм (допускається збільшення розмірів у два рази) жовтого кольору із синьою окантовкою; на щиті подаються повна назва об'єкта, його призначення й функції, загальна характеристика, правила поведінки та картосхема території.

Інформація на щитах подається українською мовою. Поряд із текстом, викладеним українською мовою, може бути вміщено його переклад іншою мовою. Для АРК може вживатися і російська мова.

§ 7.4. Особливості правового режиму природних заповідників, біосферних заповідників та національних природних парків

Основу системи об'єктів ПЗФ України складають природні заповідники, біосферні заповідники та НПП, які є найбільшими за розмірами та мають найсуворіші режими правової охорони. Наразі ПЗФ України нараховує 19 природних заповідників, 4 біосферних заповідники та 47 НПП.

Природні заповідники – природоохоронні, науково-дослідні установи загальнодержавного значення, що створюються з метою збереження в природному стані типових або унікальних для цієї ландшафтної зони природних комплексів з усією сукупністю їх компонентів, для вивчення природних процесів і явищ, що відбуваються в них, розробки наукових

засад охорони навколишнього природного середовища, ефективного використання природних ресурсів та екологічної безпеки.

Наразі система заповідників України включає природні заповідники «Горгани», Дніпровсько-Орільський, Древлянський, «Єланецький степ», Казантипський, Канівський, Карадазький, Кримський (включно з філією «Лебедині острови»), Луганський (разом із філіями Станично-Луганський заповідник, «Стрільцівський степ»), «Медобори», «Мис Март'ян», «Михайлівська цілина», Опукський, Поліський, «Розточчя», Рівненський, Черемський, Український степовий (разом із філіями «Хомутівський степ», «Кам'яні могили», «Крейдова флора») та Ялтинський гірсько-лісовий природні заповідники.

Основними завданнями природних заповідників є збереження природних комплексів та об'єктів на їхній території, проведення наукових досліджень і спостережень за станом навколишнього природного середовища, розробка на їх підставі природоохоронних рекомендацій, поширення екологічних знань, сприяння у підготовці наукових кадрів і спеціалістів у галузі охорони навколишнього природного середовища та заповідної справи.

На природні заповідники покладаються також координація та проведення наукових досліджень на територіях заказників, пам'яток природи й заповідних урочищ у регіоні.

Заповідникам надаються ділянки землі та водного простору з усіма природними ресурсами, які повністю вилучаються з господарського використання. На території природних заповідників забороняється будь-яка господарська та інша діяльність, що суперечить ціловому призначенню заповідника, порушує природний розвиток процесів та явищ або створює загрозу шкідливого впливу на його природні комплекси та об'єкти, а саме:

- будівництво споруд, шляхів, лінійних та інших об'єктів транспорту й зв'язку, не пов'язаних з діяльністю природних заповідників, розведення вогнищ, улаштування місць відпочинку населення, стоянка транспорту, а також проїзд і прохід сторонніх осіб, прогін свійських тварин, пересування механічних транспортних засобів, за винятком шляхів загального користування, лісосплав, проліт літаків та гелікоптерів нижче 2000 м над землею, подолання літаками звукового бар'єру над територією заповідника та інші види штучного шумового впливу, що перевищують установлені нормативи;

– геологорозвідувальні роботи, розробка корисних копалин, порушення ґрунтового покриву та гідрологічного й гідрохімічного режимів, руйнування геологічних відшарувань, застосування хімічних засобів, усі види лісокористування, а також заготівля кормових трав, лікарських та інших рослин, квітів, насіння, очерету, випасання худоби, вилов і знищення диких тварин, порушення умов їхнього оселення та гніздування, інші види користування рослинним і тваринним світом, що призводять до порушення природних комплексів;

– мисливство, рибальство, туризм, інтродукція нових видів тварин і рослин, проведення заходів з метою збільшення чисельності окремих видів тварин понад допустиму науково обґрунтовану місткість угідь, збирання колекційних та інших матеріалів, за винятком матеріалів, необхідних для наукових досліджень.

Для збереження й відтворення корінних природних комплексів, проведення науково-дослідних робіт і виконання інших завдань у природному заповіднику відповідно до проекту організації його території та охорони природних комплексів допускається:

– виконання відновлювальних робіт на землях з порушеними корінними природними комплексами, а також здійснення заходів щодо запобігання змінам природних комплексів заповідника внаслідок антропогенного впливу – відновлення гідрологічного режиму, збереження та відновлення рослинних угруповань, що історично склалися, зникаючих видів рослин і тварин тощо;

– здійснення протипожежних і санітарних заходів, що не порушують режиму заповідника; спорудження у встановленому порядку будівель та інших об'єктів, необхідних для виконання поставлених перед заповідником завдань; збір колекційних та інших матеріалів, виконання робіт, передбачених планами довгострокових стаціонарних наукових досліджень, проведення екологічної освітньо-виховної роботи.

Проектом організації території природного заповідника та охорони його природних комплексів може бути передбачене виділення земельних ділянок для задоволення господарських потреб заповідника та його працівників у сінокосах, випасах, городах та паливі відповідно до встановлених нормативів.

У разі термінової необхідності за клопотанням науково-технічної ради природного заповідника з дозволу центрального органу виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища на території природного заповідника можуть проводитися заходи, спрямовані на

охорону природних комплексів, ліквідацію наслідків аварій, стихійного лиха та в інших цілях, не передбачених Проектом організації території природного заповідника та охорони його природних комплексів.

Для ліквідації наслідків аварій та стихійного лиха, в результаті яких виникає безпосередня загроза життю людей чи знищення заповідних природних комплексів, особливо нагальні заходи здійснюються за рішенням дирекції природного заповідника.

Біосферні заповідники є природоохоронними, науково-дослідними установами міжнародного значення, що створюються з метою збереження у природному стані найбільш типових природних комплексів біосфери, здійснення фонових екологічного моніторингу, вивчення навколишнього природного середовища та його змін під впливом антропогенних факторів.

Біосферні заповідники створюються на базі природних заповідників, НПП із включенням до їх складу територій та об'єктів ПЗФ інших категорій та інших земель і включаються в установленому порядку до Всесвітньої мережі біосферних резерватів у рамках програми ЮНЕСКО «Людина і біосфера».

Наразі в Україні функціонують чотири біосферних заповідники: «Асканія-Нова», створений у 1921 р. (Херсонська область), Чорноморський біосферний заповідник, створений у 1927 р. (Херсонська та Миколаївська області), Карпатський біосферний заповідник, створений у 1968 р. (Закарпатська область), та Дунайський біосферний заповідник, створений у 1981 р. (Одеська область).

Для біосферних заповідників установлюється диференційований режим охорони, відтворення та використання природних комплексів згідно з функціональним зонуванням. Розрізняють такі їх різновиди:

- заповідна зона – містять у собі території, призначені для збереження й відновлення найбільш цінних природних і мінімально порушених антропогенними факторами природних комплексів, генофонду рослинного та тваринного світу; її режим визначається відповідно до вимог, установлених для природних заповідників;

- буферна зона – охоплює території, виділені з метою запобігання негативному впливу на заповідну зону господарської діяльності на прилеглих територіях; її режим визначається відповідно до вимог, установлених для охоронних зон природних заповідників;

- зона антропогенних ландшафтів – містить у собі території традиційного землекористування, лісокористування, водокористування,

місць поселення, рекреації та інших видів господарської діяльності, в ній забороняється мисливство.

У межах території біосферних заповідників можуть виділятися зони регульованого заповідного режиму, до складу яких включаються РЛП, заказники та заповідні урочища.

У проекті організації території біосферного заповідника й охорони його природних комплексів визначаються та обґрунтовуються заходи щодо провадження природоохоронної, науково-дослідної, рекреаційної й господарської діяльності відповідно до законодавства та міжнародних договорів.

Національні природні парки (НПП) є природоохоронними, рекреаційними, культурно-освітніми та науково-дослідними установами загальнодержавного значення, що створюються з метою збереження, відтворення й ефективного використання природних комплексів та об'єктів, які мають особливу природоохоронну, оздоровчу, історико-культурну, наукову, освітню та естетичну цінність.

На НПП покладається виконання таких основних завдань:

- збереження цінних природних та історико-культурних комплексів та об'єктів;
- створення умов для організованого туризму, відпочинку та інших видів рекреаційної діяльності у природних умовах з додержанням режиму охорони заповідних природних комплексів та об'єктів;
- проведення наукових досліджень природних комплексів та їх змін в умовах рекреаційного використання, розробка наукових рекомендацій з питань охорони навколишнього природного середовища та ефективного використання природних ресурсів;
- проведення екологічної освітньо-виховної роботи.

На території НПП з урахуванням природоохоронної, оздоровчої, наукової, рекреаційної, історико-культурної та інших цінностей природних комплексів та об'єктів і їхніх особливостей встановлюється диференційований режим щодо їх охорони, відтворення та використання згідно з функціональним зонуванням. Розрізняють такі їх різновиди:

- заповідна зона – призначена для охорони та відновлення найбільш цінних природних комплексів; її режим визначається відповідно до вимог, установлених для природних заповідників;
- зона регульованої рекреації – в її межах проводяться короткостроковий відпочинок та оздоровлення населення, огляд особливо мальовничих і пам'ятних місць; у цій зоні дозволяється влаштування

й відповідне обладнання туристських маршрутів та екологічних стежок; тут забороняються рубки лісу головного користування, промислове рибальство, мисливство й інша діяльність, яка може негативно вплинути на стан природних комплексів та об'єктів заповідної зони;

– зона стаціонарної рекреації – призначена для розміщення готелів, мотелів, кемпінгів та інших об'єктів обслуговування відвідувачів парку, тут забороняється будь-яка господарська діяльність, не пов'язана з цільовим призначенням цієї функціональної зони, що може шкідливо вплинути на стан природних комплексів та об'єктів заповідної зони й зони регульованої рекреації;

– господарська зона – у її межах проводиться господарська діяльність, спрямована на виконання покладених на парк завдань, містяться населені пункти й об'єкти комунального призначення парку, а також землі інших землевласників та землекористувачів, включені до складу парку, на яких господарська та інша діяльність здійснюється з додержанням вимог та обмежень, установлених для зон антропогенних ландшафтів біосферних заповідників.

НПП надаються ділянки землі та водного простору з усіма природними ресурсами та об'єктами, які вилучаються з господарського використання. До складу територій НПП можуть включатися ділянки землі та водного простору інших землевласників та землекористувачів.

На території зони регульованої рекреації, стаціонарної рекреації та господарської зони забороняється будь-яка діяльність, яка призводить або може призвести до погіршення стану навколишнього природного середовища та зниження рекреаційної цінності території НПП.

Зонування території НПП, рекреаційна та інша діяльність на його території здійснюються відповідно до Положення про національний природний парк та Проекту організації території національного природного парку, охорони, відтворення й рекреаційного використання його природних комплексів та об'єктів, що затверджується Мінприроди.

§ 7.5. Особливості правового режиму регіональних ландшафтних парків, заказників, пам'яток природи, заповідних урочищ

Регіональні ландшафтні парки (РЛП) є природоохоронними рекреаційними установами місцевого чи регіонального значення, що створюються з метою збереження у природному стані типових або унікальних природних комплексів та об'єктів, а також забезпечення умов для організованого відпочинку населення.

РЛП організовуються з вилученням або без вилучення земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів у їхніх власників або користувачів.

На РЛП покладається виконання таких завдань:

- збереження цінних природних та історико-культурних комплексів та об'єктів;
- створення умов для ефективного туризму, відпочинку та інших видів рекреаційної діяльності у природних умовах із додержанням режиму охорони заповідних природних комплексів та об'єктів;
- сприяння екологічній освітньо-виховній роботі.

На території РЛП з урахуванням природоохоронної, оздоровчої, наукової, рекреаційної, історико-культурної та інших цінностей природних комплексів та об'єктів і їхніх особливостей проводиться зонування з урахуванням вимог, установлених для територій НПП.

Заказниками оголошуються природні території (акваторії) з метою збереження й відтворення природних комплексів чи їх окремих компонентів.

Оголошення заказників здійснюється без вилучення земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів у їхніх власників або користувачів.

Власники або користувачі земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів, оголошених заказником, беруть на себе зобов'язання щодо забезпечення режиму їх охорони та збереження. На території заказника обмежуються або забороняються мисливство та діяльність, що суперечить цілям і завданням, передбаченим положенням про заказник.

Господарська, наукова та інша діяльність, що не суперечить цілям і завданням заказника, проводиться з додержанням загальних вимог охорони навколишнього природного середовища.

Пам'ятками природи оголошуються окремі унікальні природні утворення, що мають особливе природоохоронне, наукове, естетичне, пізнавальне та культурне значення, з метою збереження їх у природному стані.

Оголошення пам'яток природи провадиться без вилучення земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів у їхніх власників або користувачів.

На території пам'яток природи здійснюється будь-яка діяльність, що загрожує їх збереженню або призводить до деградації чи зміни

їхнього первісного стану. Власники або користувачі земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів, оголошених пам'ятками природи, беруть на себе зобов'язання щодо забезпечення режиму їх охорони та збереження.

Заповідними урочищами оголошуються лісові, степові, болотні та інші відокремлені цілісні ландшафти, що мають важливе наукове, природоохоронне й естетичне значення, з метою збереження їх у природному стані.

Оголошення заповідних урочищ здійснюється без вилучення земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів у їхніх власників або користувачів. На території заповідних урочищ забороняється будь-яка діяльність, що порушує природні процеси, які відбуваються у природних комплексах, включених до його складу, відповідно до вимог, встановлених для природних заповідників.

Власники або користувачі земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів, оголошених заповідними урочищами, беруть на себе зобов'язання щодо забезпечення режиму їх охорони та збереження.

***§ 7.6. Особливості правового режиму ботанічних садів,
дендрологічних парків, зоологічних парків та парків-пам'яток
садово-паркового мистецтва***

Окрему групу об'єктів ПЗФ України становлять ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки та парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, які фактично являють собою штучно створені об'єкти, що мають велике природоохоронне значення, використовуються як резервати видів флори та фауни, які перебувають під загрозою знищення. У них здійснюють наукову діяльність із метою їх вивчення та відновлення, вони виконують освітньо-виховні функції тощо.

Зазначені об'єкти ПЗФ України можуть мати як загальнодержавне, так і місцеве значення та статус науково-дослідних установ. Структура цих об'єктів і режими їх охорони встановлюються у їх проектах (розроблених спеціалізованими науковими та проектними установами й затверджених органами, у підпорядкуванні яких перебувають ці парки, погоджених з Мінприроди або його територіальними органами). Відповідно до цих проектів та статусу об'єктів ПЗФ України здійснюється їх зонування, згідно з яким регулюється природоохоронна, наукова чи господарська діяльність цих установ і встановлюються особливості користування цими об'єктами громадянами.

Ботанічні сади створюються з метою збереження, вивчення, акліматизації та розмноження у спеціально створених умовах та ефективного господарського використання рідкісних і типових видів місцевої та світової флори шляхом створення, поповнення й збереження ботанічних колекцій і ведення наукової, навчальної та освітньої роботи.

Ботанічні сади загальнодержавного значення є науково-дослідними природоохоронними установами. Ботанічним садам місцевого значення також може бути надано статус науково-дослідної установи.

На території ботанічних садів забороняється будь-яка діяльність, не пов'язана з виконанням покладених на них завдань або яка загрожує збереженню колекцій флори.

Ботанічним садам надаються ділянки землі та водного простору з усіма природними ресурсами, які вилучаються з господарського використання у спеціальному порядку.

У межах ботанічних садів для забезпечення необхідного режиму охорони й ефективного використання можуть бути виділені такі зони:

- експозиційна – її відвідування дозволяється в порядку, що встановлюється адміністрацією ботанічного саду;
- наукова – до складу зони входять колекції, експериментальні ділянки тощо, на її відвідування мають право лише співробітники ботанічного саду у зв'язку з виконанням ними службових обов'язків, а також спеціалісти інших установ з дозволу адміністрації саду;
- заповідна – її відвідування забороняється, крім випадків, коли воно пов'язане з проведенням наукових спостережень;
- адміністративно-господарська.

Зонування території ботанічних садів здійснюється відповідно до Положення про ботанічний сад та Проекту організації території ботанічного саду.

Дендрологічні парки створюються з метою збереження й вивчення у спеціально створених умовах різноманітних видів дерев і чагарників та їх композицій для найбільш ефективного наукового, культурного, рекреаційного та іншого використання.

Дендрологічні парки загальнодержавного значення є науково-дослідними природоохоронними установами. Дендрологічним паркам місцевого значення також може бути надано статус науково-дослідної установи.

Дендрологічним паркам надаються земельні ділянки з усіма природними ресурсами, які вилучаються з господарського використання.

На території дендрологічних парків забороняється діяльність, не пов'язана з виконанням покладених на них завдань або яка загрожує збереженню дендрологічних колекцій.

На території дендрологічних парків може бути проведено зонування відповідно до вимог, установлених для ботанічних садів.

Зоологічні парки створюються з метою організації екологічної освітньо-виховної роботи, створення експозицій рідкісних, екзотичних та місцевих видів тварин, збереження їх генофонду, вивчення дикої фауни та розробки наукових основ її розведення у неволі.

Зоологічні парки загальнодержавного значення є природоохоронними культурно-освітніми та науково-дослідними установами.

Зоологічним паркам надаються земельні ділянки з усіма природними ресурсами, які вилучаються з господарського використання. На території зоологічних парків забороняється діяльність, не пов'язана з виконанням покладених на них завдань або яка загрожує збереженню сприятливих умов для життя тварин цих парків.

На території зоологічних парків з метою забезпечення виконання поставлених перед ними завдань виділяються такі зони:

- експозиційна – призначена для стаціонарного утримання тварин і використання їх у культурно-пізнавальних цілях;
- наукова – у її межах проводиться науково-дослідна робота; відвідування зони дозволяється в порядку, що встановлюється адміністрацією парку;
- рекреаційна – призначена для організації відпочинку та обслуговування відвідувачів парку;
- господарська – зона, де розміщуються допоміжні господарські об'єкти.

Зоологічні парки можуть організовувати пересувні експозиції тварин, мати у своєму складі підсобні господарства, які створюються для забезпечення тварин кормами.

Парками-пам'ятками садово-паркового мистецтва оголошуються найбільш визначні та цінні зразки паркового будівництва з метою їх охорони й використання в естетичних, виховних, наукових, природоохоронних та оздоровчих цілях.

Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення є природоохоронними рекреаційними установами. Оголошення парками-пам'ятками садово-паркового мистецтва здійснюється з вилученням у встановленому порядку або без вилучення земельних

ділянок, водних та інших природних об'єктів у їхніх власників або користувачів.

На території парків-пам'яток садово-паркового мистецтва можуть проводитися наукові дослідження, але забороняється будь-яка діяльність, не пов'язана з виконанням покладених на них завдань або яка загрожує їх збереженню.

На території парків-пам'яток садово-паркового мистецтва забезпечуються проведення екскурсій та масовий відпочинок населення, здійснюється догляд за насадженнями, включно із санітарними рубками, рубки реконструкції та догляду з підсадкою дерев і чагарників ідентичного видового складу замість загблих, вживаються заходи щодо запобігання самосіву, збереження композицій із дерев, чагарників, квітів і трав'яних газонів.

На території парків-пам'яток садово-паркового мистецтва може здійснюватися зонування відповідно до вимог, установлених для ботанічних садів.

§ 7.7. Порядок створення територій та об'єктів ПЗФ України та їх оголошення

Правовий статус об'єкта ПЗФ безпосередньо пов'язаний із процедурою його створення. У зв'язку з цим у ЗУ «Про природно-заповідний фонд України» цим питанням присвячено окремий розділ (VII). Рішення про створення об'єктів ПЗФ України, зміну меж, категорії та скасування статусу територій та об'єктів ПЗФ України є юридично значущими рішеннями, які визначають правовий режим охорони та фінансування таких об'єктів, впливають на форму їх власності та можуть бути предметом судового оскарження.

Аналіз положень ЗУ «Про природно-заповідний фонд України» дозволяє виділити такі етапи створення й оголошення територій та об'єктів ПЗФ України:

1. Підготовка й подання клопотань про створення чи оголошення територій та об'єктів ПЗФ України.
2. Попередній розгляд клопотань про створення чи оголошення територій та об'єктів ПЗФ України.
3. Ухвалення рішень про створення чи оголошення територій, об'єктів ПЗФ України та їх охоронних зон.

Підготовка й подання клопотань про створення територій та об'єктів ПЗФ України та їх оголошення такими можуть здійснюватися

підрозділами центрального органу виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища, науковими установами, природоохоронними громадськими об'єднаннями або іншими зацікавленими підприємствами, установами, організаціями та громадянами.

Клопотання має містити обґрунтування необхідності створення території або об'єкта ПЗФ України певної категорії та/чи їх оголошення такими, характеристики природоохоронної, наукової, естетичної та іншої цінності природних комплексів та об'єктів, що пропонуються для заповідання, відомості про місцезнаходження, розміри, характер використання, власників і користувачів природних ресурсів, а також відповідний картографічний матеріал.

До клопотань додаються документи, що підтверджують і доповнюють обґрунтування необхідності створення чи оголошення території або об'єктів ПЗФ України.

Указане клопотання з додатками подається до державних органів, уповноважених проводити їх попередній розгляд: щодо територій та об'єктів загальнодержавного значення – Мінприроди, щодо територій та об'єктів місцевого значення – органи Мінприроди на місцях.

Попередній розгляд клопотань про створення територій та об'єктів ПЗФ та/чи оголошення їх такими здійснюється Мінприроди або його територіальними органами у місячний строк.

У разі схвалення клопотань Мінприроди та його органами на місцях проводиться їх погодження з власниками та первинними користувачами природних ресурсів у межах територій, рекомендованих для заповідання.

На підставі результатів погодження клопотань Мінприроди забезпечує розробку спеціалізованими проектними та науковими установами проектів створення природних заповідників, біосферних заповідників, НПП, заказників, пам'яток природи чи парків-пам'яток садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення.

Розробка проектів створення РЛП, заповідних урочищ, а також заказників, пам'яток природи та парків-пам'яток садово-паркового мистецтва місцевого значення забезпечується органами Мінприроди на місцях.

Забезпечення розробки проектів створення ботанічних садів, дендрологічних парків та зоологічних парків може бути доручене зацікавленим державним органам чи установам.

Розроблені проекти створення територій та об'єктів ПЗФ України передаються Мінприроди чи його органами на місцях – органам,

уповноваженим ухвалювати рішення про створення територій та об'єктів ПЗФ України чи оголошення їх такими.

Ухвалення рішень про створення територій та об'єктів ПЗФ України та їх охоронних зон чи оголошення їх такими здійснюється:

– Президентом України стосовно створення природних заповідників і НПП, а також щодо інших територій та об'єктів ПЗФ загальнодержавного значення;

– Верховною Радою АРК, обласними, Київською та Севастопольською міськими радами стосовно організації чи оголошення територій та об'єктів ПЗФ місцевого значення й установа охоронних зон територій та об'єктів ПЗФ.

Цього порядку повинні неухильно дотримуватися всі суб'єкти, а його недотримання може стати підставою для скасування рішення про створення таких об'єктів. Так, постановою Вищого адміністративного суду у справі № П-155/10 від 21 жовтня 2010 р. було задоволено позовні вимоги Кременської районної ради Луганської області до Президента України про визнання протиправним і скасування указу Президента України від 11 грудня 2009 р. № 1040/2009 «Про створення національного природного парку “Сіверсько-Донецький”». Підставою для скасування оспорюваного указу стало недотримання процедури та порядку створення й оголошення території або об'єкта ПЗФ стосовно отримання погоджень зацікавлених сторін³⁷⁴.

§ 7.8. Особливості використання територій та об'єктів ПЗФ України

Ураховуючи значну цінність об'єктів ПЗФ України, законодавство передбачає цілу низку обмежень щодо користування ними та використання територій та об'єктів ПЗФ України. Так, частина 3 ст. 7 ЗУ «Про природно-заповідний фонд України» передбачає, що «на землях природно-заповідного фонду та іншого природоохоронного або історико-культурного призначення забороняється будь-яка діяльність, яка негативно впливає або може негативно впливати на стан природних та історико-культурних комплексів та об'єктів чи перешкоджає їх використанню за цільовим призначенням».

³⁷⁴ Постанова Вищого адміністративного суду у справі № П-155/10 від 21.10.2010 // Юридична практика. Судовий випуск. 2011. № 1.

Стаття 9 ЗУ «Про природно-заповідний фонд України» конкретизує види використання територій та об'єктів ПЗФ, закріплюючи, що такі території та об'єкти з додержанням вимог, установлених цим законом та іншими актами законодавства України, можуть використовуватися:

- у природоохоронних цілях;
- у науково-дослідних цілях;
- в оздоровчих та інших рекреаційних цілях;
- в освітньо-виховних цілях;
- для потреб моніторингу навколишнього природного середовища.

Зазначені види використання, а також заготівля деревини, лікарських та інших цінних рослин, їх плодів, сіна, випасання худоби, мисливство, рибальство та інші види використання можуть здійснюватися лише за умови, що така діяльність не суперечить цільовому призначенню територій та об'єктів ПЗФ, установленим вимогам щодо охорони, відтворення та використання їхніх природних комплексів і окремих об'єктів.

Зважаючи на надзвичайно велике значення регулювання спеціального природокористування в межах територій та об'єктів ПЗФ України, у 2010 р. ЗУ «Про природно-заповідний фонд України» було доповнено статтею 9¹, в якій на законодавчому рівні було врегульовано ці питання. Спеціальне використання природних ресурсів у межах територій та об'єктів ПЗФ здійснюється в межах ліміту та на підставі дозволу на спеціальне використання природних ресурсів у межах територій та об'єктів ПЗФ. Перелік видів використання природних ресурсів у межах територій та об'єктів ПЗФ України й порядок їх використання визначаються режимом територій та об'єктів ПЗФ України.

Спеціальне використання природних ресурсів у межах територій та об'єктів ПЗФ загальнодержавного значення здійснюється в межах ліміту на використання природних ресурсів у межах територій та об'єктів ПЗФ, затвердженого Мніприроди, а також на підставі дозволів, які видаються Республіканським комітетом АРК з охорони навколишнього природного середовища та державними управліннями охорони навколишнього природного середовища на місцях.

Спеціальне використання природних ресурсів у межах територій та об'єктів ПЗФ місцевого значення здійснюється в межах ліміту на використання природних ресурсів у межах територій та об'єктів ПЗФ, затвердженого Республіканським комітетом АРК з охорони навколишнього природного середовища та державними управліннями охорони навколишнього природного середовища на місцях, а також на підставі

дозволів, що видаються місцевими радами за погодженням із територіальними органами Мінприроди.

Порядок видання дозволів на спеціальне використання природних ресурсів і встановлення лімітів на використання природних ресурсів у межах територій та об'єктів ПЗФ загальнодержавного значення визначається КМ України. Видача дозволів на спеціальне використання природних ресурсів здійснюється на безоплатній основі на підставі клопотання (заявки) природокористувача, погодженого із власником або постійним користувачем земельної ділянки та зацікавленими органами.

Дозвіл на спеціальне використання природних ресурсів може бути анульований органом, що його видав, у разі: різкого погіршення стану навколишнього природного середовища внаслідок природокористування; ліквідації підприємства, установи або організації, яка отримала дозвіл; порушення умов природокористування та режиму території природно-заповідного фонду; втрати чи пошкодження дозволу, що не дає можливості визначити зміст дозволу.

Здійснення господарської та іншої діяльності за декларативним принципом заборонено.

Дозвіл видається після затвердження лімітів протягом місяця з моменту подання клопотання. Підставами для відмови у видачі дозволу є відсутність затвердженого в установленому порядку ліміту, порушення умов природокористування та режиму території ПЗФ.

Ухвалення рішення про відмову у видачі дозволу на спеціальне використання природних ресурсів у межах територій та об'єктів ПЗФ здійснюється у місячний строк, вказане рішення може бути оскаржене центральним органом виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища або судом. Заява про оскарження рішення про відмову у видачі дозволу подається до центрального органу виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища протягом строку, що не перевищує десять днів з дня одержання відповідного рішення. Заява розглядається у десятиденний строк. Про результати розгляду заявника повідомляють письмово.

Наказом Мінприроди України від 22 червня 2009 р. № 330 у затверджено Положення про рекреаційну діяльність у межах територій та об'єктів ПЗФ України³⁷⁵. Відповідно до цього положення до основ-

³⁷⁵ Див.: Офіційний вісник України. 2009. № 57. Ст. 1997.

них напрямків ведення рекреаційної діяльності у межах територій та об'єктів ПЗФ належать:

- створення умов для організованого й ефективного туризму, відпочинку та інших видів рекреаційної діяльності у природних умовах із дотриманням режиму охорони заповідних природних комплексів та об'єктів;

- забезпечення попиту рекреантів на загальнооздоровчий і культурно-пізнавальний відпочинок, туризм, любительське та спортивне рибальство, полювання тощо;

- обґрунтування й установа допустимих антропогенних (рекреаційних) навантажень на території та об'єкти ПЗФ України;

- організація рекламно-видавничої та інформаційної діяльності, екологічної просвіти серед відпочиваючих і туристів у межах територій та об'єктів ПЗФ України; формування у рекреантів і місцевих мешканців екологічної культури, дбайливого та гуманного ставлення до національного природного надбання.

Рекреаційна діяльність у межах територій та об'єктів ПЗФ здійснюється установами ПЗФ, підприємствами й іншими установами та організаціями, яким ці території та об'єкти підпорядковані, із забезпеченням таких умов:

- створення й функціонування рекреаційної інфраструктури на визначених згідно із законодавством територіях та об'єктах ПЗФ України;

- організація й інфраструктурне облаштування туристичних та екскурсійних маршрутів та еколого-освітніх стежок;

- координація діяльності установами ПЗФ суб'єктів рекреаційної діяльності незалежно від форми власності й підпорядкування з огляду на використання природних та історико-культурних ресурсів у межах територій та об'єктів ПЗФ України;

- створення й ведення інформаційного банку даних щодо рекреаційних закладів, розташованих у межах територій та об'єктів ПЗФ України;

- участь у вітчизняних і міжнародних науково-практичних конференціях, з'їздах і семінарах, присвячених питанням розвитку рекреації;

- вивчення, узагальнення та впровадження вітчизняного й закордонного досвіду щодо організації рекреаційної діяльності на природно-заповідних територіях та об'єктах.

Рекреаційна діяльність організовується відповідно до функціонального зонування та проектів організації території НПП і РЛП, охорони, відтворення та рекреаційного використання їх природних комплексів та об'єктів, проектів організації території біосферних заповідників та охорони їх природних комплексів, а також проектів утримання й реконструкції парків-пам'яток садово-паркового мистецтва, проектів організації території зоопарків, дендропарків тощо.

Рекреаційна діяльність у межах заказників і пам'яток природи може здійснюватися за умови забезпечення охорони та збереження їх природних комплексів відповідно до положень про заказники й охоронних зобов'язань власників або користувачів земельних ділянок чи водних та інших природних об'єктів, оголошених заказниками або пам'ятками природи.

Рекреаційна діяльність у межах територій та об'єктів ПЗФ України може здійснюватися за такими основними *видами*:

- відпочинок: загальнооздоровчий відпочинок, культурно-пізнавальний відпочинок, короткостроковий відпочинок (від 5–10 годин до 1–2 днів), розбиття наметів і розкладання вогнищ у спеціально обладнаних та відведених для цього місцях;

- екскурсійна діяльність: екскурсії (прогулянки) маркованими екологічними стежками, а також на виставки, в музеї, засновниками яких є установи ПЗФ та інші суб'єкти рекреаційної діяльності;

- туристична діяльність: науково-пізнавальний пішохідний туризм; орнітологічний туризм (спостереження за птахами); етнографічний туризм (кантрі-туризм) – ознайомлення з народними традиціями, фольклором, побутом, архітектурою та іншими ментальними цінностями місцевого населення; лижний, зокрема гірськолижний, туризм (лижні подорожі та прогулянки); велосипедний туризм (прогулянки, подорожі на велосипедах); кінний туризм (прогулянки, подорожі на конях); водний туризм (спуск гірською річкою на надувних плотах, човнах, катамаранах (рафтинг), подорожі на яхті, катання на водних лижах, віндсерфінг, прогулянки на човнах); спелеотуризм (відвідування печер); підводний туризм (підводне плавання з аквалангом, екскурсії до підводних печер і гротів (дайвінг)); парапланеризм (прогулянки, подорожі на парапланах), дельтапланеризм (прогулянки, подорожі на дельтапланах), балунінг (прогулянки, подорожі на повітряних кулях);

– оздоровлення (використання рекреантами природних лікувальних ресурсів ПЗФ з метою відновлення розумових, духовних і фізичних сил людини);

– любительське та спортивне рибальство;

– любительське та спортивне полювання.

Рекреаційна діяльність у межах територій та об'єктів ПЗФ України організовується спеціальними адміністраціями установ ПЗФ, а також підприємствами, установами й організаціями, яким підпорядковані ці території та об'єкти.

Порядок здійснення наукової діяльності в межах об'єктів ПЗФ частково передбачається *Положенням про наукову діяльність заповідників та національних природних парків України та Положенням про організацію наукових досліджень у заповідниках і національних природних парках України*. Відповідно до цих положень основними документами в організації планування наукових досліджень у природно-заповідних установах (ПЗУ) є програми, тематичні та індивідуальні плани наукових і науково-технічних співробітників, а також плани науково-технічних заходів. Робочими науковими матеріалами наукових співробітників ПЗУ є польові щоденники, книга камеральної обробки даних, картки обліку на постійних пробних площах, фенологічні картки, картосхеми та карти поширення видів флори й фауни та ін. Основною формою наукових досліджень, а також звітним документом наукової роботи у біосферних і природних заповідниках та НПП є щорічний том «Літопису природи», який ведеться відповідно до затверджених методичних посібників. У «Літопис природи» подаються основні дані про календар природи, фізико-географічні умови, рослинний і тваринний світ, режими їх охорони, антропогенний вплив на природно-заповідну територію.

Крім «Літопису природи», природно-заповідні установи зосереджують свою наукову діяльність на розробці спеціальних тем, пов'язаних із вивченням наукових засад охорони, відтворення й використання біорізноманітності, а також особливо цінних природних комплексів та об'єктів.

Фінансування діяльності об'єктів ПЗФ України здійснюється за рахунок коштів державного бюджету, а також інших незаборонених джерел (грантів, добровільних пожертв тощо), у тому числі за рахунок коштів, що надходять у вигляді плати за послуги, які надаються установами

ПЗФ. КМ України затверджено виключний Перелік платних послуг, що може надаватися бюджетними установами природно-заповідного фонду³⁷⁶. Серед них виділяють послуги, які можуть надаватися бюджетними установами ПЗФ згідно з їхніми функціональними повноваженнями, та послуги, які можуть надаватися бюджетними установами у сфері господарської діяльності.

До послуг, які можуть надаватися бюджетними установами ПЗФ згідно з їхніми функціональними повноваженнями, належать такі: послуги, пов'язані із забезпеченням провадження рекреаційної діяльності на території установ ПЗФ (екскурсії маркованими маршрутами й екологічними стежками, на виставки, до музеїв та еколого-просвітницьких центрів, засновниками яких є зазначені установи; екскурсії до карстових печер); організація та проведення освітньо-виховних і природоохоронних заходів; послуги, пов'язані з науково-дослідницькою діяльністю з охорони, відтворення та раціонального використання природних ресурсів, проведенням експертизи та лабораторних аналізів.

Послуги, які можуть надаватися бюджетними установами у сфері господарської діяльності, охоплюють: фотопослуги, послуги з проведення громадянами й організаціями відео-, кіно- та телевізійних зйомок у межах територій установ природно-заповідного фонду; послуги з розміщення, проживання та харчування туристів і відпочиваючих; послуги з рекламно-видавничої діяльності; ветеринарні профілактичні та лікувальні послуги; послуги зі збирання та реалізації рослин і рослинної продукції як складових частин гербарних матеріалів; послуги з виготовлення та реалізації предметів декоративно-прикладного мистецтва; послуги з надання у користування автотранспортних засобів, обладнання, майна й інструментів, що належать установам ПЗФ.

Також у межах об'єктів ПЗФ (крім територій природних заповідників, заповідних зон НПП, біосферних заповідників, РЛП, ботанічних садів і дендрологічних парків) дозволяється надання послуг, пов'язаних зі створенням умов для організованого туризму, відпочинку та інших видів рекреаційної діяльності в природних умовах з

³⁷⁶ Про затвердження переліку платних послуг, які можуть надаватися бюджетними установами природно-заповідного фонду: постанова КМ України від 28.12.2002 № 1913 // Офіційний вісник України. 2000. № 35. Ст. 1519. У редакції постанови КМ України від 02.06.2003 № 827, див.: Офіційний вісник України. 2003. № 23. Ст. 1055.

додержанням режиму територій та об'єктів ПЗФ. Це короткостроковий відпочинок (розбиття наметів і розкладання вогнищ у спеціально облаштованих та відведених для цього місцях); любительське (спортивне) рибальство; прогулянка (подорож) на велосипеді чи на конях; полювання; спуск гірською річкою на надувних плотах чи човнах; подорож на яхті, катання на човнах, водних лижах, віндсерфінг; перевезення туристів і відпочиваючих; користування автостоянками, причалами (причалами), що належать установам ПЗФ; реалізація тварин, що утримуються на територіях ПЗФ, їх продукції (молоко, м'ясо, яйця, пір'я, шкіра) та частин (шкаралупа яєць, чучела, черепи та скелети, шкіра, роги), складових частин зоологічних колекцій; збирання та реалізація лікарських рослин, трав, ягід і грибів; вирощування та реалізація рослин, саджанців, сіянців і насіння; реалізація продукції підсобних господарств; реалізація деревини та виробів з неї (сувенірів, столярних виробів).

Оскільки території та об'єкти ПЗФ є національним надбанням, власністю українського народу, а також урахувуючи їх цінність та права громадян в екологічній сфері, ЗУ «Про природно-заповідний фонд України» окремо визначає права громадян України з питань охорони й використання територій та об'єктів ПЗФ, зокрема права на:

- участь в обговоренні проектів законодавчих актів з питань розвитку заповідної справи та формування ПЗФ;
- участь у розробці та реалізації заходів щодо їх охорони та ефективного використання, запобігання негативному впливу на них господарської діяльності;
- унесення пропозицій про включення до складу ПЗФ найбільш цінних природних територій та об'єктів;
- ознайомлення з територіями та об'єктами ПЗФ, здійснення інших видів користування з додержанням установлених вимог щодо заповідного режиму;
- участь у здійсненні громадського контролю за охороною заповідних територій та об'єктів, внесення пропозицій про притягнення до відповідальності винних у порушенні вимог охорони територій та об'єктів ПЗФ.

Зазначений перелік прав не є вичерпним і підлягає розширенню у випадках, передбачених законодавством України.

§ 7.9. Форми власності на території та об'єкти ПЗФ України й особливості правового режиму цих земель

ЗК України у ст. 19 визначає, що серед категорій земель за основним цільовим призначенням окремо виділяється така категорія, як землі природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення. Статтею 43 цього ж Кодексу визначено: «Землі природно-заповідного фонду – це ділянки суші і водного простору з природними комплексами та об'єктами, що мають особливу природоохоронну, екологічну, наукову, естетичну, рекреаційну та іншу цінність, яким відповідно до закону надано статус територій та об'єктів природно-заповідного фонду».

До складу земель ПЗФ включаються природні території та об'єкти (природні заповідники, НПП, біосферні заповідники, РЛП, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища), а також штучно створені об'єкти (ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва).

Статтею 45 ЗК України передбачено, що землі ПЗФ можуть перебувати у державній, комунальній та приватній власності. Разом із тим, слід зазначити, що в п. «в» та «е» ч. 3 ст. 83 ЗК України закріплено, що до земель комунальної власності, які не можуть передаватись у приватну власність, зокрема належать: в) землі під об'єктами ПЗФ, історико-культурного та оздоровчого призначення, що мають особливу екологічну, оздоровчу, наукову, естетичну та історико-культурну цінність, якщо інше не передбачено законом; е) земельні ділянки, штучно створені в межах прибережної захисної смуги чи смуги відведення, на землях лісгосподарського призначення та ПЗФ, що перебувають у прибережній захисній смузі водних об'єктів, або на земельних ділянках дна водних об'єктів.

Схожа ж норма передбачається п. «в» ч. 3 ст. 84 ЗК України: до земель державної власності, які не можуть передаватись у комунальну власність, належать землі під об'єктами ПЗФ та історико-культурними об'єктами, що мають національне та загальнодержавне значення. Також обмеження щодо передачі земель ПЗФ у приватну власність містяться у п. «г» та «и» ч. 4 ст. 84 цього ж Кодексу: до земель державної власності, які не можуть передаватись у приватну власність, належать: г) землі під об'єктами ПЗФ, історико-культурного та оздоровчого призначення, що

мають особливу екологічну, оздоровчу, наукову, естетичну та історико-культурну цінність, якщо інше не передбачено законом; и) земельні ділянки, штучно створені у межах прибережної захисної смуги чи смуги відведення, на землях лісгосподарського призначення та ПЗФ, що перебувають у прибережній захисній смузі водних об'єктів, або на земельних ділянках дна водних об'єктів.

Вбачається, що вказані норми ЗК України, що закріплюють можливість перебування земель природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення у державній, комунальній та приватній формі власності, повинні кореспондувати статті 4 ЗУ «Про природно-захисний фонд України», де закріплено, що території природних заповідників, заповідні зони біосферних заповідників, землі та інші природні ресурси, надані НПП, є власністю українського народу.

РЛП, зони (буферна, антропогенних ландшафтів, регульованого заповідного режиму біосферних заповідників), землі та інші природні ресурси, включені до складу, але не надані НПП, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища, ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки та парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва можуть перебувати як у власності українського народу, так і в інших формах власності, передбачених законодавством України.

Таким чином, саме зазначені вище об'єкти та території ПЗФ та їх частини (за винятком тих, стосовно яких закріплено їх перебування виключно у власності українського народу) можуть перебувати в інших формах власності.

Крім того, ЗУ «Про природно-захисний фонд України» містить ще одну імперативну вимогу щодо форми власності об'єктів ПЗФ. У ч. 3 ст. 4 ЗУ «Про ПЗФ України» визначено, що ботанічні сади, дендрологічні парки та зоологічні парки, створені до ухвалення ЗУ «Про природно-захисний фонд України» (16 червня 1992 р.), не підлягають приватизації. У такий спосіб забезпечуються в першу чергу державні інтереси щодо функціонування об'єктів, що мають надзвичайно велике значення як природні резервати, науково-дослідні та естетично-виховні центри, а також їх загальна доступність для громадян з метою задоволення ними своїх потреб.

Також гарантією незмінності правового режиму земель, що часто є гарантією функціонування самих об'єктів та територій ПЗФ, є

віднесення земель ПЗФ (разом із низкою інших видів земель за ґрунтовими якостями або цільовим призначенням) до особливо цінних земель (ст. 150 ЗК України). Цією ж статтею передбачено, що вилучення особливо цінних земель для несільськогосподарських потреб не допускається, за винятком випадків їх вилучення (викупу) для будівництва об'єктів загальнодержавного значення, доріг, ліній електропередач та зв'язку, трубопроводів, осушувальних і зрошувальних каналів, геодезичних пунктів, житла, об'єктів соціально-культурного призначення, нафтових і газових свердловин та виробничих споруд, пов'язаних з їх експлуатацією, за постановою КМ України або за рішенням відповідної місцевої ради, якщо питання про вилучення (викуп) земельної ділянки погоджується ВР України.

Статтею 7 ЗУ «Про природно-захисний фонд України» заборонено на землях ПЗФ та іншого природоохоронного або історико-культурного призначення будь-яку діяльність, яка негативно впливає або може негативно впливати на стан природних чи історико-культурних комплексів та об'єктів чи перешкоджає їх використанню за цільовим призначенням.

Межі територій та об'єктів ПЗФ встановлюються в натурі відповідно до законодавства. До встановлення меж територій та об'єктів ПЗФ у натурі їх межі визначаються відповідно до проектів створення територій та об'єктів ПЗФ.

На використання земельної ділянки або її частини в межах ПЗФ може бути встановлене обмеження (обтяження) в обсязі, передбаченому законом або договором. Обмеження (обтяження) підлягає державній реєстрації й діє протягом строку, встановленого законом або договором.

ЗК України у ст. 111 деталізує порядок таких обмежень (обтяжень). Право на земельну ділянку може бути обмежене (обтяжене) законом чи актом уповноваженого на це органу державної влади, посадової особи або договором шляхом встановлення: а) заборони на користування та/або розпорядження, серед іншого шляхом відчуження; б) умови розпочати й завершити забудову або освоєння земельної ділянки протягом встановлених строків; в) заборони на провадження окремих видів діяльності; г) заборони на зміну цільового призначення земельної ділянки чи ландшафту; ґ) умови здійснити будівництво, ремонт або утримання дороги, ділянки дороги; д) умови додержання природо-

охоронних вимог або виконання визначених робіт; е) умови надавати право полювання, вилову риби чи збирання дикорослих рослин на своїй земельній ділянці в установлений час і в установленому порядку.

Обмеження (обтяження) у використанні земельної ділянки, визначені у п. «б» – «е», підлягають державній реєстрації в Державному земельному кадастрі, а заборони на користування та/або розпорядження, зокрема шляхом відчуження земельної ділянки, підлягають державній реєстрації в Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно в порядку, встановленому ЗУ «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень».

У разі зміни форми власності на землю, на якій перебувають заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища чи парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, землевласники зобов'язані забезпечувати режим їх охорони та збереження з відповідною перереєстрацією охоронного зобов'язання.

Не підлягають переданню в оренду земельні ділянки, штучно створені у межах прибережної захисної смуги чи смуги відведення, на землях лісгосподарського призначення та ПЗФ, що перебувають у прибережній захисній смузі водних об'єктів або на земельних ділянках дна водних об'єктів.

Слід наголосити, що ЗУ «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності»³⁷⁷ регулюються питання, пов'язані з необхідністю викупу земельних ділянок та інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, для суспільних потреб, до яких, зокрема, належать розташування об'єктів ПЗФ. У разі неотримання згоди власника земельної ділянки та інших об'єктів нерухомого майна, на ній розміщених, з викупом цих об'єктів для суспільних потреб зазначені об'єкти можуть бути примусово відчужені у державну чи комунальну власність за рішенням суду.

³⁷⁷ Див.: Відомості Верховної Ради України. 2010. № 1. Ст. 2.

§ 7.10. Юридична відповідальність за порушення законодавства про ПЗФ України

Ефективність правових приписів значною мірою визначається ефективністю відповідальності за їх порушення. Статтею 64 ЗУ «Про природно-захисний фонд України» – «Види відповідальності за порушення законодавства про природно-заповідний фонд» – передбачено, що такі порушення можуть тягти за собою дисциплінарну, адміністративну, цивільну або кримінальну відповідальність.

Відповідальність за порушення законодавства про ПЗФ несуть особи, винні у:

- а) нецільовому використанні територій та об'єктів ПЗФ, порушенні вимог проектів створення й організації територій ПЗФ;
- б) здійсненні в межах територій та об'єктів ПЗФ, їх охоронних зон забороненої господарської діяльності;
- в) організації на територіях та об'єктах ПЗФ, в їх охоронних зонах господарської діяльності без попереднього проведення екологічної експертизи або з порушенням її висновків;
- г) невжитті заходів щодо попередження й ліквідації екологічних наслідків аварій та іншого шкідливого впливу на території та об'єкти ПЗФ;
- г) порушенні строків і порядку розгляду клопотань про створення територій та об'єктів ПЗФ;
- д) порушенні вимог щодо використання територій та об'єктів ПЗФ;
- е) перевищенні допустимих хімічних, фізичних, біотичних та інших впливів та антропогенних навантажень, порушенні вимог наданих дозволів на використання територій та об'єктів ПЗФ;
- е) псуванні, пошкодженні чи знищенні природних комплексів територій та об'єктів ПЗФ і зарезервованих для включення до його складу;
- ж) самочинній зміні меж, відведенні територій та об'єктів ПЗФ для інших потреб.

Законодавством України може бути встановлена відповідальність і за інші порушення законодавства про природно-заповідний фонд.

Отже, стаття 64 цитованого закону має подвійне значення: вона визначає види юридичної відповідальності, до яких можуть притягатися особи, винні у порушенні законодавства про ПЗФ, а також дає орієнтовний перелік діянь, за які вона настає.

Пунктом 7 ч. 1 ст. 8 ЗУ «Про природно-захисний фонд України» передбачено, що збереження територій та об'єктів ПЗФ забезпечується

шляхом установлення підвищеної відповідальності за порушення режиму їх охорони та використання, а також за знищення та пошкодження заповідних природних комплексів та об'єктів.

Таким чином, порушення законодавства про ПЗФ повинно тягти за собою підвищену, порівняно з поресурсовим законодавством, відповідальність унаслідок значної екологічної цінності цих об'єктів.

Наразі найпоширенішим видом відповідальності за екологічні правопорушення залишається *адміністративна відповідальність*. КУпАП передбачає відповідальність за такі правопорушення у сфері заповідної справи: ст. 77¹ КУпАП «Самовільне випалювання рослинності або її залишків», ст. 88¹ КУпАП «Порушення порядку придбання чи збуту об'єктів тваринного або рослинного світу, правил утримання диких тварин у неволі або в напіввільних умовах» та ст. 91 КУпАП «Порушення правил охорони та використання територій та об'єктів природно-заповідного фонду».

Разом із тим слід наголосити, що об'єктом правопорушення, передбаченого ст. 77¹ та 88¹ КУпАП, є інші об'єкти правової охорони, а вчинення порушення в межах територій та об'єктів ПЗФ розглядається лише як кваліфікуюча ознака цих статей. Стаття 91 КУпАП розглядає як об'єкт правопорушення саме території та об'єкти ПЗФ: «Здійснення в межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду, їх охоронних зон, а також територій, зарезервованих для наступного заповідання, забороненої господарської та іншої діяльності, порушення інших вимог режиму цих територій та об'єктів, самовільна зміна їх меж, невжиття заходів для попередження і ліквідації негативних наслідків аварій або іншого шкідливого впливу на території та об'єкти природно-заповідного фонду – тягнуть за собою накладення штрафу на громадян від дев'яти до двадцяти чотирьох неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією знарядь і засобів вчинення правопорушення та незаконно добутих природних ресурсів чи без такої і на посадових осіб – від п'ятнадцяти до тридцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією знарядь і засобів вчинення правопорушення та незаконно добутих природних ресурсів».

Таким чином, стаття 91 КУпАП являє собою універсальну статтю, за якою здійснюється притягнення до адміністративної відповідальності осіб, винних у порушенні законодавства про ПЗФ.

Питання *кримінальної відповідальності* за порушення законодавства про ПЗФ передбачені ст. 252 КК України «Умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду», зокрема:

«1. Умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду – карається штрафом від ста до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до трьох років.

2. Ті самі дії, вчинені шляхом підпалу або іншим загальнебезпечним способом, якщо це спричинило загибель людей або інші тяжкі наслідки, – караються позбавленням волі на строк від п'яти до двадцяти років».

Таким чином, території, взяті під охорону держави, та об'єкти ПЗФ розглядаються в цій статті як самостійні об'єкти злочинного посягання.

Іншими статтями КК України заподіяння шкоди об'єктам ПЗФ України розглядається як одна з кваліфікуючих ознак. Зокрема, до них належать ст. 248 КК «Незаконне полювання», ст. 246 КК «Незаконна порубка лісу» та ст. 240 КК «Порушення правил охорони або використання надр».

Притягнення до відповідальності – дисциплінарної, адміністративної або кримінальної – не позбавляє особу від необхідності компенсувати завдану нею шкоду.

Стосовно цивільно-правової відповідальності слід зазначити, що ЗУ «Про природно-заповідний фонд України» містить спеціальну ст. 65 «Особливості застосування цивільної відповідальності». Нею визначено, що розміри шкоди, заподіяної внаслідок порушення законодавства про ПЗФ, визначаються на основі кадастрової еколого-економічної оцінки включених до його складу територій та об'єктів, що проводиться відповідно до цього закону, та спеціальних такс, які затверджуються КМ України.

На виконання положень цієї статті постановою КМ України затверджено такси для обчислення розміру відшкодування шкоди, заподіяної порушенням природоохоронного законодавства у межах територій та об'єктів ПЗФ України, які містять такси для обчислення розміру відшкодування шкоди, заподіяної юридичними та фізичними особами внаслідок:

– незаконної рубки або пошкодження деревних видів рослин і таких, що мають здерев'яніле стебло, до ступеня припинення росту;

- пошкодження деревних видів рослин і таких, що мають здерев'яніле стебло, до ступеня неприпинення росту;
- знищення або пошкодження лісових культур, молодняку природного походження, самосіву на площах, призначених для лісовідновлення, сіянців і саджанців у розсадниках і на плантаціях, газонів і квітників;
- знищення або пошкодження трав'яного покриття;
- незаконного збору (або знищення) дикорослих нижчих і вищих трав'янистих рослин, їх квітів і плодів, ягід, горіхів, лікарської та технічної сировини, живиці та інших деревних соків, лісової підстилки, другорядних лісових матеріалів, грибів;
- незаконного добування чи знищення тварин, пошкодження або знищення їхніх жител, місць перебування та розмноження;
- пошкодження карстово-спелеологічних, геологічних та гідрологічних об'єктів;
- проїзду транспорту, прольоту та посадки літальних апаратів;
- самовільного використання земель ПЗФ;
- знищення або пошкодження інформаційно-охоронних та інших знаків;
- знищення або пошкодження осушувальних каналів, дренажних і протиерозійних систем, шляхів, рекреаційних об'єктів та інших споруд.

Крім того, частково чинними, незважаючи на деяке дублювання із згаданою постановою, залишаються такси для обчислення розміру шкоди, заподіяної порушенням законодавства про природно-заповідний фонд України, затверджені постановою КМ України № 287 від 19 квітня 1993 р.

Питання про притягнення до дисциплінарної відповідальності регулюються трудовим законодавством та, на думку деяких дослідників, не мають великого значення для реалізації екологічного законодавства у сфері заповідної справи. Так, О. М. Ковтун, указуючи на низьку ефективність дисциплінарної відповідальності, зазначала, що дисциплінарне стягнення за порушення законодавства про ПЗФ може накладатися лише в тому разі, якщо дії з охорони й використання територій та об'єктів ПЗФ і відтворення їх природних комплексів є службовим обов'язком працівника.

Згідно зі ст. 147 КЗпП України за порушення трудової дисципліни до працівника може бути застосовано тільки один з таких заходів стягнення: догана або звільнення. Статистика накладення дисциплінарних стягнень за порушення природно-заповідного законодавства відсутня, а тому важко визначити їх динаміку та ефективність впливу.

За вибірковими даними, одержаними від директорів ПЗУ, протягом 2001–2007 років накладено дисциплінарних стягнень на працівників: Яворівського НПП – 67, природного заповідника «Горгани» – 58, НПП «Святі гори» – 25. При цьому в жодному випадку як стягнення не застосовувалося звільнення³⁷⁸.

Разом із тим застосування заходів дисциплінарної відповідальності до співробітників установ ПЗФ має велике значення для забезпечення законності в їхній діяльності.

Запитання для самоконтролю

1. Поняття та правова класифікація об'єктів ПЗФ.
2. Право власності на об'єкти ПЗФ.
3. Право користування територіями та об'єктами ПЗФ.
4. Випадки та порядок видання дозволів на спеціальне використання природних ресурсів у межах територій та об'єктів ПЗФ загальнодержавного значення.
5. Статус і завдання територій та об'єктів ПЗФ (природних заповідників, біосферних заповідників, НПП, РЛП, заказників, пам'яток природи, заповідних урочищ, ботанічних садів, дендрологічних парків, зоологічних парків, парків-пам'яток садово-паркового мистецтва).
6. Державний кадастр територій та об'єктів ПЗФ, його зміст і значення.
7. Економічні засоби забезпечення організації та функціонування ПЗФ.
8. Відповідальність за порушення законодавства про ПЗФ.

Теми рефератів

1. Управління в галузі організації, охорони та використання ПЗФ.
2. Режим охоронних зон територій та об'єктів ПЗФ.
3. Особливості правового статусу та режиму природних заповідників, біосферних заповідників, національних природних парків.
4. Особливості правового статусу та режиму регіональних ландшафтних парків, заказників, пам'яток природи, заповідних урочищ.

³⁷⁸ Ковтун О. М. Правові аспекти охорони територій та об'єктів природно-заповідного фонду України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2008. С. 173–174.

5. Особливості правового статусу та режиму ботанічних садів, дендрологічних парків, зоологічних парків і парків-пам'яток садово-паркового мистецтва.

6. Порядок здійснення антропогенної та наукової діяльності в межах територій і об'єктів ПЗФ.

7. Особливості організації охорони територій та об'єктів ПЗФ.

8. Порядок створення територій та об'єктів ПЗФ та оголошення їх такими.

9. Зміна меж, категорії та скасування статусу територій та об'єктів ПЗФ.

10. Резервування цінних для заповідання природних територій та об'єктів.

11. Державний кадастр територій та об'єктів ПЗФ, його зміст і значення.

12. Економічні засоби забезпечення організації та функціонування ПЗФ.

13. Поняття екологічної мережі та особливості її правового режиму.

14. Цілі й завдання створення екологічної мережі.

15. Принципи формування, збереження та використання екологічної мережі.

16. Основні положення Загальнодержавної програми формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки.

17. Правове, економічне, наукове та організаційне забезпечення функціонування національної екологічної мережі.

18. Відповідальність за порушення законодавства про ПЗФ.

19. Особливості обчислення розміру відшкодування шкоди, заподіяної порушенням природоохоронного законодавства у межах територій та об'єктів ПЗФ України.

РОЗДІЛ 8

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА ОХОРОНА ДОВКІЛЛЯ

§ 8.1. Участь України у міжнародному співробітництві в галузі охорони навколишнього природного середовища

Україна бере участь у міжнародному співробітництві в галузі охорони навколишнього природного середовища на державному й громадському рівнях відповідно до законодавства України та міжнародного права.

Якщо міжнародним договором, учасником якого є Україна, встановлено інші правила, ніж ті, що містяться у вітчизняному законодавстві про охорону навколишнього природного середовища, то застосовуються правила міжнародного договору.

Україна вживає заходів щодо розвитку та зміцнення міжнародного співробітництва у галузі охорони навколишнього природного середовища з іншими державами, а також у рамках природоохоронної діяльності ООН та організацій, що входять у її систему, інших урядових і неурядових міжнародних організацій.

Міжнародне співробітництво в галузі охорони довкілля почалося ще в 1913 р. на Першій природоохоронній конференції в Берні й було продовжене у 1972 р. на Стокгольмській конференції ООН із проблем навколишнього середовища, на якій було ухвалено Стокгольмську декларацію³⁷⁹. На ній не тільки були ухвалені важливі документи (Декларація, що містить 27 принципів екологічно коректної поведінки держав, і Програма дій) – саме вона послужила джерелом формування міжнародного екологічного права.

Потужним поштовхом до співробітництва у справі охорони довкілля на міжнародному рівні стала Конференція ООН з навколишнього середовища та розвитку в Ріо-де-Жанейро (саміт «Планета Земля» 1992 р.), на якій було визначено програму дій «Порядок денний на XXI століття» («Agenda 21»)³⁸⁰, або, інакше кажучи, довгострокову стратегію сталого розвитку, яку схвалила міжнародна спільнота. Через

³⁷⁹ Стокгольмская декларация от 16.06.1972 // Действующее международное право: в 3 т./сост. Ю. М. Колосов, Э. С. Кривчикова. Т. 3. М.: Моск. независимый ин-т междунар. права, 1997. С. 682–687.

³⁸⁰ Програма дій «Порядок денний на XXI століття»: пер. з англ./ВГО «Україна. Порядок денний на XXI століття». Київ: Інтелсфера, 2000. 360 с.

п'ять років на XIX спеціальній сесії Генеральної Асамблеї ООН (23–28 червня 1997 р.) було ухвалено Програму дій з подальшого впровадження «Порядку денного на XXI століття» (Rio + 5)³⁸¹. Всесвітній саміт зі сталого розвитку, що проходив у Йоганнесбурзі, ПАР (з 26 серпня по 4 вересня 2002 р.), за формулою саміту «Rio + 10», передбачав, з одного боку, його спадковість стосовно першого Саміту в Ріо-де-Жанейро (1992 р.), а з іншого – аналіз досягнутого у світі за минулі 10 років та пошуки нових шляхів розвитку. Підсумковими документами саміту 2002 р. стали Політична декларація та План дій.

Європейська інтеграція, євроатлантична інтеграція, а також реалізація активної багатосторонньої зовнішньої політики в рамках універсальних і регіональних міжнародних організацій є одними із зовнішньополітичних пріоритетів України.

Європейська інтеграція – ключовий пріоритет, який акумулює в собі цілий комплекс внутрішньо- та зовнішньополітичних зусиль України з метою наближення до ЄС і створення необхідних передумов для вступу до Європейського Союзу в майбутньому.

Євроатлантична інтеграція – участь у створенні євроатлантичного простору стабільності та безпеки, поступова інтеграція до НАТО з метою захисту інтересів України у безпеці. Реалізація цієї мети повинна бути досягнута через використання механізмів співробітництва з НАТО, зокрема Плану дій та щорічних Цільових планів.

Україна проводить активну багатосторонню політику в рамках універсальних і регіональних міжнародних організацій. Вона також має на меті регіональне лідерство та просування в регіоні європейських цінностей³⁸².

На двосторонньому рівні Україна прагне використовувати весь потенціал стратегічного партнерства на основі взаємного інтересу та спільних підходів до розвитку відносин із країнами-партнерами, досягти й підтримувати добрі відносини з країнами-сусідами в атмосфері поваги до їх суверенітету та територіальної цілісності.

³⁸¹ Див.: Програма дій з подальшого впровадження «Порядку денного на XXI століття»: пер. з англ./ВГО «Україна. Порядок денний на XXI століття». Київ: Інтелсфера, 2000. 58 с.

³⁸² Зовнішньополітичні пріоритети України // Міністерство закордонних справ України: офіц. сайт. URL: <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/293.htm>.

Україна бере активну участь у міжнародному співробітництві в галузі охорони довкілля, наприклад шляхом підготовки та проведення в м. Києві у травні 2003 р. 5-ї Всеєвропейської конференції міністрів охорони навколишнього середовища «Довкілля для Європи». Цей форум мав особливе значення для розвитку міжнародного співробітництва та вирішення актуальних екологічних проблем в Україні. До нього наша країна спеціально підготувала «Національну доповідь України про гармонізацію життєдіяльності суспільства в навколишньому природному середовищі»³⁸³.

Державним бюджетом України передбачаються кошти для Мінприроди України на використання їх за бюджетною програмою № 2401240 «Міжнародне співробітництво у сфері охорони навколишнього природного середовища» (згідно з постановою колегії Рахункової палати України від 31.08.2005 № 18-3).

Міжнародне співробітництво в галузі охорони довкілля здійснюється на міждержавному рівні на основі міжнародних договорів України, укладених у письмовій формі з іноземною державою або з іншим суб'єктом міжнародного права, що регулюються міжнародним правом незалежно від того, міститься договір в одному чи декількох пов'язаних між собою документах і незалежно від його конкретного найменування (договір, угода, конвенція, пакт, протокол тощо)³⁸⁴. Міжнародні договори України укладаються:

- Президентом України або за його дорученням – від імені України;
- КМ України або за його дорученням – від імені Уряду України;
- міністерствами й іншими центральними органами виконавчої влади, державними органами – від імені міністерств та інших центральних органів виконавчої влади й державних органів.

Від імені України укладаються міжнародні договори, що стосуються державних кордонів, розмежування виключної (морської) економічної зони та континентального шельфу України, про використання території та природних ресурсів України.

³⁸³ Национальный доклад Украины о гармонизации жизнедеятельности общества в окружающей природной среде/общ. ред. В. Я. Шевчук. Киев: Новий друк, 2003. 132 с.

³⁸⁴ Про міжнародні договори України: закон України від 29.06.2004 № 1906-IV // Відомості Верховної Ради України. 2004. № 50. Ст. 540.

Ратифікація міжнародних договорів України здійснюється шляхом ухвалення закону про ратифікацію, невід'ємною частиною якого є текст міжнародного договору. Інколи ці два документи допускають неузгодження між собою в деяких важливих деталях. Так, ЗУ «Про ратифікацію Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля»³⁸⁵ вказує, що ВР України постановляє вищезгадану Конвенцію, підписану від імені України 25 червня 1998 р. у м. Орхус (Данія), ратифікувати. У самому тексті Конвенції зазначено, що вона була підписана в м. Оргусі (Данія)³⁸⁶. Таким чином у юристів виникає проблема щодо правильного посилання на цей документ (Орхуська чи Оргуська конвенція).

Чинні міжнародні договори України, згоду на обов'язковість яких надано ВР України, є частиною національного законодавства й застосовуються у порядку, передбаченому для норм національного законодавства. Якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші норми, ніж передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору. Але при цьому відповідно до ч. 2. ст. 9 Конституції України укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції, може відбуватись лише після внесення відповідних змін до Конституції України.

У пункті 4 постанови Пленуму ВС України «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя»³⁸⁷ наголошується, виходячи з вищезгаданої статті Конституції України, на тому, що чинні міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких надано ВР України, є частиною національного законодавства, отже суд не може застосувати суперечний міжнародному договору закон, який регулює

³⁸⁵ Про ратифікацію Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля: закон України від 06.07.1999 № 832-XIV // Відомості Верховної Ради України. 1999. № 34. Ст. 296.

³⁸⁶ Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля: від 25.06.1998 // Закон і Бізнес. 2002. № 44.

³⁸⁷ Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя: постанова Пленуму Верховного Суду України від 01.11.1996 № 9 // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. 2004. № 11.

відповідні правовідносини інакше, ніж передбачено міжнародним договором. Водночас міжнародні договори застосовуються, тільки якщо вони не суперечать Конституції України.

Міжнародне співробітництво України в галузі охорони навколишнього природного середовища здійснюється на трьох рівнях: світовому (глобальному), європейському (виокремлюючи ЄС³⁸⁸ і Східну Європу) та регіональному – це країни СНД (Співдружність Незалежних Держав)³⁸⁹ і СЕКЦА (Східної Європи, Кавказу та Центральної Азії)³⁹⁰.

Щодо співробітництва на європейському рівні з ЄС слід зазначити, що ЗУ «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства ЄС»³⁹¹ визначає механізм досягнення Україною відповідності третьому Копенгагенському та Мадридському критеріям набуття членства в ЄС. Цей механізм передбачає адаптацію законодавства, утворення відповідних інституцій та інші додаткові заходи, необхідні для ефективного правотворення й правозастосування.

Метою адаптації законодавства України до законодавства ЄС є досягнення відповідності правової системи України *acquis communautaire* з урахуванням критеріїв, що висуваються ЄС до держав, які мають намір вступити до нього. Адаптація законодавства України до законодавства ЄС є пріоритетною складовою процесу інтеграції України до ЄС, що, у свою чергу, є пріоритетним напрямом української зовнішньої політики. Невід'ємною частиною вказаної програми є Перелік актів законодавства України та *acquis* ЄС у пріоритетних сферах адаптації, серед іншого охороні навколишнього природного середовища.

Створення зони вільної торгівлі з ЄС вимагатиме адаптації законодавства України до *acquis communautaire*. Тому нова угода про

³⁸⁸ Микієвич М. М., Андрусевич Н. І., Будякова Т. О. Європейське право навколишнього середовища: навч. посіб. Львів, 2004. 256 с.; Збірник нормативно-правових актів Європейського Союзу у сфері охорони навколишнього середовища. Львів: Екоправо, 2004. 192 с.

³⁸⁹ Угода про створення Співдружності Незалежних Держав від 08.12.1991 // Голос України. 1991. № 237.

³⁹⁰ Екологічне партнерство в регіоні ЄЕК ООН. URL: <http://asyan.org/potra/Процес+„Довкілля+для+Європи”+%28за+матеріалами+єек+оон%29a/part-5.html>.

³⁹¹ Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: закон України від 18.03.2004 № 1629-IV // Відомості Верховної Ради України. 2004. № 29. Ст. 367.

асоціацію з ЄС передбачатиме додатки з переліками актів ЄС, які Україна впроваджуватиме у свою правову систему. У практичній площині адаптація означає більш високі стандарти екологічної безпеки, створення механізмів стимулювання розвитку альтернативних джерел енергії та енергоефективності, необхідність створення більш прозорого та зрозумілого екологічного законодавства.

Acquis communautaire є сталим виразом, який у перекладі з французької означає «спільне надбання» або «спільний доробок». У широкому сенсі «спільне надбання» ЄС – це досягнутий рівень інтеграції країн-членів³⁹².

Кожен законопроект, унесений до ВР України, протягом семи днів надсилається до комітету ВР України з питань Європейської інтеграції для визначення належності цього законопроекту за предметом правового регулювання до сфер, правовідносини в яких регулюються правом ЄС.

Проекти законів України та інших нормативно-правових актів, які за предметом правового регулювання належать до сфер, правовідносини в яких регулюються правом ЄС, в обов'язковому порядку проходять експертизу на відповідність *acquis communautaire*.

Нормативно-правові акти, які суперечать *acquis communautaire*, можуть ухвалюватися лише за наявності достатнього обґрунтування необхідності ухвалення такого акта і на чітко визначений у самому акті строк³⁹³.

В Україні донедавна діяв Порядок перекладу актів *acquis communautaire* на українську мову³⁹⁴. Він визначав механізм перекладу актів *acquis communautaire* українською, надання їм офіційного статусу й оприлюднення з метою забезпечення вільного доступу до

³⁹² Кравчук І. Форми участі громадськості у процесі адаптації законодавства України до законодавства ЄС // Громадянське суспільство. 2009. № 2 (9). С. 11–12.

³⁹³ Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: закон України від 18.03.2004 № 1629-IV // Відомості Верховної Ради України. 2004. № 29. Ст. 367.

³⁹⁴ Про затвердження Порядку перекладу актів *acquis communautaire* на українську мову: наказ Мін'юсту України від 24.09.2009 № 1728/5 // Офіційний вісник України. 2009. № 78. Ст. 2656. Втратив чинність згідно з наказом Мін'юсту України від 28.04.2016 № 1278/5.

них учасників адаптації законодавства. Сьогодні згідно з постановою КМ України від 24.02.2016 № 160 «Про внесення змін до деяких актів Кабінету Міністрів України щодо наближення законодавства України до права Європейського Союзу (*acquis EC*)»³⁹⁵ відповідні зміни, що стосуються регулювання питань, визначених у назві вказаної постанови, внесено до Регламенту КМ України, Положення про Мін'юст України, Положення про Урядовий офіс з питань європейської інтеграції Секретаріату КМ України, а також плану заходів з імплементації Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, іншої сторони, на 2014–2017 роки.

Процес адаптації законодавства зрештою сприяє більш ефективному державному регулюванню й ефективній екологічній політиці, прозорості влади, кращому захисту екологічних прав громадян, розвитку демократії та належного врядування. *Acquis* дає різні моделі еколого-правового регулювання, серед яких Україна може обрати найоптимальніші для проведення реформ у галузі охорони довкілля.

Україна входить до Співдружності Незалежних Держав (СНД). Це міжнародна міждержавна організація субрегіонального характеру, до якої належить більшість держав колишнього СРСР. Створення Співдружності пов'язане з підписанням і ратифікацією Угоди про створення СНД і Протоколу до неї, а також прийняттям Алма-Атинської декларації³⁹⁶. Згодом було ухвалено Статут СНД³⁹⁷.

Відповідно до Положення про розробку модельних законодавчих актів та рекомендацій Міжпарламентської Асамблеї держав-учасниць СНД³⁹⁸, яке визначає умови прийняття Міжпарламентською Асамблеєю держав-учасниць СНД розроблених нею проектів модельних законо-

³⁹⁵ Див.: Офіційний вісник України. 2016. № 21. Ст. 829.

³⁹⁶ Алма-Атинська декларація: від 21.12.1991 // Зібрання чинних міжнародних договорів України. 1990. № 1. С. 312.

³⁹⁷ Статут Співдружності Незалежних держав від 22.01.1993 // База даних «Законодавство України»/ВР України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_033.

³⁹⁸ Положение о разработке модельных законодательных актов и рекомендаций Межпарламентской Ассамблеи государств – участников Содружества Независимых Государств: прин. на 25-м пленар. заседании Межпарлам. Ассамблеи государств – участников СНГ 14.04.2005. URL: <http://ic-ie.com/zakon.pdf>.

давчих актів і рекомендацій, порядок організації та здійснення законопроектної діяльності, а також виконання вимог до оформлення її результатів.

Пропозиції з розробки модельних законодавчих актів та рекомендацій, їх проекти, а також ті модельні законодавчі акти та рекомендації, що ухвалюються Міжпарламентською Асамблеєю, повинні відповідати цілям зближення (уніфікації) законодавства держав-учасниць СНД.

Таким чином, у рамках СНД існує *модельна законотворчість* – діяльність Міжпарламентської Асамблеї з розробки, ухвалення та оприлюднення *модельних законодавчих актів*, що відповідають цілям зближення (уніфікації) законодавства держав-учасниць Міжпарламентської Асамблеї та завданням інтеграційного розвитку СНД.

Під *модельним законодавчим актом СНД* слід розуміти законодавчий акт рекомендаційного характеру, ухвалений Міжпарламентською Асамблеєю у встановленому порядку, у цілях формування та здійснення узгодженої законодавчої діяльності держав-учасниць Міжпарламентської Асамблеї з питань, що становлять спільний інтерес, приведення законодавства держав-учасниць СНД у відповідність до міжнародних угод, підписаних у рамках СНД, та інших міжнародних договорів, участь у яких держав-учасниць СНД є вельми бажаною для досягнення спільних цілей.

До модельних законодавчих актів Співдружності належать такі:

– *модельний кодекс СНД* – систематизований законодавчий акт рекомендаційного характеру, ухвалений Міжпарламентською Асамблеєю з метою зближення правового регулювання однорідних сфер суспільних відносин у державах Співдружності;

– *модельний закон СНД* – законодавчий акт рекомендаційного характеру, ухвалений Міжпарламентською Асамблеєю з метою зближення правового регулювання конкретних видів (груп) суспільних відносин у державах Співдружності.

У необхідних випадках модельні законодавчі акти можуть мати форму типових положень, статутів, чи угод.

Прикладами *модельних законодавчих актів* СНД є такі: Модельний Екологічний кодекс для держав-учасниць СНД (Загальна частина³⁹⁹ та

³⁹⁹ Модельный Экологический кодекс для государств-участников Содружества Независимых Государств (Общая часть): прин. на 27-м пленар. заседа-

Особлива частина⁴⁰⁰), або Модельний Водний кодекс⁴⁰¹. Ці кодекси слід розглядати як систематизовані законодавчі акти рекомендаційного характеру, ухвалені Міжпарламентською Асамблеєю з метою зближення правового регулювання однорідних сфер суспільних відносин у країнах СНД.

Усі модельні законодавчі акти направляються до парламентів країн-учасниць Міжпарламентської Асамблеї. Надалі парламенти цих країн уживають заходів щодо регламентації процедур розгляду модельних законодавчих актів, що надійшли до них, у комітетах (комісіях) парламентів і використання у нормотворчому процесі.

Також Україна здійснює міжнародне співробітництво з охорони спеціальних природних об'єктів:

- Світового океану;
- навколишнього середовища від радіоактивного забруднення;
- навколишнього середовища у космосі;
- тваринного світу;
- рослинного світу;
- біологічного різноманіття;
- природних ресурсів Антарктики⁴⁰².

Міжнародне співробітництво у сфері охорони довкілля диференціюють і таким чином:

- загальні питання;
- охорона атмосферного повітря, озонового шару та зміна клімату;
- охорона вод;
- охорона біорізноманіття;
- ядерна та радіаційна безпека⁴⁰³.

нии Межпарлам. Ассамблеи государств-участников СНГ (постановление № 27-8 от 16.11.2006) // Информационный бюллетень. 2007. № 39.

⁴⁰⁰ Модельный Экологический кодекс для государств-участников Содружества Независимых Государств: прин. на 29-м пленар. заседании Межпарлам. Ассамблеи государств-участников СНГ (постановление № 29-14 от 31.10.2007) // Информационный бюллетень. 2007. № 41.

⁴⁰¹ Модельный Водный кодекс для государств-участников Содружества Независимых Государств: прин. на 27-м пленар. заседании Межпарлам. Ассамблеи государств-участников СНГ (постановление № 27-10 от 16.11.2006) // Информационный бюллетень. 2007. № 39.

⁴⁰² Авраменко И. М. Международное экологическое право: учеб. пособие. Ростов н/Д: Феникс, 2005. С. 22–48.

⁴⁰³ Збірник міжнародно-правових актів у сфері охорони довкілля. 2-ге вид., допов. Львів: Норма, 2002. С. 416.

Об'єктом міжнародного співробітництва у сфері екології є не навколишнє природне середовище, що перебуває під національною юрисдикцією, а міжнародно-правовий природний простір, що оточує природне середовище Землі в цілому, глобальна екологічна рівновага.

Міжнародна правова охорона навколишнього природного середовища ґрунтується на певних принципах, вироблених спільними зусиллями держав, міжнародних організацій і конференцій. Вони сформульовані в окремих рішеннях міжнародних організацій та документах конференцій, а також обов'язково викладені в національному законодавстві. В узагальненому вигляді до цих принципів належать такі: пріоритетність екологічних прав людини, суверенні права держави на природні ресурси в межах її території, вільний обмін міжнародною екологічною інформацією, взаємодопомога держав за надзвичайних обставин, недопустимість екологічного благополуччя однієї держави внаслідок заподіяння екологічної шкоди іншій та ін.⁴⁰⁴

Співробітництво в галузі охорони довкілля здійснюється на міжурядовому рівні або на рівні міністерств і відомств.

Україна підписала спеціальні угоди (меморандуми) про співробітництво в галузі охорони навколишнього середовища між Урядом України та урядами низки держав: Республіки Білорусь (1994)⁴⁰⁵, Республіки Грузія (1993)⁴⁰⁶, Сполучених Штатів Америки (1992), Російської Федерації (1995), Федеративної Республіки Німеччина (1993)⁴⁰⁷. Чинними лишаються також угоди, підписані між Урядом Союзу Радянських Соціалістичних Республік та урядами Японії (1991)⁴⁰⁸ і Французької Республіки (1975)⁴⁰⁹.

⁴⁰⁴ Основи екології та екологічного права: навч. посіб./за заг. ред. Ю. Д. Бойчука, М. В. Шульги. Суми: Унів. книга, 2004. 352 с.

⁴⁰⁵ Угода між Урядом України і Урядом Республіки Білорусь про співробітництво в галузі охорони навколишнього середовища: від 16.12.1994 // Офіційний вісник України. 2007. № 7. Ст. 264.

⁴⁰⁶ Меморандум між Урядом України та Урядом Республіки Грузія про співробітництво в галузі охорони навколишнього середовища: від 13.04.1993 // Офіційний вісник України. 2005. № 24. Ст. 1384.

⁴⁰⁷ Угода між Урядом України та Урядом Федеративної Республіки Німеччина про співробітництво в галузі охорони навколишнього середовища: від 10.06.1993 // Офіційний вісник України. 2005. № 26. Ст. 1519.

⁴⁰⁸ Соглашение о сотрудничестве в сфере охраны окружающей среды между Правительством СССР и Правительством Японии: от 18.04.1991 // Сборник

Протягом останнього десятиліття підписано низку угод про співробітництво в галузі охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання природних ресурсів між Мінприроди України та спорідненими міністерствами Болгарії (2003)⁴¹⁰ та Монголії (2004)⁴¹¹. Існують схожі угоди Мінприроди України з іншими закордонними міністерствами – Міністерством нафти і мінеральних ресурсів Сирійської арабської республіки (2005)⁴¹², Міністерством навколишнього середовища та водних ресурсів Республіки Болгарія, Міжміністерським комітетом ядерної безпеки Французької Республіки⁴¹³.

Постановою КМ України затверджено Порядок участі центральних органів виконавчої влади в діяльності міжнародних організацій, членом яких є Україна⁴¹⁴. Тому такі органи виконавчої влади, включені до переліку центральних органів виконавчої влади, відповідальних за

международных договоров СССР и Российской Федерации. 1994. Вып. XLVII. С. 183–184.

⁴⁰⁹ Соглашение между Правительством СССР и Правительством Французской Республики о сотрудничестве в сфере охраны окружающей среды: от 24.03.1975 // Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных СССР с иностранными государствами. 1977. Вып. XXXI. С. 339–341.

⁴¹⁰ Угода між Міністерством екології та природних ресурсів України та Міністерством навколишнього середовища та водних ресурсів Республіки Болгарія про співробітництво в галузі охорони навколишнього середовища та раціонального використання природних ресурсів: від 30.01.2003 // Офіційний вісник України. 2004. № 4, ч. 2. Ст. 223.

⁴¹¹ Угода між Міністерством охорони навколишнього природного середовища України та Міністерством природи і навколишнього середовища Монголії про співробітництво в галузі охорони навколишнього природного середовища: від 08.12.2004 // Офіційний вісник України. 2004. № 51. Ст. 3427.

⁴¹² Протокол про науково-технічне співробітництво в галузі геології і мінеральних ресурсів між Міністерством охорони навколишнього природного середовища України і Міністерством нафти і мінеральних ресурсів Сирійської Арабської Республіки: від 01.07.2005 // Офіційний вісник України. 2005. № 39. Ст. 2526.

⁴¹³ Угода між Міністерством охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України та Міжміністерським комітетом ядерної безпеки Французької Республіки про співробітництво в галузі ядерної безпеки: від 03.09.1998 // Офіційний вісник України. 2006. № 24. Ст. 1796.

⁴¹⁴ Про порядок участі центральних органів виконавчої влади у діяльності міжнародних організацій, членом яких є Україна: постанова КМ України від 13.09.2002 № 1371 // Офіційний вісник України. 2002. № 38. Ст. 1776.

виконання зобов'язань, що випливають із членства України в міжнародних організаціях, беруть участь у діяльності міжнародних організацій, членом яких є Україна згідно з укладеними міжнародними договорами, та стежать за виконанням зобов'язань, що випливають із членства України в цих організаціях (див. додаток 7).

Крім міжнародних договорів, рішень міжнародних організацій, декларацій та хартій, у міжнародному праві охорони навколишнього природного середовища застосовуються також судові рішення (прецеденти). Рішення судів (міжнародних чи національних) визнаються допоміжними джерелами міжнародного права. Зокрема, Міжнародний Суд ООН є органом, який розвиває джерела міжнародного права. Його рішення є обов'язковими тільки для сторін спору і не є обов'язковими для інших. І хоча Міжнародний Суд ООН не повинен вирішувати справу, спираючись на попередні рішення, усе ж такі попередні рішення враховуються під час вирішення аналогічної справи⁴¹⁵.

Таким чином, можна відслідкувати і ті міжнародні нормативно-правові акти, стороною яких є Україна.

§ 8.2. Обов'язок іноземних юридичних осіб і громадян та осіб без громадянства щодо додержання законодавства України про охорону навколишнього природного середовища

Іноземні юридичні особи та громадяни й особи без громадянства зобов'язані на території України додержуватися вимог ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища» й інших законодавчих актів у галузі охорони навколишнього природного середовища та несуть відповідальність за їх порушення відповідно до законодавства України.

Конституція України у ст. 26 визначає, що іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими ж правами і свободами, а також несуть такі само обов'язки, як і громадяни України, за винятками, встановленими Конституцією України, законами чи міжнародними договорами України. Прикладом такого винятку може бути норма ЗК України, яка визначає, що землі сільськогосподарського призначення не можуть передаватися

⁴¹⁵ Актуальні проблеми міжнародного права навколишнього середовища: підручник/С. М. Кравченко, А. О. Андрусевич, Дж. Бонайн; за заг. ред. С. М. Кравченко. Львів: Вид. центр ЛНУ, 2002. С. 54–66.

у власність іноземним громадянам, особам без громадянства, іноземним юридичним особам та іноземним державам.

Таким чином, для всіх категорій іноземців, що перебувають на території України (іноземних громадян, осіб без громадянства, іммігрантів, біженців тощо), незалежно від строку та мети їх перебування, встановлено національний режим, який передбачає можливість притягнення зазначених осіб до юридичної відповідальності на загальних підставах (див. ЗУ «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства»⁴¹⁶, «Про біженців»⁴¹⁷, «Про імміграцію»⁴¹⁸). Певні особливості має лише притягнення іноземців до цивільної відповідальності у справах про відшкодування шкоди, завданої навколишньому середовищу, оскільки ст. 77 ЗУ «Про міжнародне приватне право»⁴¹⁹ передбачає альтернативну підсудність цієї категорії справ – вони можуть розглядатися як судами України, так і іноземними судовими органами. З багатьма державами Україна уклала угоди про правову допомогу в цивільних, сімейних та кримінальних справах, де вирішуються питання підсудності справ про відшкодування шкоди.

Особливий статус в Україні, як і в інших державах світу, мають іноземні громадяни, що виконують дипломатичні та консульські функції. Відповідно до ст. 31 Віденської конвенції про дипломатичні зносини від 18.04.1961 № 1138 (Україна приєдналася у складі СРСР і ратифікувала із застереженнями) та ст. 43 Віденської конвенції про консульські зносини від 24.04.1963 дипломатичні агенти користуються імунітетом від кримінальної, цивільної та адміністративної юрисдикції країни перебування. Притягти дипломатичних та консульських працівників до юридичної відповідальності можна лише у випадку, коли держава, що акредитує своїх представників в Україні, прямо визначить відмову від імунітету в письмовій формі.

⁴¹⁶ Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства: закон України від 04.02.1994 № 3929-XII // Відомості Верховної Ради України. 1994. № 23. Ст. 161.

⁴¹⁷ Про біженців: закон України від 21.06.2001 № 2557-III // Відомості Верховної Ради України. 2001. № 47. Ст. 250.

⁴¹⁸ Про імміграцію: закон України від 07.06.2001 № 2491-III // Відомості Верховної Ради України. 2001. № 41. Ст. 197.

⁴¹⁹ Про міжнародне приватне право: закон України від 23.06.2005 № 2709-IV // Відомості Верховної Ради України. 2005. № 32. Ст. 422.

Відповідно до ст. 29 ЗУ «Про міжнародне приватне право» для всіх іноземних юридичних осіб в Україні встановлено національний режим, який означає, що вони мають обсяг прав та обов'язків не менший, ніж юридичні особи України. Для іноземних юридичних осіб, що займаються господарською діяльністю, на підставі міжнародних угод чи внутрішнього законодавства (ст. 7 ЗУ «Про зовнішньоекономічну діяльність»⁴²⁰, ст. 7 ЗУ «Про режим іноземного інвестування»⁴²¹, численні регіональні та двосторонні угоди про економічне співробітництво) можуть бути також встановлені режим найбільшого сприяння чи спеціальний режим, але вони не впливають на обов'язки зазначених осіб щодо дотримання вимог екологічного законодавства.

Вищезазначений закон у ст. 20 передбачає компетенцію спеціально уповноважених органів державного управління в галузі охорони навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів. Але його повноваження, визначені у п. «ж» ч. 1 цієї статті, не застосовуються до суб'єктів підприємницької діяльності (інвесторів), які здійснюють свою діяльність на підставі угод про розподіл продукції. Цей виняток також відображено в ЗУ «Про угоди про розподіл продукції»⁴²², спрямованому на створення сприятливих умов для інвестування пошуку, розвідки та видобування корисних копалин у межах території України, її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони на засадах, визначених угодами про розподіл продукції.

Чинне цивільне та господарське законодавство не оперує поняттям «іноземна юридична особа». Відповідно до ст. 80 ЦК України юридичною особою є організація, створена й зареєстрована в установленому законом порядку. Вона наділяється цивільною правоздатністю та дієздатністю, може бути позивачем і відповідачем у суді. Стаття 117 ГК України розкриває поняття іноземного підприємства. Воно є унітарним або корпоративним підприємством, створеним згідно із законодавством України, що діє виключно на основі власності іноземців або іноземних юридичних осіб, або діючим підприємством, придбаним повністю у власність цих осіб. Ці підприємства не можуть створюватися в

⁴²⁰ Про зовнішньоекономічну діяльність: закон України від 16.04.1991 № 959-ХІІ // Відомості Верховної Ради УРСР. 1991. № 29. Ст. 377.

⁴²¹ Про режим іноземного інвестування: закон України від 19.03.1996 № 93/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. 1996. № 19. Ст. 80.

⁴²² Про угоди про розподіл продукції: закон України від 14.09.1999 № 1039-ХІV // Відомості Верховної Ради України. 1999. № 44. Ст. 391.

галузях, визначених законом такими, що мають стратегічне значення для безпеки держави. Діяльність філій, представництв та інших відокремлених підрозділів підприємств, утворених за законодавством інших держав, здійснюється на території України відповідно до законодавства України. Умови та порядок створення й вимоги до організації та діяльності іноземних підприємств визначаються ГК України, ЗУ «Про режим іноземного інвестування»⁴²³ й іншими законами.

Запитання для самоконтролю

1. Поняття, мета та принципи міжнародного екологічного права.
2. Проблеми формування міжнародного екологічного права.
3. Основні принципи міжнародної взаємодії в галузі охорони довкілля.
4. Держава як суб'єкт міжнародного екологічного права.
5. Найважливіші джерела міжнародного екологічного права.
6. Які ви знаєте міжнародні природоохоронні організації?
7. Міжнародна еколого-правова відповідальність.
8. Яке значення для охорони навколишнього природного середовища України мають міжнародні рекомендаційні акти?
9. У чому полягає сутність міжнародної екологічної безпеки?

Теми рефератів

1. Міжнародні проблеми правової охорони довкілля.
2. Екологічне право Європейської спільноти.
3. Суб'єкти міжнародного екологічного права.
4. Об'єкти міжнародного екологічного права.
5. Загальновизнані принципи міжнародного права та міжнародних угод у галузі охорони довкілля.
6. Акти міжнародного права щодо охорони довкілля.
7. Міжнародні організації та правове значення їх нормативних актів щодо охорони довкілля.

⁴²³ Про режим іноземного інвестування: закон України від 19.03.1996 № 93/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. 1996. № 19. Ст. 80.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Аграрное, земельное и экологическое право Украины. Общие части учебных курсов : учеб. пособие / [Е. С. Бердников, Н. С. Гавриш, Е. Д. Глотова и др.] ; под ред. А. А. Погребного, И. И. Каракаша. – Харьков : Одиссей, 2000. – 367 с.
2. Академічний курс «Екологічне право України» : підручник / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – Київ : Юрид. думка, 2008. – 720 с.
3. Андрейцев В. І. Екологічне і земельне право України : практикум для студентів / В. І. Андрейцев. – Київ : Юрінком Інтер, 1998. – 271 с.
4. Андрейцев В. І. Екологічне право. Курс лекцій : навч. посіб. / В. І. Андрейцев. – Київ : Вентурі, 1996. – 208 с.
5. Балюк Г. І. Досвід правового регулювання відносин щодо охорони навколишнього середовища та забезпечення екологічних прав громадян на рівні Європейського Союзу та його значення для адаптації законодавства України / Г. І. Балюк // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2007. – № 5. – С. 77–98.
6. Балюк Г. І. Екологічне право України. Конспект лекцій у схемах (Загальна і Особлива частини) : навч. посіб. / Г. І. Балюк. – Київ : Юрінком Інтер, 2006. – 192 с.
7. Балюк Г. І. Міжнародно-правові засади співробітництва України у сфері нерозповсюдження ядерної зброї / Г. І. Балюк // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Юридичні науки. – 2001. – Вип. 41. – С. 23–27.
8. Бевзенко Б. М. Природно-заповідний фонд України як об'єкт державного управління / Б. М. Бевзенко // Держава і право. – 2003. – Вип. 19. – С. 276–281.
9. Бобкова А. Г. Правове забезпечення рекреаційної діяльності : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.04 ; 12.00.06 / Бобкова Антоніна Григоріївна. – Київ, 2001. – 19 с.
10. Бобкова А. Г. Рекреационное право : учеб. пособие / А. Г. Бобкова. – Донецк : ДонНУ, 2000. – 249 с.
11. Боголюбов С. А. Экологическое право : учеб. для вузов / С. А. Боголюбов. – М. : Норма, 2000. – 448 с.
12. Бондар Л. О. Екологічне право України : навч. посіб. / Л. О. Бондар, В. В. Курзова – 2-ге вид., допов. і перероб. – Харків : Бурун книга, 2008. – 368 с.
13. Борейко В. Е. Прорыв в экологическую этику / В. Е. Борейко ; Киев. экол.-культур. центр. – Изд. 5-е, доп. – Киев : [Логос], 2013. – 168 с. – (Охрана дикой природы ; вып. 71).

14. Бринчук М. М. Экологическое право (Право окружающей среды) / М. М. Бринчук. – М. : Юристъ, 2003. – 670 с.
15. Вакула М. А. Новый Водный кодекс: проблемы и пробелы / М. А. Вакула // Экологическое право. – 2006. – № 4. – С. 24–25.
16. Вовк Ю. А. Советское природоресурсовое право и правовая охрана окружающей среды. Общая часть / Ю. А. Вовк. – Харьков : Вища школа ; Изд-во при Харьков. ун-те, 1986. – 160 с.
17. Воронцова А. А. Экологические права граждан в международных документах о правах человека и гражданина / А. А. Воронцова // Экологическое право. – 2005. – № 1. – С. 96–99.
18. Габитов Р. Х. Воздухоохранное право: ключевые понятия / Р. Х. Габитов // Экологическое право. – 2004. – № 5. – С. 9–11.
19. Гетьман А. П. Вступ до теорії еколого-процесуального права України : навч. посіб. / А. П. Гетьман. – Харків : Основа, 1998. – 208 с.
20. Гетьман А. П. Проблеми кодифікації законодавства про рослинний світ: деякі міркування (коментар до Закону України «Про рослинний світ») / А. П. Гетьман // Вісник Академії правових наук України. – 1999. – № 3. – С. 103–109.
21. Гордеев В. Правові питання використання малих річок / В. Гордеев // Право України. – 1994. – № 1–2. – С. 31–33.
22. Григор'єва Т. В. Правові засади використання, охорони та відтворення водних живих ресурсів : монографія / Т. В. Григор'єва. – Харків : Право, 2011. – 176 с.
23. Гусев Р. К. Особенности ответственности за нарушение законодательства об охране лесов / Р. К. Гусев // Научно-технический прогресс и правовая охрана природы. – М., 1978. – С. 83–96.
24. Дмитренко І. А. Екологічне право України : підручник / І. А. Дмитренко ; МВС України. – Київ : Юрінком Інтер, 2001. – 352 с.
25. Дубовик О. Л. Экологическое право : учебник / О. Л. Дубовик. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Велби ; Проспект, 2006. – 688 с.
26. Дубовик О. Л. Экологическое право : учебник / О. Л. Дубовик, Л. Кремер, Г. Люббе-Вольф ; отв. ред. О. Л. Дубовик. – М. : Эксмо, 2005. – 768 с.
27. Екологічне право України. Академічний курс : підручник / [Г. І. Балюк, М. В. Краснова, Ю. С. Шемшученко та ін.] ; за ред. Ю. С. Шемшученка. – Київ : Юрид. думка, 2008. – 856 с.
28. Екологічне право України в запитаннях та відповідях : навч. посіб. / А. П. Гетьман, М. В. Шульга, Г. В. Анісімова, А. К. Соколова. – Харків : Одиссей, 2008. – 480 с.

29. Екологічне право України. Загальна частина : навч. посіб. / [І. В. Бригадир, В. А. Зуєв, О. М. Шуміло ; за заг. ред. О. М. Шуміла] ; МВС України ; Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2010. – 292 с.
30. Екологічне право України : підруч. для студентів юрид. ВНЗ / [В. К. Попов, А. П. Гетьман, С. В. Разметаєв та ін.] ; за ред. В. К. Попова, А. П. Гетьмана. – Харків : Право, 2007. – 485 с.
31. Екологічне право. Особлива частина : підручник / [В. І. Андрейцев, Г. І. Балюк, М. В. Краснова та ін.] ; за ред. В. І. Андрейцева. – Київ : Істина, 2001. – 544 с.
32. Ерофеев Б. В. Экологическое право России : учебник / Б. В. Ерофеев. – 8-е изд., испр. и доп. – М. : Профобразование, 2001. – 711 с.
33. Казанцев Н. Д. Из истории советского земельного и природоохранительного права / Н. Д. Казанцев // Экологическое право. – 2006. – № 2. – С. 2–6.
34. Калиниченко Т. Г. Договоры в водных отношениях / Т. Г. Калиниченко // Экологическое право. – 2006. – № 1. – С. 16–20.
35. Кірін Р. С. Поняття надр: еколого-правові аспекти / Р. С. Кірін // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Юридичні науки. – 2001. – Вип. 44. – С. 47–54.
36. Клемин А. В. Европейское право и Германия: баланс национального и наднационального. Европейское Сообщество, Германия, право: национальный консерватизм, коалиции и единство / А. В. Клемин. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 2004. – 588 с.
37. Кобецька Н. Р. Екологічне право України : навч. посіб. / Н. Р. Кобецька. – Київ : Юрінком Інтер, 2007. – 352 с.
38. Коваленко Т. О. Розвиток законодавства України про біобезпеку / Т. О. Коваленко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2004. – № 10 (36). – С. 43–55.
39. Ковтун О. М. Правові аспекти охорони територій та об'єктів природно-заповідного фонду України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 / Ковтун Олена Миколаївна. – Київ, 2008. – 16 с.
40. Колбасов О. С. Теоретические основы права пользования водами в СССР / О. С. Колбасов. – М. : Наука, 1972. – 227 с.
41. Колодкин А. Л. Мировой океан. Международно-правовой режим. Основные проблемы / А. Л. Колодкин, В. Н. Гуцуляк, Ю. В. Боброва. – М. : Статут, 2007. – 637 с.
42. Коморний О. Правова природа угод про розподіл продукції / О. Коморний // Право України. – 2002. – № 4. – С. 43–46.
43. Копылов М. Н. К вопросу об эффективности норм «мягкого» международного экологического права / М. Н. Копылов // Экологическое право. – 2006. – № 6. – С. 30–33.

44. Костицький В. В. Екологія перехідного періоду: держава, право, економіка (економіко-правовий механізм охорони навколишнього природного середовища в Україні) / В. В. Костицький. – Київ : Укр. інформ.-прав. центр, 2001. – 390 с.

45. Костицький В. В. Лісове право України : навч. посіб. / В. В. Костицький ; Ін-т законодав. передбачень і прав. експертизи. – Київ : НІЧЛАВА, 1999. – 164 с.

46. Кравченко С. Східна Європа: застосування екологічного права громадянами / С. Кравченко // Вісник екологічної адвокатури. – 2003. – № 23. – С. 5–13.

47. Кравченко С. М. Актуальні проблеми міжнародного права навколишнього середовища : підручник / С. М. Кравченко, А. О. Андрусевич, Е. Дж. Бонайн ; за заг. ред. проф. С. М. Кравченко. – Львів : ЛНУ, 2002. – 336 с.

48. Крассов О. И. Экологическое право : учебник / О. И. Крассов. – М. : Дело, 2001. – 768 с.

49. Кремер Л. Экологическое право Европейского Союза / Л. Кремер, Г. Винтер. – М. : Городец, 2007. – 144 с.

50. Круглов В. В. Законодательство Европейского Сообщества в сфере охраны окружающей среды в промышленности / В. В. Круглов // Экологическое право. – 2005. – № 2. – С. 42–46.

51. Кузнецова Н. В. Экологическое право : учеб. пособие / Н. В. Кузнецова. – М. : Юриспруденция, 2000. – 168 с.

52. Мікієвич М. М. Європейське право навколишнього середовища : навч. посіб. / М. М. Мікієвич, Н. І. Андрусевич, Т. О. Будякова. – Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка ; Благод. фонд «Екоправо-Львів», 2004. – 256 с.

53. Науково-практичний коментар Водного кодексу України / за заг. ред. Н. Р. Кобецької. – Київ : Юрінком Інтер, 2010. – 360 с.

54. Науково-практичний коментар Закону України «Про охорону атмосферного повітря» / за ред. Г. І. Балюк ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – Київ : Юрінком Інтер, 2011. – 328 с.

55. Науково-практичний коментар Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», прийнятого 25.06.1991 р. № 1264-ХІІ зі змінами і доповненнями, станом на 09.02.2006 / за заг. ред. О. М. Шуміла. – Харків : Фактор, 2006. – 592 с.

56. Науково-практичний коментар Лісового кодексу України / [Г. І. Балюк, А. П. Гетьман, Т. Г. Ковальчук та ін.] ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – Київ : Юрінком Інтер, 2010. – 368 с.

57. Олійник О. Правове регулювання охорони надр за законодавством України (окремі аспекти) : монографія / Олександр Олійник ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – Хмельницький : Поліграфіст, 2011. – 140 с.

58. Петров В. В. Экологическое право России : учеб. для вузов / В. В. Петров. – М. : БЕК, 1995. – 557 с.

59. Попов В. Правові проблеми використання і охорони рослинного світу / В. Попов, А. Гетьман // Право України. – 2000. – № 1. – С. 51–53.

60. Природноресурсове право України : навч. посіб. / [Е. А. Бавбекова, Л. О. Бондарь, Н. С. Гавриш та ін.] ; за ред. І. І. Каракаша. – Київ : Істина, 2005. – 376 с.

61. Рябець К. А. Екологічне право України : навч. посіб. для студентів ВНЗ / К. А. Рябець. – Київ : Центр учбової літератури, 2009. – 438 с.

62. Сасов О. В. Кримінально-правова охорона лісу : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Сасов Олександр Володимирович. – Київ, 2002. – 16 с.

63. Січна Л. Право користування атмосферним повітрям / Л. Січна // Право України. – 1999. – № 11. – С. 61–64.

64. Скотаренко Г. Охорона і раціональне використання водних ресурсів / Г. Скотаренко // Вісник прокуратури. – 2007. – № 6. – С. 25–29.

65. Сурілова (Плотнікова) О. Актуальні питання екологічної відповідальності за порушення законодавства про використання і охорону надр / О. Сурілова (Плотнікова) // Право України. – 2001. – № 5. – С. 81–84.

66. Тихий П. В. Еколого-правове регулювання спеціального використання дикої фауни : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 / Тихий Павло Володимирович. – Харків, 2000. – 20 с.

67. Шершун С. М. Еколого-правове регулювання лісокористування в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 / Шершун Сергій Миколайович. – Київ, 2005. – 17 с.

68. Шершун С. Поняття лісу та інших основних категорій лісового законодавства / С. Шершун // Право України. – 2004. – № 7. – С. 65–69.

69. Шершун С. Право власності на ліс / С. Шершун // Право України. – 2004. – № 12. – С. 75–79.

70. Шуміло О. М. Правове регулювання охорони атмосферного повітря, земель (грунту) та вод від забруднення важкими металами / О. М. Шуміло // Актуальні питання реформування правової системи України : матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф., 30–31 трав. 2008 р. / уклад. Т. Д. Климчук. – Луцьк : Волин. обл. друк., 2008. – С. 417–421.

71. Шуміло О. М. Правові засоби залучення заінтересованих осіб (інституцій) до інтегрованого управління водними ресурсами (на прикладі АРК) [Електронний ресурс] / О. М. Шуміло // Форум права. – 2010. – № 1. – С. 428–433. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2010_1_68.pdf.

72. Шумило А. М. Проблемы ответственности за нарушение водного законодательства : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 / Шумило Алексей Михайлович. – Харьков, 1993. – 171 с.

73. Шуміло О. М. Проблеми відповідальності за порушення водного законодавства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Шуміло Олексій Михайлович. – Харків, 1993. – 19 с.

74. Экологическое право : учеб. для вузов / [С. А. Боголюбов, Д. Б. Горохов, А. Р. Гумерова и др.] ; под ред. С. А. Боголюбова. – М. : Высшее образование, 2007. – 485 с.

75. Экологическое право : курс лекций и практикум / [Ю. Е. Винокуров, С. Л. Байдаков, А. Ю. Винокуров и др.] ; под ред. Ю. Е. Винокурова. – М. : Экзамен, 2007. – 543 с.

76. Экологическое право Украины : учеб. пособие / [А. В. Анисимова, А. П. Гетьман, В. И. Гордеев и др.] ; отв. ред. А. П. Гетьман, М. В. Шульга. – Харьков : Одиссей, 2007. – 464 с.

77. Яковлев В. Н. Экологическое право / В. Н. Яковлев. – Кишинев : Штиинца, 1988. – 344 с.

78. Stookes P. A Practical Approach to Environmental Law / Paul Stookes. – N. Y. : Oxford Univ. Press Inc., 2005. – LXVI, 791 p.: ill.

79. Wolf S. Wolf and Stanley on Environmental Law / Susan Wolf, Neil Stanley. – 4th ed. – L. : Cavendish, 2003. – 576 p.

ДОДАТКИ

Додаток 1

ВОДНИЙ ОБ'ЄКТ ЯК ЕКОСИСТЕМА ТА ЙОГО ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА

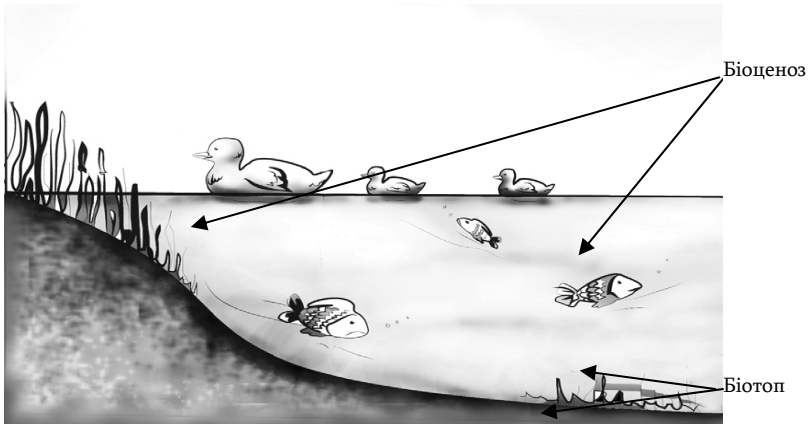

Рис. Д.1.1. Поверхневий водний об'єкт як приклад екосистеми

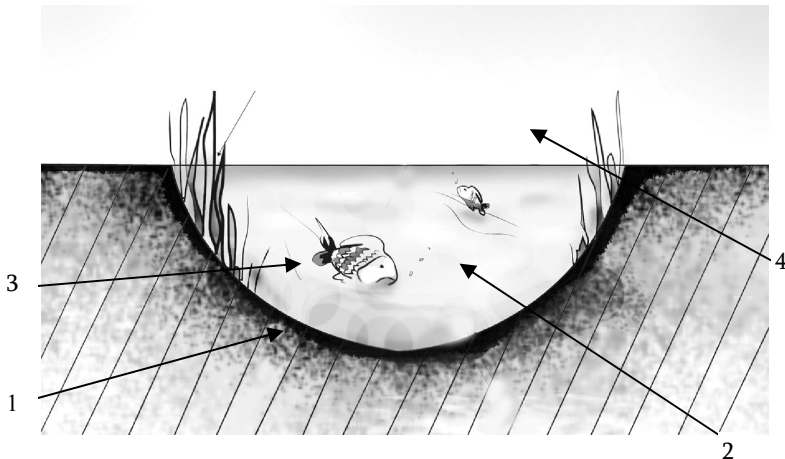

Рис. Д.1.2. Складові правового режиму водного об'єкта відповідно до чинного природоохоронного законодавства: 1 – правовий режим земель водного фонду регулюється ЗК України; 2 – правова охорона та використання вод регулюються ВК України; 3 – правова охорона та використання тваринного світу регулюються ЗУ «Про тваринний світ»; 4 – правова охорона та використання рослинного світу регулюються ЗУ «Про рослинний світ»

ФОРМА ТИПОВОГО ДОГОВОРУ ОРЕНДИ ПОВЕРХНЕВОГО
ВОДНОГО ОБ'ЄКТА (ЙОГО ЧАСТИНИ) МІСЦЕВОГО ЗНАЧЕННЯ

УТВЕРЖДЕНО

Постановление Верховной Рады

Автономной Республики Крым

18.05.2011 г. № 388-6/11

ТИПОВОЙ ДОГОВОР

**аренды поверхностного водного объекта (его части) местного
значения в Автономной Республике Крым**

Верховная Рада Автономной Республики Крым _____

в лице _____,

(должность, фамилия, имя, отчество)

который действует на основании пункта 5 части третьей статьи 29
Конституции Автономной Республики Крым (далее – Арендодатель),
с одной стороны, и _____

(юридическое (физическое) лицо)

в лице _____,

(должность, фамилия, имя, отчество)

который действует на основании _____

(устав, положение, другой правоустанавливающий документ)

(далее – Арендатор), с другой стороны, руководствуясь статьей 51
Водного кодекса Украины, заключили настоящий Договор о нижес-
ледующем:

1. Предмет Договора

1.1. Арендодатель предоставляет, а Арендатор принимает в пользова-
ние на условиях аренды поверхностный водный объект (его часть)
местного значения (далее – водный объект) _____

(название водного объекта, его вид и др.)

который расположен _____

(название населенного пункта и района)

1.2. В аренду передается водный объект площадью ____ га и объемом ____ тыс. м³ (при проектном уровне).

1.3. Качество воды на момент передачи водного объекта в аренду определяется по запросу Арендатора органами Республиканского комитета Автономной Республики Крым по водохозяйственному строительству и орошаемому земледелию. Акт (другой документ), который устанавливает качество воды на момент передачи водного объекта в аренду, является неотъемлемой частью Договора.

1.4. Гидротехнические сооружения водного объекта, которые передаются в аренду, не являются объектом этого Договора. Условия их использования регулируются Договором аренды гидротехнических сооружений.

2. Условия Договора

2.1. Водный объект передается в аренду в целях _____
(рыбозаведения, производства

сельскохозяйственной продукции, оздоровительных, лечебных – необходимо вписать)

2.2. Срок действия Договора:

Договор заключается сроком на ____ лет.

2.3. Арендная плата составляет ____ грн за период _____, вносится в соответствии с действующим законодательством _____

(периодичность, срок внесения)

(наименование банковской организации)

Размер арендной платы может быть изменен по соглашению сторон, а также по требованию одной из сторон в случае изменения цен, тарифов и т. п. и в других случаях, предусмотренных законодательными актами Украины.

Арендная плата вносится из расчета ежемесячного индекса инфляции.

3. Права и обязанности сторон

3.1. Права и обязанности Арендодателя:

– осуществлять контроль за использованием и охраной водного объекта, переданного в аренду;

- требовать от Арендатора использования водного объекта в соответствии с целями, определенными в подпункте 2.1 пункта 2 настоящего Договора;
- требовать обеспечения экологической безопасности землепользования и водопользования путем соблюдения водного, земельного и природоохранного законодательства, государственных и местных стандартов, норм и правил, которые касаются использования водных объектов;
- требовать своевременного внесения арендной платы;
- обращаться в необходимых случаях в суд и другие органы за принудительным выполнением Арендатором обязательств.

3.2. Арендатор обязуется:

- рационально использовать водные ресурсы, заботиться об их воспроизводстве и улучшении качества воды, а также обеспечивать ежегодный контроль качества воды;
- пользоваться водными объектами в соответствии с целями и условиями их предоставления;
- установить по согласованию с Арендодателем, органами водного хозяйства, экологии и природных ресурсов и довести до сведения населения условия общего водопользования на водном объекте;
- содержать в надлежащем состоянии прибрежные защитные полосы, полосы отвода, водохозяйственные сооружения и технические устройства, придерживаться требований ограничения хозяйственной деятельности в прибрежных защитных полосах вокруг водоема;
- осуществлять необходимые наблюдения за водным объектом, которые предусмотрены режимами его эксплуатации, установленными Республиканским комитетом Автономной Республики Крым по водохозяйственному строительству и орошаемому земледелию;
- осуществлять согласованные в установленном порядке технологические, лесомелиоративные, агротехнические, гидротехнические, санитарные и другие мероприятия;
- осуществлять специальное водопользование только при наличии разрешения;
- своевременно оплачивать арендную плату;
- своевременно информировать орган местного самоуправления, Главное управление МЧС Украины в Автономной Республике Крым, органы экологии и природных ресурсов, водного хозяйства и санитарного надзора о возникновении аварий;

- осуществлять неотложные работы по ликвидации последствий аварий и предоставлять необходимые технические средства для ликвидации аварий на объектах других водопользователей в порядке, установленном законодательством;
- исполнять мероприятия, предусмотренные планом природоохранных мероприятий и мероприятий, направленных на поддержание безопасной эксплуатации водного объекта и улучшение технического состояния гидротехнических сооружений, выданным Республиканским комитетом Автономной Республики Крым по водохозяйственному строительству и орошаемому земледелию.

4. Условия возврата водных объектов

4.1. В случае прекращения действия настоящего Договора или его расторжения Арендатор обязан возвратить Арендодателю водный объект в состоянии, не худшем по сравнению с тем, в каком Арендатор получил его в аренду. Состояние водного объекта, который возвращается Арендатором, подтверждают органы, осуществляющие управление в отрасли использования и охраны вод и воспроизводства водных ресурсов.

4.2. В случае ухудшения состояния водного объекта Арендатор в установленном порядке возмещает убытки в полном объеме.

5. Прочие условия

5.1. В случае маловодья, угрозы возникновения эпидемий, а также в других предусмотренных законодательством случаях могут быть ограничены права водопользователей либо изменены условия водопользования в целях обеспечения охраны здоровья людей и в иных государственных интересах.

5.2. Вопросы пользования водами для нужд рыбного хозяйства регулируются законами Украины «О рыбе, других водных живых ресурсах и пищевой продукции из них», «О животном мире», иными нормативно-правовыми актами.

6. Особые условия

7. Прекращение и расторжение Договора

7.1. Действие Договора прекращается путем его расторжения:

- при взаимном согласии сторон;
- по решению суда по требованию одной из сторон вследствие неисполнения другой стороной договорных обязательств, а также в других случаях, предусмотренных законодательством.

7.2. Условиями расторжения Договора в одностороннем порядке являются:

8. Ответственность сторон

8.1. За невыполнение или ненадлежащее выполнение своих обязательств по настоящему Договору стороны несут ответственность согласно действующему законодательству.

9. Юридические адреса сторон

Арендодатель:

Арендатор:

ПЕРЕЛІК ДОКУМЕНТІВ ДОЗВІЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ
У СФЕРІ ВОДОГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВІДПОВІДНО
ДО ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО ДОЗВІЛЬНУ СИСТЕМУ
У СФЕРІ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ»

№ з/п	Назва документа дозвільного характеру	Законодавчий акт України
1	Дозвіл на будівельні, днопоглиблювальні роботи, видобування піску і гравію, прокладання кабелів, трубопроводів та інших комунікацій на землях водного фонду	ВК України
2	Дозвіл на проведення спеціальних робіт із спорудження експлуатаційних свердловин на воду	ВК України
3	Дозвіл на розроблення та затвердження нормативів скидання ЗР у водні об'єкти	ВК України
4	Дозвіл на спеціальне водокористування у разі використання води водних об'єктів загальнодержавного значення	ВК України
5	Дозвіл на спеціальне водокористування у разі використання води водних об'єктів місцевого значення	ВК України
6	Погодження розміщення підприємств та інших об'єктів, діяльність яких пов'язана з використанням водних ресурсів і може негативно впливати на їх стан	ВК України
7	Погодження дозволів на право виконання проектних та будівельних робіт, пов'язаних з видобуванням підземних вод	ВК України
8	Погодження дозволу на спеціальне водокористування	ВК України
9	Погодження проведення гідромеліоративних робіт у місцях, де перебувають водоплавні птахи, хутрові звірі, та промислового вилову риби в місцях, де розводяться бобри і хохулі	ВК України
10	Погодження розміщення підприємств, будівель, споруд та інших об'єктів, діяльність яких пов'язана з використанням водних об'єктів місцевого значення і може завдати їм шкоди	ВК України

ЗРАЗОК ДОЗВОЛУ НА СПЕЦІАЛЬНЕ ВОДОКОРИСТУВАННЯ

Державне управління охорони навколишнього природного
середовища в Чернігівській області

ДОЗВІЛ

НА СПЕЦІАЛЬНЕ ВОДОКОРИСТУВАННЯ

Укр № _____ А/Чрн

Начальник Держуправління _____
(підпис) (П.І.Б.)

« ____ » _____ 200__ р. М.П.

Термін дії дозволу продовжений до:

« ____ » _____ 200__ р. _____
(підпис)

М.П.

Термін дії дозволу продовжений до:

« ____ » _____ 200__ р.
(підпис)

М.П.

(назва підприємства, об'єкта)

1. Виданий «___» _____ 200__ р. Укр. № _____ А/Чрн.

на термін до «___» _____ 200__ р. _____

Термін дії дозволу продовжений до «___» _____ 200__ р

2. Матеріали, що подані на розгляд:

1. Реквізити водокористувача:

а) підприємство, організація, господарство: _____

б) головне управління, об'єднання: _____

в) міністерство, відомство: _____

г) поштова адреса та телефон водокористувача або проектної організації, що клопоче про видачу дозволу на спеціальне водокористування: _____

4. Назва і код водного об'єкта та водогосподарської ділянки (джерела водопостачання та приймача стічних вод): _____

5. Характеристика водокористування:

а) мета водокористування (водопостачання та його вид, скидання стічних вод, зрошення, гідроенергетика та інше): _____

б) основні показники діяльності об'єкта-водокористувача (виробнича потужність, площа зрошення, чисельність та інше): _____

в) назва і місцезнаходження водозабірних, підпірних споруд і випусків стічних вод (для підземних джерел вказується глибина і продуктивність свердловин): _____

г) способи очищення стічних вод, склад і продуктивність очисних споруд (м³/добу; м³/рік): _____

д) наявність і характеристика обладнання для обліку використання вод і їх лабораторного аналізу: _____

6. Водокористування дозволяється при дотриманні таких умов:

а) забір води із _____ локальних діючих свердловин для власних господарських і виробничих потреб та передачі вторинним водокористувачам у загальному об'ємі: _____ м³/добу, _____ тис. м³/рік,
– з підземних джерел _____ м³/добу, _____ тис. м³/рік,
з них:

– на власні потреби _____ м³/добу, _____ тис. м³/рік,
у тому числі:

– на господарські потреби _____ м³/добу, _____ тис. м³/рік
– з підземних джерел _____ м³/добу, _____ тис. м³/рік,
– на виробничі потреби _____ м³/добу, _____ тис. м³/рік
– з підземних джерел _____ м³/добу, _____ тис. м³/рік

б) об'єми і категорії води, отриманої від інших підприємств, не більше:
_____ м³/добу, _____ тис. м³/рік.

в) сезонне водоспоживання і водовідведення: _____

г) можливе обмеження водоспоживання у маловодні роки: _____

д) використання води в системі оборотного (повторного) водокористування:
_____ м³/добу, _____ тис. м³/рік

е) об'єми та категорії води, яка передається іншим підприємствам та організаціям, відводиться на ЗПЗ, накопичувачі та інше:
_____ м³/добу, _____ тис. м³/рік

є) кількість стічних вод, що скидаються у водний об'єкт, по кожному випуску окремо, не більше: _____

ж) якісна характеристика стічних вод на випусках (мг/л): _____

з) гранично допустиме скидання речовин із стічними водами у водні об'єкти (г/годину, т/рік): _____

и) вимоги до витратомірювальної апаратури: _____

і) режим експлуатації водосховищ: _____

ї) умови сплаву лісу і сплаву деревини в пучках і кошелях без суднової тяги: _____

й) інші умови: _____

продовження додатка 4

Після закінчення терміну дії дозволу на спецводокористування використання водних ресурсів кваліфікується як самовільне, забрана вода буде вважатися понадлімітною. Зазначене є порушенням ст.ст. 44 (п. 9), 49 Водного кодексу України та тягне за собою відповідальність відповідно до ст. 110 Водного кодексу України. Керівник підприємства або інші уповноважені посадові особи за самовільне спецводокористування можуть бути притягнуті до адміністративної відповідальності, що передбачається ст. 48 Кодексу України про адміністративні правопорушення.

Цей дозвіл є єдиним документом, на підставі якого здійснюється спецводокористування.

Для продовження терміну дії дозволу на спецводокористування за місяць до його закінчення необхідно звернутись в Держуправління охорони навколишнього природного середовища в Чернігівській області за адресою

м. Чернігів, вул. Малясова, 12.

Дозвіл складено в 2-х примірниках.

Спеціаліст відділу регулювання нормування та лімітування природних ресурсів _____

(підпис)

(прізвище)

Термін дії дозволу: _____

ПОГОДЖЕНО:

1. З органами державного санітарного нагляду на строк:

«___» _____ 20__ р. № _____

(організація, посадова особа)

2. З органами рибоохорони на строк:

«___» _____ 20__ р. № _____

(організація, посадова особа)

3. З органами геології на строк:

«___» _____ 20 __ р. № _____

(організація, посадова особа)

4. З органами державного гірничого нагляду на строк:

«___» _____ 20 __ р. № _____

(організація, посадова особа)

5. З органами ветеринарної служби на строк:

«___» _____ 20 __ р. № _____

(організація, посадова особа)

6. З первинними водокористувачами (у разі видачі дозволу на використання водних об'єктів, наданих в особисте користування) на строк

«___» _____ 20 __ р. № _____

(організація, посадова особа)

7. З власниками водопровідно-каналізаційних мереж на строк (у разі підключення до вказаних мереж)

«___» _____ 20 __ р. № _____

(організація, посадова особа)

8. З органами з регулювання використання та охорони вод (у разі видачі дозволу виконками місцевих рад народних депутатів)

«___» _____ 20 __ р. № _____

(організація, посадова особа)

ОРГАНИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ У ГАЛУЗІ ОХОРОНИ
ТА ВИКОРИСТАННЯ НАДР

Державний орган	Компетенція відповідного органу
1	2
Органи управління загальної компетенції у галузі охорони та використання надр¹	
ВР України	– законодавче регулювання гірничих відносин; – визначення основних напрямів державної політики у галузі геологічного вивчення, використання й охорони надр; – визначення повноважень органів державної виконавчої влади та місцевих рад народних депутатів щодо використання й охорони надр; – затвердження переліку ділянок надр, що становлять особливу наукову, культурну або природно-заповідну цінність і не можуть надаватися у користування на умовах угод про розподіл продукції; – установлення плати за користування надрами та рентної плати за нафту, природний газ і газовий конденсат; – вирішення інших питань у галузі регулювання гірничих відносин
Президент України	– нормативне регулювання гірничих відносин шляхом ухвалення указів Президента України; – створення, реорганізація й ліквідація міністерств та інших органів державної виконавчої влади у галузі управління охороною та використанням надр
КМ України	– реалізація державної політики у галузі регулювання гірничих відносин; – здійснення державного контролю за геологічним вивченням, використанням та охороною надр, а також за утворенням і використанням техногенних родовищ і переробкою мінеральної сировини; – визначення порядку діяльності органів державної виконавчої влади в галузі використання й охорони надр, координація їх діяльності;

Примітка 1. Органи та служби, до повноважень яких належать окремі функції управління надрами, поряд з управлінням іншими сферами та напрямками державного будівництва, економіки та народного господарства.

1	2
	– забезпечення розробки загальнодержавних і регіональних програм у галузі геологічного вивчення, використання й охорони надр; – визначення темпів використання, подальшого розширення та якісного поліпшення мінерально-сировинної бази; – визначення порядку використання надр та їх охорони, розробки й затвердження відповідних стандартів, норм і правил; – установлення збору за видачу спеціальних дозволів на користування надрами; – створення єдиної системи Державного інформаційного геологічного фонду та визначення порядку розпорядження геологічною інформацією; – організація державної експертизи та оцінювання запасів корисних копалин; – вирішення питань використання надр для складування та захоронення відходів виробництва та інших шкідливих речовин; – затвердження переліку ділянок надр (родовищ корисних копалин), що можуть надаватися у користування на умовах, визначених угодами про розподіл продукції; – визначення критеріїв визнання запасів корисних копалин незначними; – укладення угод про розподіл продукції; – створення постійно діючої міжвідомчої комісії як уповноваженого органу щодо вирішення питань з організації укладення та виконання угод про розподіл продукції; – укладення угод про розподіл продукції щодо використання ділянок надр у виключній (морській) економічній зоні та на континентальному шельфі України; – вирішення інших питань у галузі управління й контролю за використанням та охороною надр;
Верховна Рада Автономної Республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські ради	– надання надр у користування для розробки родовищ корисних копалин місцевого значення; – узгодження переліку ділянок надр (родовищ корисних копалин), що можуть надаватися у користування на умовах, визначених угодами про розподіл продукції; – погодження клопотань про надання надр у користування з метою геологічного вивчення, розробки родовищ корисних копалин загальнодержавного значення, а також для цілей, не пов'язаних із видобуванням корисних копалин;

1	2
	– розподіл між відповідними місцевими бюджетами платежів за користування надрами, визначених КУпН; – розроблення, затвердження та реалізація місцевих програм розвитку мінерально-сировинної бази, раціонального використання й охорони надр; – оголошення геологічних об'єктів, що становлять наукову або культурну цінність, об'єктами природно-заповідного фонду місцевого значення; – припинення права користування ділянкою надр у випадках і в порядку, передбачених КУпН; – здійснення контролю за використанням та охороною надр; – вирішення інших питань у галузі регулювання гірничих відносин у межах своєї компетенції
Сільські, селищні, міські і районні Ради	– погодження клопотань про надання надр у користування з метою геологічного вивчення й розробки родовищ корисних копалин місцевого значення; – реалізація місцевих програм розвитку мінерально-сировинної бази, раціонального використання та охорони надр; – обмеження діяльності підприємств, установ, організацій і громадян у випадках і в порядку, передбачених КУпН; – здійснення контролю за використанням та охороною надр; – вирішення інших питань у галузі регулювання гірничих відносин у межах своєї компетенції
Місцеві державні адміністрації	– здійснення державного контролю за використанням та охороною надр; – розробка, подання на затвердження відповідної ради та забезпечення виконання регіональних екологічних програм; звітування перед відповідною радою про їх виконання; – внесення до відповідних органів пропозиції щодо державних екологічних програм; – ужиття заходів відшкодування шкоди, заподіяної порушенням законодавства про охорону довкілля підприємствами, установами, організаціями та громадянами; – внесення пропозиції в установленому законом порядку про зупинення діяльності підприємств, установ та організацій незалежно від форм власності у разі порушення ними законодавства про охорону довкілля та санітарних правил

1	2
Органи управління спеціальної компетенції²	
Мінприроди України	– формування й реалізація державної політики у галузі геологічного вивчення та раціонального використання надр; – здійснення геологічного контролю; – забезпечення нормативно-правового регулювання з питань щодо: розгляду документів, у межах своєї компетенції видачі, зупинення, анулювання, переоформлення, внесення змін, продовження терміну дії, видачі дублікатів та форм спеціальних дозволів на користування надрами та дозволів на введення родовища або окремого покладу нафти та газу в дослідно-промислового, промислового розробку; обліку робіт з геологічного вивчення надр; обліку обсягу погашених і видобутих корисних копалин та їх втрат, обліку нафтових і газових свердловин; порядку формування, обліку, зберігання та користування інформацією державного інформаційного геологічного фонду; змісту, оформлення й порядку подання на розгляд Державної комісії по запасах корисних копалин матеріалів геолого-економічних оцінок родовищ металічних і неметалічних корисних копалин; порядку укладання договорів на виконання геофізичних робіт у свердловинах, що буряться на нафту й газ; правил нормативного забезпечення геологічного вивчення надр; стадії геологорозвідувальних робіт; порядку організації та виконання розробки родовищ корисних копалин загальнодержавного значення; ведення Державної еколого-геологічної карти; порядку погодження матеріалів для отримання спеціальних дозволів на користування ділянками надр; грошової винагороди за відкриття нових родовищ корисних копалин, що мають промислове значення; додержання екологічних вимог у виробництві та раціональному використанні вугільних і торф'яних родовищ; – керівництво й координація діяльності центральних та інших органів державної виконавчої влади з питань геологічного вивчення та раціонального використання надр

Примітка 2. Органи, які були створені та діють з метою управління геологічним вивченням і раціональним використанням надр і для яких ця діяльність є основною або однією з основних.

1	2
Держгеонадра України	– здійснення державного обліку родовищ, запасів і проявів корисних копалин; – ведення державного балансу запасів корисних копалин; – ведення державного кадастру родовищ і проявів корисних копалин; – формування державного фонду родовищ корисних копалин і резерву цього фонду; – здійснення державної реєстрації та обліку робіт і досліджень, пов'язаних із геологічним вивченням надр; – ведення єдиної інформаційної системи користування надрами; – ведення банку гідрогеодеформаційної та геофізичної інформації; – видання у встановленому порядку спеціальних дозволів на спеціальне надрокористування; – здійснення комплексного геологічного картування територій для детального сейсмічного районування; – здійснення державного контролю за геологічним вивченням надр (державний геологічний контроль) і раціональним та ефективним використанням надр України; – у межах своїх повноважень розгляд справ про адміністративні правопорушення та накладення адміністративних стягнень; проведення перевірок на предмет дотримання законодавства про надра; – здійснення державного контролю за використанням надр; – погодження забудови площ залягання корисних копалин загальнодержавного значення; – здійснення моніторингу мінерально-сировинної бази, геологічного середовища та підземних вод; – ведення державного обліку підземних вод і водного кадастру; – вирішення спорів з питань користування надрами у порядку, встановленому законодавством
Державна комісія України по запасах корисних копалин (діє при Держгеонадрах)	– установлення кондицій на мінеральну сировину для обчислення запасів корисних копалин у надрах; – ухвалення рішень щодо кількості, якості та ступеня вивченості запасів розвіданих родовищ корисних копалин і стану підготовленості їх до промислового освоєння
Міжвідомча комісія з організації укладення та	– забезпечення й координація роботи з підготовки та узгодження проектів угод про розподіл продукції; – організація виконання угод про розподіл продукції;

1	2
виконання угод про розподіл продукції ³	– здійснення контролю за виконанням угод про розподіл продукції
Державна екологічна інспекція України ⁴	– здійснення державного нагляду (контролю) за додержанням вимог законодавства щодо наявності дозволів, лімітів і квот на спеціальне використання природних ресурсів, дотримання їх умов
Державна екологічна інспекція з охорони довкілля Північно-Західного регіону Чорного моря	– здійснення державного контролю за додержанням вимог екологічної безпеки, у тому числі: у процесі проведення наукових, науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт під час виконання бурових, вибухових, днопоглиблювальних і розвідувальних робіт, добування корисних копалин
Державна екологічна інспекція Азовського моря	– здійснення державного контролю за додержанням вимог законодавства про охорону навколишнього природного середовища, екологічної та в межах своєї компетенції радіаційної безпеки в процесі використання, вивчення й охорони надр і добування корисних копалин
Органи управління змішаної компетенції	
Держгірпромнагляд України	– реалізація державної політики у сфері промислової безпеки, охорони праці, здійснення державного гірничого нагляду, охорони надр, промислової безпеки у сфері поводження з вибуховими матеріалами промислового призначення, а також внесення пропозицій щодо її формування; – організація й здійснення державного нагляду (контролю) за додержанням законів та інших нормативно-правових актів з питань: геологічного вивчення надр, їх використання й охорони, а також використання та переробки мінеральної сировини; безпеки робіт у сфері поводження з вибуховими матеріалами промислового призначення; трубопровідного транспорту, функціонування ринку природного газу й діяльності, пов'язаної з об'єктами підвищеної небезпеки та потенційно небезпечними об'єктами

Примітка 3. Постійно діючий орган КМ України.

Примітка 4. Державна екологічна інспекція України може належати (як і будь-яка інспекція) до органів управління (контролю) функціональної компетенції, але, враховуючи мету цього посібника, органи функціональної компетенції включено до органів управління спеціальної компетенції.

1	2
ДСНС України	– координація діяльності Держгірпромнагляду за завданнями КМ України; – затвердження інструкції з обслуговування аварійно-рятувальними службами масових вибухів на гірничорудних підприємствах; – щодо затвердження: порядку затвердження проектно-технічної документації для проведення вибухових робіт; порядку погодження питань ліквідації та консервації гірничодобувних об'єктів або їх ділянок
Національна поліція України	розкриття та розслідування злочинів у галузі надрокористування

РОЗБУДОВА НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ МЕРЕЖІ
В УКРАЇНІ

Рис. Д.6.1. Структурні елементи екологічної мережі:
1 – природне ядро; 2 – екологічний коридор; 3 – буферна зона;
4 – відновлювальна територія

ПЕРЕЛІК
ЦЕНТРАЛЬНИХ ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ Й ІНШИХ
ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ, ВІДПОВІДАЛЬНИХ ЗА ВИКОНАННЯ
ЗОБОВ'ЯЗАНЬ ЩОДО ОХОРОНИ ДОВКІЛЛЯ, ЩО ВИПЛИВАЮТЬ
ІЗ ЧЛЕНСТВА УКРАЇНИ В МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЯХ

Міжнародні організації та їх органи	Центральні органи виконавчої влади, інші державні органи України
1	2
Організація Об'єднаних Націй (ООН) та її головні органи:	
Генеральна Асамблея та її органи, Рада Безпеки, Економічна і Соціальна Рада, Рада з опіки	МЗС
Міжнародний Суд	МЗС, Мін'юст
<i>Органи, фонди, програми ООН та її головних органів:</i>	
Всесвітня продовольча програма	ДСНС, МЗС, Мінагрополітики
Глобальний екологічний фонд	Мінприроди, МЗС
Комітет з питань використання космічного простору в мирних цілях	ДКА, МЗС
Програма ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП)	Мінприроди, МЗС
Програма ООН з населених пунктів – Хабітат	Мінрегіон, МЗС, Мінприроди
Програма розвитку ООН (ПРООН)	Мінекономрозвитку, МЗС, Мінприроди, МОН, Мінмолодьспорт, Мінсоцполітики, Держінвестпроект, Держслужба соцзахворювань
<i>Допоміжні органи Економічної і Соціальної Ради (ЕКОСОР) та органи, пов'язані з ЕКОСОР:</i>	
Комісія сталого розвитку	Мінприроди, МЗС, Агентство держмайна, Мінекономрозвитку
Форум ООН з лісів	Держлісагентство, Мінагрополітики, МЗС
Група експертів ООН з географічних назв	Мінагрополітики

1	2
<i>Європейська економічна комісія (ЄЕК ООН),</i>	
її допоміжні органи:	
Комітет з екологічної політики	Мінприроди
Комітет з житлового господарства та землекористування	Мінрегіон, Держземагентство
Комітет із сталої енергетики	Міненерговугілля, Держенергоефективності, НКРЕ
Комітет з лісоматеріалів	Держлісагентство
Спеціалізовані установи ООН та інші автономні міжурядові організації системи ООН:	
Міжнародна морська організація (ІМО)	Мінінфраструктури, Укрморрічінспекція, МЗС, Мін'юст
Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ)	Міненерговугілля, Держатомрегулювання, СБУ, МЗС, ДАЗВ
Організація Об'єднаних Націй з питань науки, освіти і культури (ЮНЕСКО)	Національна комісія у справах ЮНЕСКО, МЗС, МОН, Мінмолодьспорт, Мінкультури, Держінформнауки
Організація Об'єднаних Націй з промислового розвитку (ЮНІДО)	Мінекономрозвитку, МЗС, Агентство держмайна, Мінприроди, Держінвестпроект
Продовольча та сільськогосподарська організація ООН (ФАО)	Мінагрополітики, МЗС
Комітет Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН з лісового господарства	Мінагрополітики, Держлісагентство
Спільна комісія ФАО/ВООЗ зі зводу харчових продуктів Кодекс аліментаріус	МОЗ, Держветфітослужба, Держсанепідслужба, МЗС
Міжнародні організації, що не входять до системи ООН:	
Асоціація національних картографо-геодезичних та кадастрових служб європейських країн (EuroGeographics)	Мінагрополітики

1	2
Всесвітня організація охорони здоров'я тварин (МЕБ)	Держветфітослужба, Мінагрополітики, МЗС
<i>Енергетичне співтовариство:</i>	Міненерговугілля, НКРЕ, Держенергоефективності, МЗС, Мін'юст, Мінприроди, Мінекономрозвитку
Рада Міністрів, Постійно діюча група високого рівня	Міненерговугілля
Робоча група з питань охорони навколишнього середовища	Мінприроди
Європейська і середземноморська організація захисту рослин (ЄОЗР)	Мінагрополітики, Держветфітослужба, МЗС
Міжнародна асоціація з контролю за якістю насіння	Мінагрополітики, Держсільгоспінспекція
Міжнародна картографічна організація	Мінагрополітики
Міжнародна організація виноградарства та виноробства	Мінагрополітики, МЗС
Міжнародний союз з охорони нових сортів рослин	Мінагрополітики, Держветфітослужба, МЗС
Міжнародний транспортний форум (МТФ)	Мінінфраструктури, МЗС
Міністерська конференція із захисту лісів Європи	Держлісагентство, Мінагрополітики
Науковий комітет з антарктичних досліджень (СКАР)	Держінформнауки, МЗС
<i>Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) та її основні органи:</i>	
Форум ОБСЄ з питань економіки та довкілля, координатор ОБСЄ з питань економіки та довкілля	Мінекономрозвитку, Мінприроди, Міненерговугілля, Мінінфраструктури, МЗС
Організація з рибальства у північно-західній частині Атлантичного океану (НАФО)	Держрибагентство, Мінагрополітики, МЗС
Організація із заборони хімічної зброї (ОЗХЗ)	МЗС, Міноборони, Мінприроди, МВС, МНС, Мінекономрозвитку, Мінфін, СБУ

1	2
Організація Чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС)	МЗС, Мінекономрозвитку, Мінінфраструктури, Держтуризмукурорт, Мінагрополітики, Мінкультури, МОН, Мінмолодьспорт, МОЗ, Мінприроди, Міненерговугілля, ДСНС, Мінфін, МВС, Держмитслужба, Нацдержслужба, Держінформнауки
<i>Рада Європи (РЄ):</i>	МЗС
Секретаріат Договору про Антарктику	Держінформнауки, МЗС, Держриб-агентство, Мінагрополітики, Мінприроди
Технічний комітет із стандартизації географічної інформації	Мінагрополітики
Центральноевропейська ініціатива	МЗС, Мінекономрозвитку, Мінагрополітики, Мінкультури, МОН, Мінмолодьспорт, Мінприроди, Міненерговугілля, Мінсоцполітики, Мінінфраструктури, Держтуризмукурорт, Держкомтелерадіо, Нацдержслужба
Конвенційні органи:	
Виконавчий орган Конвенції про транскордонне забруднення повітря на великі відстані	Мінприроди
Договір до Енергетичної хартії та пов'язані з ним документи (ДЕХ)	Міненерговугілля, Мінекономрозвитку, Держенергоефективності, НКРЕ, МЗС
Дунайська комісія	МЗС, Мінінфраструктури
Змішана комісія із застосування Угоди про рибальство у водах Дунаю	Держриб-агентство, Мінагрополітики, МЗС
Зустріч Сторін Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська конвенція)	Мінприроди, Мін'юст, МЗС за участю Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини
Зустріч Сторін Конвенції про оцінку впливу на навколишнє середовище в транскордонному контексті (Конвенція Еспоо)	Мінприроди, МЗС, Мінінфраструктури, Міненерговугілля, ДСНС, Мінекономрозвитку, Агентство держмайна, Мінрегіон, Мін'юст

1	2
Комісія із захисту Чорного моря від забруднення Конвенції про захист Чорного моря від забруднення	Мінприроди, МЗС
Конференція Договірних сторін Конвенції про водно-болотні угіддя (Рамсарська конвенція)	- " -
Конференція Сторін Базельської конвенції з контролю за транскордонними перевезеннями небезпечних відходів та їх видаленням	- " -
Конференція Сторін Віденської конвенції про охорону озонowego шару	- " -
Конференція Сторін Картахенського протоколу про біобезпеку до Конвенції про біологічне різноманіття	- " -
Конференція Сторін Конвенції ООН про боротьбу з опустелюванням у тих країнах, що потерпають від серйозної посухи та/або опустелювання, особливо в Африці	- " -
Конференція Сторін Конвенції про збереження мігруючих видів диких тварин	- " -
Конференція Сторін Конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення	Мінприроди, МЗС, Держрибагентство, Мінагрополітики
Конференція Сторін Конвенції про охорону біологічного різноманіття	Мінприроди, МЗС
Конференція Сторін Рамкової конвенції ООН про зміну клімату	Держекоінвестагентство, Мінприроди, МЗС, Мінекономрозвитку
Конференція Сторін Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат	Мінприроди, Мінекономрозвитку, Мінрегіон, Мінінфраструктури, Держтуризмкурорт, ДСНС, МЗС, Агентство держмайна, Держлісагентство, Держводагентство
Конференція Сторін Роттердамської конвенції про процедуру попередньої обґрунтованої згоди відносно окремих небезпечних хімічних	МОЗ, Мінприроди

1	2
речовин та пестицидів у міжнародній торгівлі	
Конференція Сторін Стокгольмської конвенції про стійкі органічні забруднювачі	Мінприроди, МЗС
Міжнародна комісія із захисту річки Дунай	- " -
Міжнародний орган з морського дна	- " -
Нарада Сторін з виконання Конвенції про охорону та використання транскордонних водотоків та міжнародних озер	Мінприроди, Держводагентство
Нарада Сторін з розгляду виконання зобов'язань за Конвенцією про безпеку поводження з ядерним паливом та про безпеку поводження з радіоактивними відходами	Держатомрегулювання, ДСНС, Міненерговугілля, ДАЗВ, МЗС
Нарада Сторін з розгляду виконання зобов'язань за Конвенцією про ядерну безпеку	Держатомрегулювання, Мінерговугілля, ДАЗВ, МЗС
Нарада Сторін Монреальського протоколу з речовин, що руйнують озоновий шар	Мінприроди, МЗС
Нарада Сторін Угоди про збереження афро-євразійських мігруючих водно-болотних птахів	- " -
Нарада Сторін Угоди про збереження кажанів в Європі	- " -
Нарада Сторін Угоди про збереження китоподібних Чорного моря, Середземного моря та прилеглої акваторії Атлантичного океану	- " -
Постійний комітет Конвенції про збереження дикої фауни і флори та природних середовищ існування в Європі	- " -
Міжнародні організації, у роботі яких Україна бере участь як спостерігач або асоційований член:	
Комісія з охорони морського до-вкілля Балтики (ГЕЛКОМ)	Мінприроди, МЗС

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

- Acquis communautaire 339
Атмосфера 246
Атмосферне повітря 247
- Біосферний заповідник 307
Ботанічний сад 312
- Використання лісових ресурсів 98, 137, 188
Використання об'єктів тваринного світу 204
Використання територій та об'єктів природно-заповідного фонду 317
Вичерпання вод 57
Відповідальність за порушення лісового законодавства 180
Відшкодування збитків, заподіяних державі внаслідок порушення водного законодавства 61, 63
Відшкодування шкоди, завданої порушенням законодавства про тваринний світ 239
Води 15, 28
Водний потік 16
Водний сервітут 28
Водні об'єкти 15, 17, 29
Водні правовідносини 21
Водні ресурси 12, 17
Водокористувачі 43
Водоохоронна зона 52
- Геологічне вивчення надр 85
Гірничий відвід 71
Гірничі відносини 72
Громадський контроль за використанням та охороною вод і відтворенням водних ресурсів 38
Громадський контроль за охороною, захистом, використанням та відтворенням лісів 177
- Дендрологічний парк 312
Державна екологічна інспекція України 266
- Державна лісова охорона 174
Державний водний кадастр 41
Державний контроль за використанням та охороною вод і відтворенням водних ресурсів 30, 37
Державний контроль за охороною, захистом, використанням та відтворенням лісів 177
Державний лісовий кадастр 156
Державний моніторинг вод 39
Державний облік вод 40
Державний облік у галузі охорони атмосферного повітря 269
Державний фонд надр 69
Держводагенство України 34
Ділянка лісового фонду 121
Дозвіл на викиди ЗР 258
Дозвіл на здійснення полювання або промислового рибальства 203
Дозвіл на спеціальне використання об'єктів тваринного світу 203
Дозвіл на спеціальне використання природних ресурсів 318
- Екологічна мережа 293
Екологічний податок 42, 265
Євроатлантична інтеграція 335
Європейська інтеграція 335
- Забруднення вод 56
Заказник 310
Заповідні урочища 311
Засмічення вод 56
Збір за спеціальне водокористування 42
Зелена книга України 108
Землі водного фонду 27, 51
Землі лісгосподарського призначення 120
Землі природно-заповідного фонду 324
Зони санітарної охорони водних об'єктів 55

Зоологічний парк 313

Категорії лісів 150

Клімат 272

Континентальний шельф

України 72

Контроль у галузі охорони, вико-
ристання й відтворення рослин-
ного світу 110

Корисні копалини 70, 79

Користувач водних живих
ресурсів 215

Користувач надр 77, 82, 86

Ліміт на використання природних
ресурсів 170, 204, 215, 281

Ліс 95, 119, 123, 132

Лісова сертифікація 166

Лісовий сервітут 141

Лісові землі 121, 136

Лісові правовідносини 122, 24,
153, 163

Лісові ресурси 95

Лісовпорядкування 155

Лісокористування 135, 136

Лісопорушення 182

Лісорубний (лісовий) квиток 170

Любительське та спортивне риба-
льство 219

Мисливство 206

Мисливські угіддя 212

Міжнародна торгівля об'єктами
тваринного світу 231

Міжнародне співробітництво у
галузі охорони навколишнього
природного середовища 334

Міжнародний договір 336

Міжнародні акти у галузі лісового
господарства 126

Міжнародні водні правовідносини
України 19

Мінприроди України 32

Модельна законотворчість 341

Модельні законодавчі акти СНД 341

Моніторинг атмосферного
повітря 270

Моніторинг лісів 158

Наднормативні викиди ЗР 284

Надра 68

Наукова діяльність у межах
об'єктів природно-заповідного
фонду 305

Національний природний
парк 308

Нормативи екологічної безпеки
атмосферного повітря 251

Об'єкт лісових відносин 125

Об'єкт міжнародного співробіт-
ництва у сфері екології 343

Об'єкт оподаткування збором за
спеціальне використання
води 48

Об'єкт природно-заповідного фо-
нду 56

Об'єкти рослинного світу 94

Об'єкти тваринного світу 196

Озоновий шар 273

Озоноруйнівні речовини 276

Організація лісового
господарства 153

Оренда водних об'єктів 28

Охорона атмосферного
повітря 248, 250

Охорона надр 83–85

Охорона рослинного світу 107

Охорона та використання
вод 21–27

Охорона тваринного світу 225

Охорона територій та об'єктів
природно-заповідного
фонду 291, 303, 323

Пам'ятки природи 310

Пляжна зона 53

Права та обов'язки надрокористу-
вачів 82

Право власності на води 27

Право власності на ліс 131–134
 Право власності на об'єкти тваринного світу 105, 199
 Право надрокористування 76
 Право природокористування 100
 Право спеціального водокористування 47
 Правова охорона рослинного світу 106
 Правовий режим земель природно-заповідного фонду 324
 Правовий режим територій та об'єктів природно-заповідного фонду 300
 Прибережна захисна смуга 53
 Природний заповідник 304
 Природні рослинні ресурси 94
 Природно-заповідна справа 289
 Природно-заповідний фонд України 289
 Промисел водних живих ресурсів 251
 Промислове рибальство 216

 Регіональний ландшафтний парк 309
 Рекреаційна діяльність 318
 Рибогосподарський об'єкт 213
 Родовища корисних копалин 70
 Рослинний світ 93

 Санітарно-захисна зона 262
 Спеціальне використання водних біоресурсів 214
 Спеціальне водокористування 30, 46–47
 Спеціальне природокористування 102–103
 Спори з питань використання і охорони вод та відтворення водних ресурсів 57–58
 Суб'єкт лісових відносин 138

Такса розрахунку розміру відшкодування 112, 184, 240, 297, 330
 Техногенні родовища корисних копалин 70

Фауністичне законодавство 192

Червона книга України 108, 228

Шкідлива дія вод 57

Юридична відповідальність за порушення законодавства про надра 86

Юридична відповідальність за порушення законодавства про охорону атмосферного повітря 277

Юридична відповідальність за порушення законодавства про природно-заповідний фонд 328

Юридична відповідальність за порушення законодавства про рослинний світ 111

Юридична відповідальність за порушення законодавства про тваринний світ 234

Юридична відповідальність іноземних громадян за порушення екологічного законодавства 345

Екологічне право України. Особлива частина : навч. посіб. / [О. М. Шуміло (кер. авт. кол.), І. В. Бригадир, В. А. Зуєв та ін.] ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. – 2-ге вид., змін. / за заг. ред. О. М. Шуміла. – Харків, 2017. – 384 с. ISBN 978-966-610-217-4

У посібнику розкрито проблеми правової охорони навколишнього природного середовища, розглянуто правовий режим територій та об'єктів природно-заповідного фонду, питання міжнародно-правової охорони довкілля. Охоплено питання з особливої частини дисципліни «Екологічне право» відповідно до вимог кредитно-модульної системи.

Для студентів вищих навчальних закладів, що навчаються за спеціальностями «Правознавство», «Правоохоронна діяльність» та працівників правоохоронних органів.

УДК 349.6(477)(075.8)
ББК 67.9(4УКР)307я73

Навчальне видання

ШУМІЛО Олексій Михайлович
БРИГАДИР Іван Васильович
ЗУЄВ Віталій Анатолійович та ін.

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО УКРАЇНИ. ОСОБЛИВА ЧАСТИНА

Навчальний посібник
Рекомендовано Міністерством освіти і науки,
молоді та спорту України
2-ге видання, змінене

Редагування *М. В. Цветкової-Верніченко, С. С. Тарасової, П. О. Білоуса*
Комп'ютерне верстання *А. О. Зозулі*

Формат 60×84/16. Ум.-друк. арк. 22,4. Обл.-вид. арк. 20,02.
Тираж 150 пр. Зам. № 2016-26.

Видавець і виготовлювач –
Харківський національний університет внутрішніх справ,
просп. Ландау, 27, м. Харків, 61080.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3087 від 22.01.2008.